

SWEDISH DIALECTS AND FOLK TRADITIONS 2009

Periodical founded 1878 by J. A. Lundell

Published by

THE ROYAL GUSTAVUS ADOLPHUS ACADEMY FOR SWEDISH FOLK CULTURE, UPPSALA

Editor:

MAJ REINHAMMAR

Editorial assistant:

GERD EKLUND

Editorial board:

LARS-ERIK EDLUND, LENNART ELMEVIK, BENGT AF KLINTBERG,
LARS-GUNNAR LARSSON, BIRGITTA SKARIN FRYKMAN and MATS
THELANDER

Kungl. Gustav Adolfs Akademien/Swedish Science Press

SVENSKA LANDSMÅL OCH SVENSKT FOLKLIV 2009

Tidskrift grundad 1878 av J. A. Lundell

Utgiven av

KUNGL. GUSTAV ADOLFS AKADEMIEN FÖR SVENSK FOLKKULTUR, UPPSALA

Redaktör:

MAJ REINHAMMAR

Redaktionssekreterare:

GERD EKLUND

Redaktionsråd:

LARS-ERIK EDLUND, LENNART ELMEVIK, BENGT AF KLINTBERG,
LARS-GUNNAR LARSSON, BIRGITTA SKARIN FRYKMAN och MATS
THELANDER

Kungl. Gustav Adolfs Akademien/Swedish Science Press

Årgång 132. H. 335

© Författarna och Kungl. Gustav Adolfs Akademien

Omslagsbild: Artediparken i Uppsala. Foto: Astrid Reinhammar.

ISSN 0347-1837

Printed in Sweden by Textgruppen i Uppsala AB 2009

Innehåll Contents

BRINGÉUS, NILS-ARVID (utg.), Folksägner samlade av Bror Emil Hildebrand	69
— Summary: Folk legends collected by Bror Emil Hildebrand. Published by Nils-Arvid Bringéus	97
EAKER, BIRGIT, Artedis Ichthyologia som källa för svenska fiskbenämningar	9
— Summary: Artedi's <i>Ichthyologia</i> as a source of Swedish fish names	16
EDLUND, LARS-ERIK et al., Aktuell litteratur om svenska dialekter	129
ELMEVIK, LENNART, Trädbenämningen no. (dial.) <i>asal, asald</i> 'oxel'	17
— Summary: The Norwegian dialect tree name <i>asal, asald</i> 'white-beam'	19
HAGLAND, JAN RAGNAR, Om vokalharmoni i nordisk språkhistorie	21
— Summary: On vowel harmony in the history of the Scandinavian languages	27
HAGREN, KRISTINA, Dubbelsupinum, pseudosamordning och infinitivfras	29
— Summary: Double supine, pseudo-coordination and infinitive phrase	41
AF KLINTBERG, BENGT, Sydsvenska sägner om nedpålade döda	99
— Summary: Southern Swedish legends about the impaled dead	112
STRANDBERG, MATHIAS, Sammansättningar med accent 1 i skåne-mål	43
— Summary: Compounds with accent 1 in Scanian dialects	67
SVANBERG, INGVAR, »Denna växt är mycket hemmastadd på vår landsbygd.» <i>Tanacetum balsamita</i> som allmogeväxt i Sverige	115
— Summary: 'This plant is very much at home in our countryside.' <i>Tanacetum balsamita</i> as a peasant plant in Sweden	127
Litteratur	
Bockstensmannen och hans tid. Red.: Pablo Wiking-Faria. Varberg 2008. Anm. av Anne-Sofie Gräslund	157
BRINGÉUS, NILS-ARVID, Åke Campbell som etnolog. Uppsala 2008. Anm. av Fredrik Skott	199
COCQ, COPPÉLIE, Revoicing Sámi Narratives: North Sámi Storytelling at the Turn of the 20 th Century. Umeå 2008. Anm. av Alf Arvidsson	139

De mange språk i Norge. Flerspråklighet på norsk. Red.: Tove Bull och Anna-Riitta Lindgren. Oslo 2009. Anm. av Ulla Börestam	150
Dialekt i östra Nyland. Fältarbete i Liljendal med omnejd. Red.: Helena Palmén, Caroline Sandström och Jan-Ola Östman. Helsingfors 2008. Anm. av Gustaf Bockgård	142
Folkkultur i fokus. Tretton jubileumsföreläsningar. Red.: Maj Reinhammar. Uppsala 2009. Anm. av Åke Daun	153
Från Lars Thomassons penna. Bibliografiska anteckningar 1956–2006. Red.: Per Frånberg, Peter Sköld och Per Axelsson. Umeå 2007. Anm. av Lars-Gunnar Larsson	186
GUSTAFSON, GUNVOR & LUNDELL, JAN, Lador, logar och längor: om Hälsingeböndernas uthus. Hudiksvall 2008. Anm. av Ingvar Svanberg	204
HEDENBORG, SUSANNA, Arbete på stallbacken: nittonhundratalets svenska galoppport ur genus- och generationsperspektiv. Malmö 2008. Anm. av Ingvar Svanberg	205
JOHANSEN, ÅSE METTE, «Velkommen te' våres Norge.» En kvalitativ studie av språkbyte og språkbevaring i Manndalen i Gáivuotna/Kåfjord. Oslo 2009. Anm. av Cecilia Hedlund	164
Kartan i forskningens tjänst. Föredragen vid ett symposium i Uppsala 23–25 november 2006. Utg. av Lars-Erik Edlund, Anne-Sofie Gräslund & Birgitta Svensson. Uppsala 2008. Anm. av Ulf Jansson	176
KJELLSTRÖM, ROLF, Polarliv. Stockholm 2009. Anm. av Bengt af Klintberg	178
Konstruktioner i finlandssvensk syntax. Skriftspråk, samtal och dialekter. Red.: Camilla Wide och Benjamin Lyngfelt. Helsingfors 2009. Anm. av Kristina Hagren	160
LARSSON, INGER, Millefolium, rölika och näsegräs. Medeltidens svenska växtvärld i lärd tradition. Stockholm 2009. Anm. av Jan Nilsson	187
LARSSON, MARIANNE, Uniformella förhandlingar. Hierarkier och genusrelationer i Postens kläder 1636–2008. Stockholm 2008. Anm. av Mats Hellspong	169
LINDELL, LENNY & THORBJÖRNSSON-DJERF, KENTH, Ordbok över svensk romani. Resandefolkets språk och sånger. Inledning, grammatik och bearbetning av Gerd Carling. Stockholm 2008. Anm. av Lars-Gunnar Larsson	182
Lucius Junius Moderatus Columella, Tolv böcker om lantbruk: en tvåtusenårig romersk lantbrukslära. Översättning från latinet av Sten Hedberg. Stockholm 2009. Anm. av Ingvar Svanberg	206
MEBIUS, HANS, Vaajese. Torkel Tomasson – traditionsbärare och forskare. Östersund 2008. Anm. av Olof Sundqvist	201
NORDIN, CHRISTINA, Oordning. Torghandel i Stockholm 1540–1918. Lund 2009. Anm. av Katarina Ek-Nilsson	156
OJA, LINDA, Rättens källor. Rättsligt material på Landsarkivet.	

– RYDÉN, REINE, Bland bönder och godsägare. Att forska i hus- hållningssällskapens arkiv. – RYDÉN, REINE, Skogsnycklar. Att forska om skog på Landsarkivet. Uppsala 2006, 2006, 2007. Anm. av Fredrik Skott	200
PARKVALL, MIKAEL, Lagom finns bara i Sverige och andra myter om språk. Stockholm 2009. Anm. av Mats Rydén	198
Samlade visor. Perspektiv på handskrivna visböcker. Red.: Gunnar Ternhag. Uppsala 2008. Anm. av Astrid Nora Ressem	194
Språk i Oslo. Ny forskning omkring talespråk. Red.: Janne Bondi Johannesen og Kristin Hagen. Oslo 2008. Anm. av Bengt Nord- berg	190
SVANBERG, INGVAR, De svenska växtnamnens ABC. Stockholm 2009. Anm. av Bengt af Klintberg	181
SVANBERG, INGVAR, Groddjur och kräddjur i svensk folklig tradi- tion. Stockholm 2009. Anm. av Bengt af Klintberg	179
SVENSSON, GUDRUN, Diskurspartiklar hos ungdomar i mång- språkiga miljöer i Malmö. Lund 2009. Anm. av Gustaf Bockgård	146
SZABO, VICKI ELLEN, Monstrous Fishes and the Mead-Dark Sea: Whaling in the Medieval North Atlantic. Leiden 2008. Anm. av Ingvar Svanberg	207
Trøndersk språkhistorie. Språkforhold i ein region. Av Arnold Dalen, Jan Ragnar Hagland, Stian Hårstad, Håkan Rydving, Ola Stemshaug. Trondheim 2008. Anm. av Ann-Marie Ivars	171
WETTSTEIN, MARGRIT, Liv genom tingen. Människor, föremål och extrema situationer. Stockholm/Stehag 2009. Anm. av Mikael Vallström	209
Författare	215

Artedis Ichthyologia som källa för svenska fiskbenämningar

Av Birgit Eaker

Peter Artedi är en av våra stora vetenskapsmän från 1700-talet, internationellt känd som naturvetenskaplig forskare och betraktad som den systematiska iktyologins, dvs. fiskforskningens fader. I hemlandet Sverige är han mindre känd utanför en ganska snäv krets. Låt mig därför börja med en kort presentation.

Han föddes i Anundsjö 1705 som son till komministern Olaus (Olof) Arctædius och fick namnet Petrus efter sin farfar. 1716 blev fadern kyrkoherde i Nordmaling efter sin far och familjen flyttade dit. Peter gick i skola i Härnösand och som 19-åring kom han till Uppsala universitet. Efter att ha ägnat sig åt studier i teologi och filosofi under en tid bröt han med familjetraditionen och gick över till den medicinska fakulteten där han började studera naturvetenskap. Peter Artedi är en förenklad form av hans namn (han har själv använt den) som har vunnit spridning internationellt. Han avbröt studierna för en vistelse i Nordmaling 1728–29 i samband med faderns sjukdom och död, och under den tiden tillkom det tidigaste vetenskapliga verk vi känner till av hans hand, en flora över växtligheten i Nordmaling, *Kårt Förteckning På de Träen, Buskar åg Örter, såmm wäxa sponté wid Nordmalings Prästebord äller i närmaste byar där åmmkring*. Floran finns bevarad i två, något avvikande handskrifter, en i Uppsala universitetsbibliotek och en i Kungliga biblioteket. Den förstnämnda utgavs 1905 av Einar Lönnberg, den senare 1985 av Johan Nordlander-sällskapet.

När Artedi återvände till Uppsala hade den något yngre Linné kommit till staden. Linné har i företalet till *Ichthyologia* berättat om den tiden, hur han sökte upp Artedi, hur de blev goda vänner och hur de diskuterade naturvetenskapens olika delar, hur de samarbetade, tävlade och sporrade varandra. Det måste ha varit en stimulerande tid för dem båda. I början av september 1734 reste Artedi till England för fördjupade studier och forskning. Han fortsatte till Holland i slutet av juni 1735 för att skaffa sig doktorsgraden och den 8 juli träffade han Linné i Leyden. Linné beskriver detta möte och om-

talat att han ordnade arbete åt sin vän hos Seba, en förmögen man som ville ha en fisksamling beskriven.

Det är möjligt att Linné överdrev sin betydelse i detta fall. I ett bevarat brev av Artedi, hans sista brev hem, beskriver han sin anställning:

När jag första gången kām hit till Amsterdam taltes mycket åm en Apothecare, sām härstädes gier ut ett stort werck utj historia Naturali, jag hälsade på hånom, och effter han märckte jag war hemma utj Ichthyologien, så öwertalte han mig att bliwa en tid qwar i Amsterdam och giwa en beskrifning på hans Ost-Indiska och Amerikanska fiskar, ty han kiänner sielf icke en enda (Walde 1951, s. 49).

Artedi nämner inte Linné i sitt brev – han nämner en bekant i Leyden – men avser troligen (som Walde s. 46 påpekar) Clas Sohlberg, som var den som underrättade Linné om Artedis död. En kväll i slutet av september, på hemväg från en sammankomst hos Seba, föll Artedi i en kanal och drunknade. Det var Linné som såg till att Artedis manuskript till Ichthyologia blev bevarat och 1738 utgivet.

*

Peter Artedi är källa till närmare 300 citerade uppgifter i Svenska Akademiens ordbok (SAOB), dels ur de av Lönnberg 1905 utgivna texterna, i synnerhet Nordmalingsfloran, dels ur Ichthyologia.

SAOB, som beskriver svenskt skriftspråk från ca 1520 till våra dagar, hade när jag började arbeta där 2003 kommit en bit in på bokstaven T, och ett av de första ord jag redigerade var adj. *tjock*. Materialet till ordboksartiklarna består framför allt av ett stort antal excerpter, dvs. korta utdrag, ur olika verk.

I SAOB anges alltid första belägget av ett ord, en betydelse och en form och det första belägget på en sammansättning med *tjock* som förled hade en avvikande form: *tjäckfälling*, benämning på en fisk. Excerpten som var handskriven löd: »*Observa. Tjäckfälling* (Cyprini species) sudermannorum ad Lacum Melerum in Suecia, Cyprino nobili seu Carpæ admodum similis est, habet enim cirrum in Maxilla Inferiore, ex relatione D. Sandvall Inspectoris in Sandhamn Ins. Roslagiæ.» Källa var Ichthyologia av Peter Artedi.

Att förleden faktiskt var *tjock* framgick av andra excerpter. Det framgick också att *tjockfälling* var benämning på fisken id (ibland också på färna). Linné har en annan benämning på iden, *tjockfjälling*. Några excerpter ur SAOB:s samlingar och SOFI:s dialektordsamligar: »Der fås et slags Fisk, som kallas Tjockfällingar, hwilke i smak och likhet icke gifwa stort Karp efter» (1754 Grau, Wästmanland, s. 294), »Iden. Eskilstunas Tjockfälling, hedras i Torshälla med namn af Karp» (1785. Fischerström, Mälaren, s. 194), »Et slags Id (Cyprinus 362), som liknar Karp och här kallas Tjockfjälling, fångas lektiden om våren i den så kallade Norrhags bäck» (1783 Hülphers, Städ. i Söd. s. 83 not c.). En uppgift av Lenæus (Delsbo 12 (1764)): »Tjockfälling, (Grau om Wästmanland, p. 294) liknar Iden» har

misstolkats att gälla Hälsingland i ett par excerpter i SOFI men har också ifrågasatts, t.ex.: »tjockfjälling m. en sorts fisk af Braxenslägtet, som fiskas i Arboga å. Har serdeles tjocka fjäll och är mycket (ovanligt) fet, hvaraf namnet kommit. Namnet förekommer äfven i Helsingland på samma art (?)» (O. G. Blomberg odat. Avskr. ULMA 27131).

Man kan tänka sig olika förklaringar till skillnaden i efterlederna. Jag anser det troligt att formen *-fälling* är primär, möjligen en avledning till *fäll* i betydelsen skinn, och att *-fjälling* är en ombildning i anslutning till det mer bekanta ordet *fjäll*.

Men hur förhöll det sig med formen *tjäck-*? Excerpten från Artedi var det enda belägget på *tjock* stavat med *ä*. En sådan stavning motsvarar knappast något regionalt uttal och jag bedömde den som sannolikt felaktig, kanske för *tjöck* eller *tjåck*.

Källcitaten granskas alltid noggrant av kontrollavdelningen vid SAOB, men denna gång bestämde jag mig för att följa med min kollega Christina Persson för att se på originalet och samtidigt lära känna Lunds universitetsbibliotek lite bättre.

Så var vi då där i det mörka källarvalvet med 1700-talslitteratur, Christina och jag, och jag fick min första introduktion till *Ichthyologia sive Opera Omni de Piscibus*, av Peter Artedi, utgiven av Carl Linné och tryckt i Leyden 1738. Boken som består av fem delar är skriven på latin och ur iktyologens synvinkel naturligtvis särskilt intressant för det system för artbestämning av fiskar som Artedi presenterar. Av speciellt intresse för lexikografen är dock de fiskbenämningar på flera språk som Artedi upptecknade och efter noggrann analys av fiskarna placerade i sitt system. Han ger auktorer och källor för alla vetenskapliga och en del folkliga benämningar och detta i kombination med alfabetiska ordlistor på de olika språken gör det möjligt att använda boken som ett flerspråkigt lexikon över fiskbenämningar.

Hur var det då med *tjäckfälling*? Var *ä*-et ett misstag av excerptisten? Nej, det stod *ä*, dvs. *a* med något som såg ut som två prickar över. Vid närmare granskning fann Christina och jag att boken saknar tecken för *å*. Tryckeriet i Leyden kunde tydligen inte återge ringen över *å* och använde samma tecken för *å* som för *ä*. Detta har tidigare observerats, av Orvar Nybelin (1934, s. 52), men det hade förbigått SAOB:s redaktion.

Detta tryckeriets tillkortakommande har orsakat förvirring vid redigeringen av en tidigare fiskbenämning i SAOB. Fisken *sketbär* (S 3843) är densamma som *skitbarr* (S 4153). Båda namnen har bara anträffats hos Artedi och syftar på samma fisk, storspiggen: »Gasterosteus [...] Art. Spec. 96. [...] *Suecis Skitspigg, Skitbarr den större*» (Icht. 3: 52), »Gasterosteus [...] Art. Spec. 96. [...] *Suecis Skittspigg. Skittbär den större*» (Icht. 4: 80). I det svenska registret (Index Nominum Suecicorum) till den senare uppgiften uppges formen *Skittbarr*.

Förleden är *sket* eller *skit*, dvs. något värdelöst. Senare leden i ordet är,

Artediparken sedd från S:t Olofsbron med den gamla KFUM-borgen i bakgrunden. Foto: Astrid Reinhammar.

som Gusten Widmark har antagit (1961, s. 161 f.), *-borre*, som i *abborre*. En form *-barr* är rimlig för en person med rötterna i Ångermanland, *-bår* eller *-bårr* är också rimliga stavningar för Artedi. Stig Nilsson (1974, s. 101) har påpekat Artedis stavning i Nordmalingsfloran: »Stavningen visar, att A. också följt rättstavningsdebatten, som vid denna tid tillfälligt lugnat sig något. Som 'nystavare' är han radikalare än den modifierade riktning som Swedberg gör sig till tolk för i Schibboleth.» Den traditionella stavningen *-borr* i registret är möjligen Linnés.

En form *skittbår* är mindre trolig, men inte helt otänkbar. Formen *-barr* skulle kunna leda till ett dialektalt uttal som kunde återges med *-bär*. Ordet *sparv* kan uttalas *spär* och *starr* kan uttalas *stär* i Anundsjömål. Det är alltså inte helt klart utifrån enbart Ichthyologia vilken stavning Artedi avsåg, *-bär* eller *-bår*. Både Widmark och SAOB har formen *-bär*. Men det finns ett annat arbete av Artedi (publicerat av Nybelin 1934) som klargör förhållandet, en katalog över fiskar (*Catalogus Piscium Maris Balthici ut et Fluviorum ac Lacuum Sveciæ*), som sannolikt är handskriven av honom själv: »Genus Gasterostei. [...] A Stickleback, Banstickle or Sharpling Anglis. Skittspigg et Skittbårr Svecis.» (Nybelin s. 84). Här framgår också att Artedi uppfattade båda vokalerna, *i* och *å*, korta.

Fisken *abborre* har i både registret och texten (Icht. 4: 69) formen *abbor*; i del 3 anges också formen *abborre*: »Perca [...] *Abbor & Abborre Suecis. Aborn Danis*» (Icht. 3: 39) och uppgifterna i *Catalogus* överensstämmer

med detta. Ordet *abborre* var dock redan etablerat med *-o-* i skrift; jfr fsv. *aghborre*, *aborre*.

Fisken *skittborr* skulle naturligtvis inte ha redovisats i två skilda artiklar i SAOB. För att inte något liknande ska hända igen har vi nu lagt in en varningstext till Ichthyologia i SAOB:s databas över källor: »I detta verk används bokstavstypen ä äv. för å. Ex. Tjäckfälling 'tjockfälling', Smäsik 'småsik', Säg-fisk (eng. the Saw-fish).» Problemet är ovanligt, eftersom missuppfattningen inte beror på fel vid läsning eller avskrivning av texten, och egentligen inte på tryckfel heller, utan på att tryckeriet i brist på en viss bokstav, *å*, valde att återge den med en annan bokstav, *ä*.

Vanligen innebär detta inte något problem – att *å* avses i t.ex. *Källja & Käljor* när det gäller fisken *kolja* är självklart, liksom att *ä* avses i *Giädda* och *Näbgiädda*. Fisken *långa* är i Ichthyologia upptagen som GADUS Art. Syn. 36: »*Ling Anglis. Lenge Germanis. Länge Suecis & Norrigiis*» (Icht. 3: 22). Form med *-ä-* redovisas i SAOB från 1790–97 och 1889 i sammansättningen *längeborn*. Fisken är inte upptagen i Catalogus. Det finns naturligtvis en liten osäkerhet om vilken form Artedi avsåg, men troligast är det *länge*; jfr fsv. *laange*, *longa*.

Det finns ytterligare ett problem med vissa citat i SAOB ur Ichthyologia, vilket jag blev varse när jag jämförde innehållet med senare omtryck och utvidgade upplagor. Boken består av fem sammanbundna delar, med egna försetsblad, i korthet: Pars I: Bibliotheca Ichthyologica, Pars II: Philosophia Ichthyologica, Pars III: Genera Piscium, Pars IV: Synonymia Specierum, Pars V: Descriptiones Specierum. I det exemplar som finns i universitetsbiblioteket i Lund är innehållet i Pars IV och Pars V omkastat i jämförelse med senare upplagor. Eftersom titlarna passar bättre till innehållet i dessa, blir slutsatsen att delarna i volymen i Lund har bundits i fel ordning. Det är inte så konstigt att detta inte har uppmärksammats tidigare, eftersom själva titelbladen kommer i rätt ordning och varje del har sin egen paginering. När det första belägget för *tjockfälling* har källuppgiften »Icht. 4: 27» i SAOB stämmer detta alltså med exemplaret i Lunds universitetsbibliotek, men motsvarar 5: 27 i andra utgåvor. Detta förhållande gäller naturligtvis också för andra som citerar eller har citerat Lundaexemplaret.

Kornhall (1968, s. 39) påpekar att man kan finna många fisknamn med proveniensuppgifter hos Linné men anmärker: »Hans föregångare inom iktyologien Petrus Artedi tycks däremot inte ha för vana att lokalisera de svenska namn han anför.» Det är visserligen sant att de lokala proveniensangivelserna inte är särskilt många, men de förekommer.

Jag vill nämna ytterligare ett par fiskar som alla har flera lokala benämningar och där Ichthyologia ger viss proveniensangivelse för åtminstone någon benämning. Om fisken *stäm* skriver Artedi: »*Stämm Suecis in Norlandia. f. Sträfling Dalekarlis*» (Icht. 3: 5). När det gäller ordet *stäm* är första

uppgiften i SAOB från Linné (1732), men första belägg på *strävling* är från Ichthyologia.

En benämning på rötsimpan är *skälryta*. Första belägg på ordet i SAOB är ur Ichthyologia (SAOB S 5808). I källan: »Rötsimpa & skiälryta. Angermannis, W-Botnis, Norlandis. *Skrabba* Roslagis ad insulam Sandhamn. *Ulk* seu *Ulka* ad fretum Oresundense. *Wulk* Holfatis» (Icht. 4: 86).

Artedis benämningar *rötsimpa* och *skrabba* har inte excerperats för SAOB. När jag sökte anledningen fann jag att excerperingen av Ichthyologia gjordes först 1974 och omfattade endast ord som började med *skä-* – *ö-*. Ett tidigare citat på *faren* (SAOB F 294) har sannolikt tillkommit sedan man på en excerpt (från 1889) funnit Artedi omnämnd och uppsökt källan till uppgiften. »Dock icke längre derifrån (Upsalatrakten) än vid Örsundsbro benämnes den ännu, liksom för öfver 150 år sedan på Artedis tid, *Faren*.»

Inte heller ordet *ulk*, *ulka* har excerperats för SAOB. Här beror det sannolikt på osäkerhet om Artedis uppgift gäller svenska, jfr: »Rötsimpa, *skrabba*, *skiälryta* &c. *Suecis*. *Ulk* & *Ulka* ad fretum danicum» (Icht. 3: 49).

Första belägg i SAOB på *rötsimpa* är från Linné (SystNat. 53 (1740)), och första belägg på *skrabba* är från Hälsingland och säger egentligen att ordet inte förekommer där; i avsnittet om simpor: »Rötsimpa, *Skrabba*, äro här til namnet okunniga.» (Broman Glys. 3: 667 (c. 1740)). Broman nämner inte Artedi bland sina källor, men det verkar sannolikt att han har haft tillgång till Ichthyologia eller uppgifter därifrån.

Förleden *röt-* i rötsimpa och efterleden *-ryta* i skälryta är som Kornhall (s. 228) föreslår sannolikt bildade till verbet *ryta* med syfte på att fisken avger ett grymtande läte (särskilt när den tas upp ur vattnet). Förleden *skäl-* är mer problematisk; den härledning som lämnats av SAOB (S 5808), att den möjligen är *skälj* 'vrång', är inte helt övertygande. Den skulle kunna vara ordet *säl* men som Kornhall påpekar är det svårt att se något samband med detta djur – såvida inte ljudet på något sätt har påmint om en säls läte.

Om *nättingen* skriver Artedi bl.a.: »Nätting dicitur in Angermannia, Medelpadia, W-Botnia: provinciis Sueciæ. *Neunögon* aliis in Suecia Australiori» (Icht. 4: 99). Nätting (flodnejonöga) är en fisk som Artedi säkert kände väl till och kanske hade fångat; den (numera rödlistade fisken) fiskades mycket förr i de norrländska älvarna. I Catalogus har Artedi noterat: »In quibusdam fluviis Sueciæ copiose capitur» (Nybelin s. 87). Jag har två skäl för att nämna nättingen; dels har jag själv som ångermanlänning barndomsminnen av denna fisk som vi tyckte var en riktig läckerhet, dels visar Artedi här att han i sitt systemiseringsarbete ingalunda var ointresserad av lokala eller dialektala benämningar.

Det är inte konstigt att Linné som fick leva till hög ålder och utveckla sina tankar och vinna berömmelse är välkänd och ihågkommen, medan Artedi som dog så ung nu är relativt okänd. Linné upptog Artedis system i sin be-

skrivning över fiskarna, och om artbestämningen inte senare har ändrats så är det Linné som anges som auktor, inte Artedi. Det finns inte någon avbildning av honom. Linné beskriver honom som »reslig till växten, magerlagd och med långt svart hår, till utseendet ganska lik John Ray (på porträtt)» (Odelstierna s. 2), men eftersom Ray och Willoughby var de stora vetenskapsnamnen på den tiden är kanske porträttligheten snarast en önskan att han själv och Artedi skulle ses som motsvarigheter till dessa. Artedi är ihågkommen i Nordmalingsstrakten, där hans släkt lever vidare, och i Amsterdam finns det ett minnesmärke över honom. I Uppsala där han la grunden för sitt vetenskapliga arbete är han mindre känd. Det visade sig 2007 när en park i Uppsala skulle namnges och Artedis namn kom på förslag. Det var tydligt att många inte visste vem han var eller trodde att han var en av Linnés lärjungar. Just den parken fick ett annat namn, men Artedi fick faktiskt också en liten park, Artediparken vid S:t Olofsgatan. Den namngavs inte vid någon officiell ceremoni och någon namnskylt eller någon informationsskylt över Artedi har i skrivande stund inte satts upp, så än så länge är den ganska anonym. Men det är roligt att den har kommit till stånd och för egen del tycker jag att det var roligt att jag fick tillfälle att citera *Ichthyologia* i SAOB.

Källor och litteratur

Artedi, Peter:

1. Kårt Förteckning På de Träen, Buskar åg Örter, såmm wäxa sponté wid Nordmalings Prästebord åller i närmaste byar där åmmkring. Åfter Dänn Alldra-simplaste åg Klaraste Methoden i årdning satte av Petro Arctædio. A:o 1729 in Februari. Utg. av Einar Lönnberg 1905 (se nedan).
2. Petri Artedi Sveci, Medici Ichthyologia sive Opera Omnia de Piscibus. Posthuma vindicavit, recognovit, coaptavit & edidit Carolus Linnaeus. Leyden 1738.
3. Artedi, Peter: *Ichthyologiae* pars 1–5. Emendata et aucta Johanne Julio Walbaum. Grypeswaldiae 1788 (pars 1), 1789 (pars 2), 1792 (pars 3, 4), 1793 (pars 5).
4. Artedi, Peter: *Ichthyologia*. With an introduction by A. C. Wheeler. Reprint 1962. New York.
5. Petri Artedi Angermannia-Sveci, *Catalogus Piscium Maris Balthichi, ut et Fluviorum ac Lacuum Sveciae, Cum Synonymis præcipuorum Ichthyologorum*. I: Nybelin 1934 (se nedan).

Broberg, Gunnar, 1987: Petrus Artedi in his Swedish context. In: *Proceedings / V Congress of European Ichthyologists*, Stockholm 1985.

Fries, Sigurd, 1985: Peter Artedi och Nordmalings flora jämte en levnadsteckning och en utredning om släkten Arctædius. *Skrifter utg. av Johan Nordlander-sällskapet*. Nr 8.

Kornhall, David, 1968: *Sydsvenska fisknamn*. Lund.

Linné, Carl, 1738: *Vita Petri Artedi Descripta*. I: Artedi 2 (ovan).

Lönnberg, Einar, 1905: Peter Artedi. Ett tvåhundraårsminne. I: *Kungl. Vetenskapsakademiens årsbok* 1905.

— 1919: Linné och Artedi. I: *Sv. Linné-sällskapets årsskrift* 2.

Nilsson, Stig, 1974: *Terminologi och nomenklatur. Studier över begrepp och deras*

- uttryck inom matematik, naturvetenskap och teknik. I: Lundastudier i nordisk språkvetenskap. Serie A nr 26. Lund.
- Nybelin, Orvar, 1934: Tvenne opublicerade Artedi-manuskript, inför 200-årsminnet meddelade. I: Sv. Linné-sällskapets årsskrift 17.
- Odelstierna, Ingrid, 1966: Carl Linnæus, Petrus Artedis Liv. Översättning och noter. I: Sv. Linné-Sällskapets Årsskrift, 1966. (Jfr Linné 1738, ovan.)
- SAOB = Ordbok över svenska språket, utgiven av Svenska Akademien. (Swedish Academy Dictionary.) 1893–. Lund.
- SOFI = Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.
- ULMA = Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (nu i SOFI).
- Walde, Otto, 1951: Nya bidrag till Artedis biografi. I: Sv. Linné-sällskapets årsskrift, 1950–51. Uppsala.
- Widmark, Gusten, 1961: Hornborgasjön. I: Namn och bygd. Årgång 49.

Summary

Birgit Eaker, Artedi's Ichthyologia as a source of Swedish fish names

Peter Artedi (1705–1735) from Ångermanland was one of the great Swedish scientists of the 18th century. He is known internationally as a founder of systematic ichthyology, the science of fishes. In Uppsala he was befriended by Carl Linnaeus, and it was Linnaeus who published Artedi's work *Ichthyologia* in 1738.

This paper stems from the author's work as an editor of the Swedish Academy Dictionary (*SAOB*), and deals with *Ichthyologia* as a source of Swedish fish names. In particular, it mentions some confusion that has arisen (and may still arise) from a shortcoming in the printing of Artedi's work (the Swedish letter *å* being rendered as *ä*), and from the fact that two parts (Parts IV and V) were bound in reverse order in the volume in the Lund University library (used by *SAOB*). It is noted that Artedi gives authors and sources for all the learned names and for some of the colloquial ones, and also records a number of regional or local names. This, combined with alphabetical glossaries in the different languages concerned, allows the book to be used as a multilingual dictionary of fish names.

Trädbenämningen no. (dial.) *asal*, *asald* 'oxel'

Av Lennart Elmevik

I förra årgången av denna tidskrift publicerade jag (Elmevik 2008) en uppsats om tre benämningar på träd av oxelsläktet (*Sorbus*), sv. *oxel*, da. *aksel*- och no. *asal(d)*. Jag kunde inledningsvis konstatera att det framförts olika uppfattningar om hur dessa benämningar skall förklaras etymologiskt men att det oftast, dock utan närmare motivering, antagits att de har ett och samma ursprung.

Vad beträffar härledningen av *oxel*, med i dialekterna feminint eller maskulint genus, lyfte jag fram ur glömskan det av Adolf Noreen 1911 med tvekan framlagda förslaget att denna benämning är att sammanhålla med fsv., fda. *ōxl* n. (urgerm. **uōhsla-*) 'utväxt, svulst'. Som saklig motivering till denna etymologi angav jag de utväxter (knölar, knutor) som uppträder på oxlarnas stam och tjockare grenar.

Det danska *aksel-*, i sammansättningarna *akselbær* och *akselbæratræ*, som i genuint bruk är känt endast från Bornholm, bedömde jag som en s.k. urspårad form av *oxel-* i utkanten av dettas utbredningsområde. Jag påvisade därvid också vilka speciella förutsättningar som funnits för urspårningen.

I fråga om det norska *asal(d)*, med maskulint genus, tryckte jag särskilt på att det inte låter sig förklaras som etymologiskt identiskt med sv. *oxel* och att det inte heller, något som också har antagits, kan förstås som utgående från ett urgermanskt **ahsl-*. Jag ville inte avfärda men ställde mig avvaktande till den vanliga meningen att *asal(d)* kanske är en avledning till roten i trädbenämningen fvn. *askr*, sv. *ask*. Anledningen till detta mitt ställningstagande var – trots att oxeln inte har några i varje fall yttre likheter med asken – att det inte kunnat fastställas vilken betydelse roten ieur. **os-* i *ask* uppburit och att det därmed inte var möjligt att avgöra vilken egenskap hos detta träd som givit upphov till dess benämning.

Jag framlägger här ett förslag till härledning av *asal(d)* som jag faktiskt laborerade med redan när jag skrev min tidigare här nämnda, i slutet av 2008 tillkomna uppsats. Anledningen till att jag inte tillkännagav min tanke om ursprunget då var att jag hoppades kunna komma grundbetydelsen hos *ask*

närmare på spåren. Det har jag inte lyckats med, varför jag nu publicerar mitt härledningsförslag som ett slags postskriptum.

Jag tänker mig att *asal(d)* kan vara bildat till en fornspråklig motsvarighet till det med vårt verb *jäsa* (= det starka verbet flty. *jesan*, mhty. *jesen*) besläktade (avljudande) no. dial. *asa* 'bruse op, gjære, komme i Gjæring (f. Ex. om Deig), svulme, udvide sig, hovne' (Aasen s. 14). »Hedder paa andre Steder esja og æsa» (Aasen a.st.). Det sistnämnda, <urgerm. **jēsan*, innehåller ytterligare en avljudsform vid sidan av **jes-* och **jas-*. Se även Torp s. 7, 881, Norsk ordbok 1 sp. 172.

Av de båda formerna *asal* och *asald* är det enligt Torp (a.st.) den senare, då innehållande suffixet *-ald*, som troligen är den ursprungliga. Ordbildningsmässigt är det emellertid lika möjligt att den *d*-lösa formen *asal* representerar den primära formen av trädbenämningen, i vilket fall det rör sig om en avledning med suffixet *-al*. Se för i sammanhanget betryggande paralleller Lindén 1955 s. 196 ff. respektive Elmevik 1964 s. 26 ff., i båda fallen med litteraturhänvisningar.

Om *asald* avspeglar en primär form i förhållande till *asal* kan, som jag framhöll redan i min uppsats från 2008, den *d*-lösa formen jämföras med no. dial. *apal* (även *apald*) m. 'apel', fvn. *apaldr*, fsv. *apal(d)*, sv. *apel*, i dialekterna även *apal*. Vid alternativet att *asal* reflekterar den äldre formen kan *asald* förstås som en ombildning i anslutning till fvn. *apaldr*.

En fråga som inställer sig är om till verbet *asa* 'svälla, svullna' bildats ett appellativ *asal(d)* med betydelsen '(ut)växt, svulst, bula, knuta' e.d. som sedan kommit att användas som benämning på trädet i fråga – varvid det skulle vara fråga om en direkt parallell till *oxel* med den härledning härav som jag föreslagit – eller om det rör sig om en till *asa* primärt bildad trädbenämning. I det senare fallet kunde jämföras med no. dial. *brakall* m. 'Rhamnus frangula', bildat till den norska motsvarigheten till det svenska substantivet *brak* eller verbet *braka* med syftning på att växten lätt bräcks med ett brakande ljud eller sprakar i eld. Jfr sv. *brakved* (fsv. *brakvidher*) och sv. dial. *brake* 'ds.' samt sv. dial. *brakar* 'buskar' och no. dial. *brake* 'enbuske'. Se Elmevik 1964 s. 28 och där anförd litteratur.

Beträffande möjligheten att ett från Bjursås i Nedansiljan i Dalarna känt *åsl* 'oxel' kan vara en relik av en forntida motsvarighet inom detta område till no. *asal* hänvisar jag till min framställning i Elmevik 2008 s. 60.

Litteratur

- Aasen = Aasen, Ivar: Norsk Ordbog med dansk Forklaring. 4. uforandrede Udg. 1918. Kristiania.
- Elmevik, Lennart, 1964: Rabbal och ring. Två ord för kittelhängare. I: Nysvenska studier 44. S. 13–64.
- 2008: Sv. *oxel*, da. *aksel-*, no. *asal(d)*. Tre benämningar på träd av Sorbus-släktet. I: Svenska landsmål och svenskt folkliv. S. 57–66.

Lindén, Bror, 1955: Västnordisk och svensk, särskilt dalsk, ord- och namnbildning på -ald och -älde. I: Arkiv för nordisk filologi 70. S. 196–209.

Norsk ordbok. Ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet 1–1966 ff. Oslo.

Torp = Torp, Alf: Nynorsk etymologisk ordbok. 1919. Kristiania.

Summary

Lennart Elmevik, The Norwegian dialect tree name asal, asald 'whitebeam'

This article develops further on a study in the 2008 issue of this journal, in which the author examined a number of Scandinavian names for trees of the genus *Sorbus*. Regarding the Norwegian name *asal(d)*, he rejected two earlier suggestions as to its origins, one of which sees it as etymologically identical to Swedish *oxel* 'white-beam' – which according to the present author is closely related to OSw. and ODa. *ōxl* neut. 'outgrowth, swelling', referring to the bosses on the trunk and thicker branches of the tree – while the other traces it to a PrGmc **ahsl-*. In addition, he reserved judgement on the view that it contains the root of the tree name OWScand. *askr*, Norw. and Sw. *ask* 'ash'. He now advances the suggestion that *asal(d)* is a derivative, formed by the suffix *-al* or *-ald*, of a Proto-Scandinavian counterpart of the strong verb Norw. dial. *asa* 'swell, become swollen'. Semantically, the form *asal(d)* would thus be a direct parallel to *oxel*.

Om vokalharmoni i nordisk språkhistorie

Av Jan Ragnar Hagland

Fenomenet vokalharmoni ser ut til å ha vore eit tydeleg drag ved delar av fastlands-skandinaviske språk i høgmellomalderen – i det som har vore omtala som «sikker skrifttid» frå det 12. til det 14. hundreåret i alle fall. Dette var eit sentralskandinaviske fenomen. I norsk var

[s]entralområdene for vokalharmonien (-) Østlandet og Trøndelag med utløpere nordover og til Nord-Vestlandet. I dette store området er det selvsagt både lokale, temporære og individuelle variasjoner, men stort sett er systemet slik at endingsvokalene *e* og *o* følger etter trykksterke stavelser med kort og lang *a*, *e*, *o*, *ø* og *æ*, mens *i* og *u* følger etter kort og lang *i*, *u*, *y*, diftongene *au*, *ei*, *øy* og kort *ø*. Dette systemet kan følges fra eldste skrifttid og et godt stykke inn i 1300-tallet som en slags norm. Henimot slutten av hundreåret inntreer en jevn tilbakegang med stadig flere unntak fra regelen, men ennå noen årtier inn i 1400-tallet kan en iakttatte tydelige rester av harmonisystemet (Hødnebo 1977 s. 379, jf. og Hagland 2004 s. 389–391).

I språkhistorisk samanheng er det ikkje utan interesse å vita om og eventuelt korleis dette systemet har verka vidare framover i tida.

Eit viktig spørsmål i første omgang er då korleis det vi kallar vokalharmoni i gammalt norsk mål, kan forståast som språkleg fenomen. Hødnebo (op. cit.) set vokalharmoni og fenomenet vokalbalanse opp mot kvarandre som

to diametralt motsatte systemer, det ene bygd på *lydkvaliteter*, det andre på stavelsen som *kvantitet*, de står i kontrast til hverandre og konkurrerer om overtaket på det same endingsapparat. Det er lite trolig at begge systemene kan fungere side om side, men nok krysse hverandre i en overgangsperiode, og slik at et substrat eller fastgrodde rester av ett system kan identifiseres etter at det har opphørt å virke (Hødnebo 1977 s. 382).

Eit viktig spørsmål i nett den samanhengen er om *a/æ* i trykklett stilling også har veksla i samsvar med vokalharmoniprinsippet i norsk, slik ein del forskarar har meint (jf. loc. cit.). Det er nok slik, som òg Hødnebo framhevar, at det er vanskeleg å påvisa gode og sikre spor etter vokalharmonisk distribusjon av trykklett *a/æ*, og at vekslinga desse vokalane imellom først vart tydeleg i skrift då slik veksling oppstod som resultat av ulike stavingskvantitet i trykksterk stilling, slik at kort staving gav ending på *-a*, medan lang staving førte til *-æ*, som i *taka*, *vera*, men *hæyræ*, *sendæ* m. v. (Hødnebo 1977 s. 382).

I det Hødnebø her ser på som to diametralt motsette system – distribusjon avhengig av vokalkvalitet i motsetnad til stavingskvantitet – meiner eg likevel det ligg eit problem. Det gjeld i alle fall veksling mellom trykklett *i/e* og *u/o* på den eine sida og *a/æ* på den andre. Dette er fonologisk sett to ulike prosessar. Den første må sjåast som resultat av ein assimilasjonsprosess som har med faktoren [+/-høg] å gjera, om vi vel ein slik notasjon. Den andre er derimot veksling som dreiar seg om faktoren [+/-fremre], eller [bakre] for den del (jf. Hødnebø 1977 s. 380). I ein artikkel frå 1978 (Hagland 1978) har eg freista å gjera greie for det som tradisjonelt har vore kalla vokalharmoni i gammalt norsk språk. Jamvel om det som der er lagt fram, er gjort med si tids terminologi og syn for analyse, meiner eg at det så nokolunde kan halda vatn endå i dag. Grovt sett er det i den vesle studien (som i hovudsak byggjer på gammaltrøndersk datatilfang) skilt mellom eigentleg vokalharmoni (VH) og det som berre tilsynelatande er VH, men som snarare må sjåast som former for vokalreduksjon (VR) (Hagland 1978 s. 145). Det som då kan kallast VH, er, mykje i tråd med det Hødnebø seier, ein fjernassimilasjon som altså dreiar seg om vokalkvalitet og gjeld høge og midtre vokalar i systemet, både trykksterke og trykklette. Dei høge trykksterke vokalane genererer då høge vokalar i trykklett stilling, dei midtre genererer midtre vokalar i slik stilling. Problemet det tradisjonelt hadde vore vanskeleg å gi ei rimeleg forklaring på, var distribusjonen av trykklette vokalar etter låge vokalar, det vil seia kort og lang /a/, kort og lang /æ/, til dels også kort u-omlydd /a/ (ø).

Ved gjennomgang av eit større materiale viste det seg at det ved dei korte vokalane i trykksterk stilling ikkje synest å ha skjedd nokon assimilasjon når det var minst ein felles faktor mellom vokalen i trykksterk stilling og den trykklette vokalen. Det vil seia at det etter *a* (og *ø*) følgjer *u*, og etter i-omlydd av kort /a/ (*æ*) følgjer *i*. Men om vi kryssar systemet slik at det ikkje vert nokon felles faktor trykksterk og trykklett vokal imellom, får vi *e* etter *a* (og *ø*) og *o* etter i-omlydd kort /a/ (*æ*). I det første tilfellet kan vi då meina at avstanden mellom vokal i trykksterk og trykklett stilling er for stor til at assimilasjon kunne skje, og ein underliggjande /u/ og /i/ vart verande upåverka og realisert som *u* og *i* i skrift. I det siste tilfellet, utan nokon felles fonologisk faktor mellom vokalen i trykksterk og trykksvak stilling, vart avstanden så stor at det vart ei form for reduksjon av den underliggjande trykklette vokalen, snarare enn ein assimilasjon, og endingsvokalane vart senka (reduser-te) til *e* og *o* (sjå òg Hagland 1980 s. 105–107 om dette). Når det gjeld trykksterk opphavleg i-omlydd kort /a/ synest distribusjonen å ha vore etymologisk og uavhengig av om denne vart skriven *æ* eller *e* (jf. Hagland 1978 note 1).

Ved lang vokal skjedde det reduksjon i alle tilfelle, slik at dei ikkje-låge endingsvokalane då alltid vart skrivne *e* og *o*. Dette kan i og for seg like gjerne sjåast som eit vokalbalansefenomen ettersom stavinga jo alltid vil vera lang i slike tilfelle. I så måte lyt då både vokalharmoni og vokalbalanse ha

verka side om side i eit system som berre tilsynelatande var eit assimilasjonsfenomen som utelukkande dreia seg om vokalkvalitet. Distribusjonen *a/æ* i trykklett posisjon fell jo utanom mønsteret for dei høge og midtre endingsvokalane, men forholdet kring desse ikkje-låge trykklette vokalane opphevar etter mitt syn langt på veg Hødnebøs oppfatning om at dei to systema – vokalharmoni og vokalbalanse – ikkje kan ha fungert side om side. Det synest likevel å ha vore eit historisk forløp der balanseprinsippet etter kvart har gjort seg meir gjeldande innom det sentralskandinaviske området Hødnebø gir omrisset av i sin artikkel, slik at veksling mellom *a* og *æ* ikkje viser seg tydeleg i skrift før relativt seint i norsk, f.o.m. ca. 1300 etter kjeldene å dømma (jf. Hødnebø 1977 s. 382).

Som Hødnebø peikar på i sitatet ovanfor, har det vore vanleg oppfatning at tydelege restar av VH enno kan sjåast i kjeldene eit godt stykke inn på 1400-talet. Biletet av stoda kan likevel ofte vera lite klårt på nett dette punktet, ettersom det t.d. er svært vanleg i seinmellomalderleg skrift at endingsvokalane er løynde i avstyttta skrivemåtar, så vi ikkje så heilt sikkert kan vita korleis skrivarane ville ha gjort det om dei aktuelle vokalane hadde vore skrivne fullt ut (jf. Hagland 2006 s. 86). Det vil såleis vera nokså usikkert å byggja på samtidige skriftlege kjelder ut gjennom sein-mellomalderen om vi skal prøva å få eit inntrykk av korleis det gjekk med vokalharmonien i dei delane av norsk (og nordisk) språkhistorie der det er aktuelt.

Metodisk sett vil likevel jamføring med drag i språket i nyare tid ofte kunna kasta reelt lys over tilsvarande drag i språket frå eldre tider. Spørsmålet er då om vokalharmoni er eit slik drag. Frå Trøndelag, som jo er eitt av dei sentrale VH-områda i norsk samanheng, har det i over hundre år no vore hevda at vokalharmoni endå så langt fram i tid som til byrjinga av 1900-talet var ein aktiv del av språket. Hægstad undersøkte såleis dialekten i Stod, som ligg på båe sider langs nedre del av Snåsavatnet,¹ rett nord for Steinkjer i Nord-Trøndelag, og kom til «at vokalharmoni eller ljodsamhøve enno liver og verkar i Stodmaalet» (Hægstad 1908 s. 141).

Hægstad (1908 s. 135) set opp sju ulike grammatiske former av substantiv og verb for å visa korleis VH fungerte i stodmålet ved inngangen til det 20. hundreåret:

1. Nominativ sg. av sterke neutra (i bunden form), som i: *hu:s`i ~ å:r`e*.²
2. Dativ sg. av sterke neutra, som i: *hu:s`i ~ å:r`e*.
3. Nominativ sg. av linne substantiv i bunden og ubunden form, som i: *gluggi, gluggin ~ fø:le, ~ fø:len*.
4. Nominativ pl. av sterke femininer, ubunden og bunden form, som i: *stunŋi, stunŋin ~ ro:se, ro:sen*. Jamvel nokre maskuliner er rekna inn her, som i: *gri:si, gri:sin ~ venne, vennen*.

¹ Før 1965: Stod og Kvam.

² Attgjeve her med litt enklare lydskrift enn det Hægstad gjer.

5. Presens indikativ av linne verb, som i: *kvi:li, heiti ~ feste, dömme*.
6. Pret. partisipp av sterke verb, som i: *buŋŋi, riŋi ~ broste, dotte*.
7. Visse suffiks *-ill, -eng* m.fl.

Hægstad gir eit vesentleg større utval av døme enn dette på noko som kan synast å liggja svært nær det vokalharmonisystemet vi kjenner frå trøndersk høg mellomalderleg skrift. Og det kan langt på veg sjå ut til å ha fungert synkront i og med at harmonien kan synast å vera tilpassa språkhistorisk endring av vokalismen i trykksterk stilling, som når gno. *skinit* (n. nom. sg. bf.) har vorte til *šænn'e, vitit* (n. nom. sg. bf.) til *vætt'e, lutir* (m. nom. pl.) til *låt-te* og partisippformene *leget* og *loget* har vorte til *liŋdi* og *lyŋdi* m. v. Endingsvokal *-i* som avvik frå dette mønsteret, kan, seier Hægstad, jamnast tilskrivast kontekst med føregåande palatal konsonant, eller lang */b/* og */g/* («som ogso kanskje hev vore uttala palatalt i eldre tider» (Hægstad 1908 s. 137)). I eit palataliserande målføre som dette inn-trønderske vil slike faktorar i så fall ha utgjort ei sterk motkraft i høve til vokalharmonisk distribusjon av trykklette vokalar og såleis også av grammatikalske endingar. Elles er det med grunnlag i det framlagde materialet vanskeleg å sjå at dei suffiks Hægstad meiner har hatt vokalharmonisk veksling, verkeleg kan seiast å ha hatt dét i stodmålet først på 1900-talet.

Liksom i store delar elles av det trønderske dialektområdet syner svake hokjønnsord av jamvektskategorien («gamle stutte tvostava feminin») spor av vokalharmoni (Hægstad 1908 s. 140–141). Det er nok, både i stodmålet og elles, helst tale om «restar av vokalharmoni» slik Dalen (2008 s. 29) uttrykkjer det. Det vil her seia at i ord som i gammalnorsk hadde *i, u, y* og *a* i rotstavinga har ending med *-u*, medan det etter dei som hadde *e* og *o*, følgjer *-o*: *viku* > */vukku/*, *mysu* > */mussu/*, *furu* > */furru/*, *fjaru* > */ffjuru/*; men: *seno* > */sonno/*, **skoro* > */skorro/*, *boso* > */bosso/* m. v.

Som Hægstad peikar på, gjekk dette systemet ikkje restlaust opp i stodmålet på hans tid, og slik er det i dei andre delane av trøndersk der det altså kan synast å vera tale om restar av eit eldre prinsipp som står att. Jamvel om det då på Hægstads tid kunne sjåast svært tydelege spor etter eit VH-prinsipp, må det også i det tilfellet vera rett å sjå det som eit reliktfenomen. Med dei kryssande tendensar som så tydeleg har gjort seg gjeldande, kan det heller ikkje den gong ha vore tale om noko som «enno liver og verkar» i målet slik Hægstad oppfatta det.

Sett i språkhistorisk samanheng må fenomenet VH i alle fall takast med i rekneskapen om vi skal skjøna ein del spesifikke drag ved dei delar av norsk og nordiske språk der fenomenet har funnest. Vi kan her nytta dei varietetar av trøndersk som vi alt har vore innom, til å freista kasta litt meir lys over dette. Det vanskelege spørsmålet då er kor lenge vi kan rekna med at VH har fungert som fonologisk prinsipp i det aktuelle språkområdet. Har det t.d. vore ulike lokale endringsprosessar, slik at fenomenet i delar av området

faktisk har vore produktivt langt inn i språkhistorisk nytid, slik Hægstad hevdar, eller må vi skjønna dette på andre måtar?

Det er truleg ikkje råd å finna fram til nokon absolutt kronologi i det vi må sjå som ein avviklingsprosess for VH i trøndersk, truleg heller ikkje i dei andre delane av gammalt nordisk språk med dette draget. Men dei spor som står att i fleire trønderske dialektar, særleg variasjonen mellom endingsvokalane /u/ og /o/ i gamle jamvektsord, /furre/, /fjurre/, /vukku/ ~ /sonno/, /skorro/, /bosso/ som vi har sett ovanfor, gir truleg haldepunkt for ein relativ kronologi i den språklege endringssamanhengen det her er tale om. Det vil seia at VH etter alt å dømma har fungert inntil prosessen med (ut)jamning av tostavingsord med kort rotstaving tok til å verka. Denne kan ikkje tidfestast særleg nøye ut frå det kjeldematerialet vi har, men ein gong mot slutten av mellomalderen/byrjinga av eldre nytid må det gå an å tenkja seg. I alle fall må vi gå ut frå vokalharmonisk distribusjon av endingsvokalane /u/ og /o/ for at fullt utjamna former som /vukku/ og /sonno/ skal kunna ha oppstått i ein regressiv fjernassimilasjon som dette må ha vore. Etter at utjamninga då var gjennomført, må både desse gamle tostavingsformene med kort rotstaving og grammatiske endingar elles etter kvart ha vorte leksikaliserte eller grammatikaliserte i sine nye former.

Innom det trønderske målføreområdet er det ei gruppe på tre kulturord som bryt dette mønsteret på ein interessant måte – nemleg /ga:tu/, /ka:ku/ og /va:ru/ som finst i desse formene i dalane i Sør-Trøndelag, Meråker og dei indre delane av Nord-Møre. Desse orda har i dagens mål ikkje utjamna former /guttu/ etc. slik vi skulle venta. Rett nok finst forma /guttu/, men i ei anna tyding enn /ga:tu/ (som = bygate) (jf. Dalen 2008 s. 113, sjå òg Hagland 2008 s. 272). I resten av det trønderske målområdet har eintalsformene her lang vokal og apokope (/ga:t/ og /ka:k/ – sjå t.d. Hægstad 1908 s. 140). Fleirtalsforma /va:ru/ (lydrett frå pl. *varur* utan u-omlyd) blir også nytta i eintal i det meste av målområdet, ser det ut til. Dette ganske kompliserte mønsteret kan forståast som språklege innlån frå bymålet i Nidaros på ulike stadium i ein språkhistorisk endringsprosess. Dei tre orda som her skil seg ut frå det allmenne mønsteret i dialektane, har alle i utgangspunktet rotvokal på /a/, norrønt *gata*, *vara* og *kaka*. I oblik kasus og fleirtal (nominativ og akkusativ) kunne det her tenkjast å ha vore markert u-omlyd av rotvokalen i nokre dialektar, i andre ikkje: *gøtu(r)* ~ *gatu(r)*, *køku(r)* ~ *kaku(r)* og *vøru(r)* ~ *varu(r)*. Jamvel om det, som vi har sett, her altså ikkje er tale om eigentleg VH, så vil det før kvantitetsomlegginga og tiljamning ha vore tale om endingsvokalen /u/ i båe tilfelle og resultatet av jamningsprosessen det same. Når det då i nokre dialektar har vorte /ga:tu/, /ka:ku/ og /va:ru/ kan det vera fordi desse formene utan omlyd har vore innlånte og leksikaliserte før jamningsprosessen tok til og så har fått vokalen lengd i kvantitetsomleggingsprosessen for å tilfredsstilla kravet om lang staving i trykksterk stilling. Om det er slik det har gått for seg, vil det ikkje vera råd å forsvara oppfatninga

som er uttrykt av Hagland (2008 s. 272), om variasjon med omsyn til u-omlyd av /a/ ved ståande /u/ i det trønderske målområdet. Formene med lang vokal og apokope kan sjå ut til å ha komme inn i dei aktuelle dialektane med lang vokal tidleg nok til å ha fått same utvikling av endingsvokalen som i ord med lang rotstaving elles. Det er kanskje noko slik Hægstad (1908 s. 140) ser for seg når han seier at «[i] slike ord (...) hev vel *a* alt vore lengd fyrr tiljamningi fekk verka paa vokalen». Det kan i alle fall tyda på at leksikaliseringa i desse dialektane har skjedd på eit noko seinare steg i endringsprosessen enn dei som ikkje har apokopert endingsvokalen. Men den relative kronologien fenomena imellom er likevel ikkje klår på dette punktet.

Eit anna illustrerande døme på leksikalisering i ulike etapper kan vera det Hægstad set opp i sitt punkt 6, pret. partisipp av sterke verb (sjå ovanfor). Her gjekk han altså ut frå at det var levande VH han såg i stodmålet. Dalen (2008 s. 70) viser likevel til den tradisjonelle dialekten, både i Stod og omkringliggjande bygder der det har vore veksling mellom endinga /-i/ og /-e/ i partisippa. I bygdene Malm, Namdalseid, Beitstad, Kvam, Stod og Egge, seier Dalen, var det /-i/ etter palatal konsonant, men /-e/ etter andre konsonantar. I dag er dette systemet i oppløysing med overgang til /-i/ i alle sterke partisipp (loc. cit.). Hægstad er også, som vi har sett ovanfor, inne på at palatal konsonant synest å overstyra det han oppfattar som levande VH, og gi trykklett /i/ som resultat uavhengig av vokalkvaliteten i den trykksterke stavinga. I så fall er det altså andre assimilasjonsprosessar enn VH det har stått om, og det kan då tyda på at fjernassimilasjon mellom vokal i trykksterk og trykklett stilling allereie var slutta å verka då desse kryssande tendensane tok til å gjera seg gjeldande. Den variasjonen i grammatiske endingar som oppstod på grunn av slike prosessar, synest i alle fall å ha vore ustabile og ha gitt rom for ei rad lokale variasjonar, t.d. i partisippformer av sterke verb (jf. Dalen 2008 s. 70–71). Sluttfasen i den språkhistoriske gangen for det tilfellet vi her har teke fram frå stodmålet og omkringliggjande dialektar, er ei generalisering og grammatikalisering av former på /-i/. Då er tråden tilbake til vokalharmonisk regulering av grammatikalsk ending ikkje berre tynn, men godt og vél broten.

Dei data Hægstad la fram frå stodmålet i 1908, er i alle fall interessante sett frå språkhistorisk synsstad, jamvel om oppfatninga hans om ein stadig levande VH må takast med ein god klype salt. Om vi ser det grammatikalske systemet som indirekte går fram av skissa hans, som eitt av fleire moglege steg i prosessar der endingar etter kvart blir grammatikalisererte og gjorde allmenne, vil det opna for ei forståing av den relativt store variasjonen vi ser den dag i dag av grammatikalske endingar innom dette relativt avgrensa målområdet med opphavleg VH (jf. t.d. Dalen 2008 s. 25–72). Kronologien i alle dei endringar som har ført fram til notidas system, er det likevel stadig vanskeleg å få skikkeleg grep på.

Litteratur

- Dalen, Arnold, 2008: Trøndermåla frå vår tid og attende til reformasjonen. I: Dalen, Arnold, Jan Ragnar Hagland, Stian Hårstad, Håkan Rydving og Ola Stemshaug, *Trøndersk språkhistorie. Språkforhold i ein region*. Trondheim. (DKNVS Skrifter 2008, nr. 3.) S. 13–249.
- Hagland, Jan Ragnar, 1978: A note on Old Norwegian vowel harmony. *Nordic Journal of Linguistics*, vol. 1, 1978. S. 141–147. (Trykt om att i Jahr, Ernst Håkon & Ove Lorentz, *Historisk språkvitenskap/Historical Linguistics* = Studier i norsk språkvitenskap/Studies in Norwegian Historical Linguistics, vol. 5. S. 292–298.)
- 1980: Trøndersk diplomspråk. *Maal og Minne*. S. 102–108.
- 2004: Gammalislandsk og gammalnorsk språk. I: Haugen, Odd Einar (red.), *Handbok i norrøn filologi*. Bergen. S. 375–405.
- 2006: Trøndersk i seinmellomalderen – ein punktstudie. I: Hagland, Jan Ragnar (red.), *Regional språkhistorie. Rapport frå eit seminar i regi av Det kongelige Norske Videnskabers Selskab 14.–15. oktober 2005*. Trondheim. (DKNVS Skrifter 2006. Nr. 1.) S. 80–102.
- 2008: Tida før reformasjonen og bakover. I: Dalen, Arnold, Jan Ragnar Hagland, Stian Hårstad, Håkan Rydving og Ola Stemshaug, *Trøndersk språkhistorie. Språkforhold i ein region*. Trondheim. (DKNVS Skrifter 2008, nr. 3.) S. 251–319.
- Hægstad, Marius, 1908: Vokalharmoni i Stodmaalet. I: *Norvegia. Tidsskrift for det norske Folks Maal og Minder* II. S. 132–141.
- Hødnebo, Finn, 1977: Trykk – vokalharmoni – vokalbalanse. I: Einar G. Pétursson, Jónas Kristjánsson (red.), *Sjötiu ritgerðir helgaðar Jakobi Benediktssyni. 20. júlí 1977*. Fyrri hluti. Reykjavík. S. 375–383.

Summary

Jan Ragnar Hagland, On vowel harmony in the history of the Scandinavian languages

Based mainly on evidence from the Trøndelag region of Norway, the phenomenon of vowel harmony in medieval Central Scandinavian is discussed in a diachronic perspective: what happened to this phenomenon (described in more detail in Hagland 1978) over the course of Scandinavian language history? In parts of the Scandinavian vowel harmony area at least, a system of vowel balance can be observed towards the end of the medieval period. It has been claimed that the two systems were mutually exclusive, but this does not appear to be the case. The process of change should it seems be considered in relation to both vowel balance, the great quantity shift in late medieval Scandinavian, and metaphony, the qualitative assimilation between stressed and unstressed vowels associated with vowel balance. Alleged evidence of vowel harmony still operating in a dialect of Trøndelag as recently as the early 20th century is discussed, taking dialectal developments in the area into account, and models are suggested for the establishment of a relative chronology for the disappearance of vowel harmony in Central Scandinavian.

Dubbelsupinum, pseudosamordning och infinitivfras

Av Kristina Hagren

1. Inledning

I min doktorsavhandling (Hagren 2008) har jag undersökt användningen av infinitivmärke i svenska dialekter genom att granska ett stort material, excerperat främst ur samlingarna till Ordbok över Sveriges dialekter. Eftersom fokus låg på infinitivmärket valde jag att till kategorin *infinitivfras* föra inte bara infinitivfras med ett verb i infinitiv (och eventuellt infinitivmärke) utan även dels exempel på underordnad verbfras i pseudosamordning med det överordnade verbet, dels exempel på underordnad verbfras i form av dubblerat supinum.

Dubbelsupinum¹ är den vanligaste typen av pseudosamordning i mitt material. Dubblerad supinumform tycks huvudsakligen uppträda som komplement till en överordnad verbfras men kan även vara underordnad t.ex. en preposition som i nedanstående språkprov från Gotland eller en nominalfras som i det därpå följande exemplet från Dalarna:² *°ja har hatt bråttum me kårt vid Gl (Lau) 'jag har haft bråttom med att köra ved',³ je a avt behov te vir dit Dal (Nås) 'jag har behövt bege mig dit'.⁴ Här har supinumformen samma funktion som en infinitivform och ett eventuellt element, t.ex. *å*⁵ el-*

¹ Även exempel på trippelsupinum benämns här dubbelsupinum. Eftersom dubbelsupinum kan ses som ett slags pseudosamordning avses vanligen båda dessa företeelser när termen *pseudosamordning* ensam används i denna artikel. När både det överordnade och det underordnade verbet uppträder i infinitivform bedöms inte detta som exempel på pseudosamordning.

² Angående återgivningen av språkproven, se Hagren 2008 s. 30 f. Tecknet ° signalerar att källan har grov beteckning och alltså ger tämligen onöjaktigt besked om uttalet. – De landskap som anges vid citerade språkprov refereras med följande förkortningar: Bo Bohuslän, Gl Gotland, Ög Östergötland, Sdm Södermanland, Dal Dalarna utom Dala-Bergslagen, Mp Medelpad, JI Jämtland, Åm Ångermanland, Vb Västerbotten, Nb Norrbotten.

³ Ordagrant: 'jag har haft bråttom med kört ved'.

⁴ Ordagrant: 'jag har haft behov till varit dit'.

⁵ Detta *å* kan vara *att* eller *och* eller ett inlänat element med bibehållen form eller substituerat med formen för något annat element som det kommit att associeras med (jfr Eaker 1997 s. 47, Hagren 2008 s. 14 f.). Det tycks i det senare fallet normalt vara fråga om *och* som i exempelvis gotländskans *u/o* och Malungsmålets *ô*.

ler *till*, bör betraktas som infinitivmärke (jfr Nordberg 2001 s. 120). En tolkning av det gotländska belägget skulle visserligen kunna vara att *kört* signalerar att aktionen *köra* har utförts och innebörden skulle då kunna vara ungefär 'jag har kört ved och det har jag haft bråttom med'. Man kan dock konstatera att varken presens eller preteritum kan dubbleras på motsvarande sätt. Om ett språkprov som *°da halded vör upp me sla* Gl (Lau) 'då slutade vi med att slå'⁶ skulle kunna ha formen **da halded vör upp me slåo*,⁷ kunde det tolkas 'vi slog och det slutade vi med då'.⁸ Sådana exempel finns emellertid inte i mitt material, utan det är vid vissa verbfraser, huvudsakligen *begynna*, *begynna på*, *börja*, *börja på*, *hålla på*, *passa på*, *taga på*, som en underordnad verbfras kan uppträda i samma böjningsform som ett överordnat finit verb.

I fråga om infinitivfras vid preposition, som i det första språkprovet från Gl (Lau) ovan, skiljer sig bruket i de gotländska målen⁹ avsevärt från övriga mål i det att ren infinitiv förekommer tämligen ofta, i 44 % av språkproven i min materialsamling och ännu mer frekvent om man bara ser till beläggen på *med* + infinitivfras. Språkprovet i fråga hör till dem som saknar infinitivmärke och detsamma gäller ytterligare ett belägg med dubbelsupinum från samma socken.¹⁰ I övrigt finns sex språkprov där *med* föregås av supinum och följs av en form som kan vara antingen infinitiv eller supinum.¹¹ Fem av dessa saknar infinitivmärke.

Språkprovet ovan från Dal (Nås) är det enda från dalmålen med dubbelsupinum i samband med nominalfras, men det följer områdets tendens vad gäller infinitivmärke vid nominalfraser. I 71 % av fallen uppträder där *till* i infinitivfrasen.¹² För övrigt kan inte avgöras om handlingen i språkprovets infinitivfras (*vir* 'varit') har utförts eller ej.

Den typ av samordning som kan förekomma vid bl.a. *hålla på* är ingen äkta samordning, där de två leden var för sig har samma funktionsmöjligheter (jfr SAG 1 s. 221, 4 s. 878 ff.). I stället liknar konstruktionen strukturen hjälpverb + huvudverb (jfr SAG 4 s. 902 f., 906 f.) och den dubblerade verbfrasen är enligt min mening underordnad det finita verbet.¹³ Också denna typ av dubblerad verbfras kan sägas ha samma funktion som en infinitiv-

⁶ Ordagrant: 'då höll vi upp med slå'.

⁷ Vilket ordagrant skulle innebära 'då höll vi upp med slog'.

⁸ Kontexten är att det regnade (se Hagren 2008 s. 160).

⁹ Angående indelning i dialektområden se Hagren 2008 s. 27 f.

¹⁰ *°Vör har fat skill av me tat pärår upp i dag* Gl (Lau) 'vi har avslutat potatisplockningen idag'. Ordagrant: 'vi har fått skiljt (el. mindre sannolikt skilja) av med tagit päror upp idag'.

¹¹ Ett problem i Laumålet är att formsammanfall mellan infinitiv och supinum förekommer i mycket stor utsträckning (se OLau s. 1836 ff. (häfte 25), Hagren 2008 s. 262).

¹² Det kan inte uteslutas att *till* i vissa fall skulle vara att betrakta som preposition.

¹³ Typiskt för en pseudosamordning är att de samordnade leden inte kan parafreras med samordnade sats, att samordningen inte kan ta *både*, att samordningsleden inte kan byta plats (SAG 4 s. 903).

fras och även om den inte är en infinitivfras i egentlig mening har det varit praktiskt att i min analys föra samman både denna typ och de dubblerade supinumformerna med de äkta infinitivfraserna. Samtliga har då fått beteckningen *infinitivfras*.

Birgit Eaker (2008 s. 49 f., 55) invänder i sin recension av min avhandling mot denna vida användning av termen *infinitivfras*. Hon framhåller visserligen nödvändigheten av att även belysa oegentlig användning av infinitivmärke (s. 55) men menar (s. 49) att detta borde redovisas separat. Det har dock inte varit möjligt på grund av att redovisningen av materialet då skulle bli alltför fragmentiserad. Alternativet hade varit att eliminera alla språkprov med uppenbar pseudosamordning eller dubbelsupinum. I det fallet borde man kanske även utesluta ambigüosa fall och i nästa steg alla belägg med supinum och med verbfraser som ofta pseudosamordnas. Detta skulle medföra att *hålla på* fick lämnas utanför undersökningen, liksom eventuellt ett antal verbfraser med innebörden 'börja'.

Nu är det enligt min mening inte något stort problem att exempel på pseudosamordning har medtagits vid frekvensberäkningarna för de olika möjligheterna vad gäller användning av infinitivmärke. För det första skall dessa beräkningar inte uppfattas så att de speglar exakta förhållanden utan de visar på tendenser. Här är det viktigt att tendenser såväl vid olika konstruktions typer¹⁴ som i olika kontexter inom konstruktionstyperna¹⁵ relateras till varandra. För det andra tycks inte valet av infinitivmärke i någon högre grad vara beroende av om det som jag benämner infinitivfras innehåller en infinitivform eller någon annan verbform; tvärtom följer tendensen åtminstone vid dubbelsupinum ofta den tendens som visar sig när infinitivfrasen innefattar en infinitivform (jfr ovan). För det tredje utgör språkprov med det underordnade verbet i samma böjningsform som det överordnade en mycket liten del av det totala materialet. I fråga om de språkprov ur min materialsamling som återges i kapitel 3–7 i avhandlingen (noter oräknade) understiger andelen 4 %. Exempelen på dubbelsupinum är något fler än de på annan pseudosamordning. Det senare är betydligt vanligare vid verbfras än i övriga konstruktioner med en andel på 2,5 % mot totalt 0,3 % för de konstruktioner som redovisas i kapitel 4–7. Även i fråga om dubbelsupinum är skillnaden stor; andelen är 2,3 % vid verbfras och 1,2 % i de övriga konstruktionerna.

¹⁴ Olika konstruktionstyper är bl.a. infinitivfras vid enkla verb, vid partikelverb, vid preposition, infinitivfras i opersonlig konstruktion.

¹⁵ Exempel på sådana kontexter är infinitivfras vid enskilda verb eller prepositioner, infinitivfras med olika satsfunktion i samband med adjektiv.

2. Verbfrasen *hålla på/uppå/å*

Den verbfras i mitt material som visar störst tendens till pseudosamordning är *hålla på* med varianterna *hålla uppå* och *hålla å*¹⁶ och här kan samordning förekomma vid alla verbets böjningsformer. I materialsamlingen finns närmare 1 000 belägg på denna verbfras och i 30,7 % av dem inrymmer infinitivfrasen någon annan form än infinitivform. I drygt hälften av dessa språkprov uppträder *å* medan de övriga saknar infinitivmärke.¹⁷ Något över hälften av dessa senare härrör dock från dalmålsområdet och där saknas infinitivmärke i hela 94,7 % av samtliga exempel på pseudosamordning vid *hålla på/å*. Det innebär att om alla sådana språkprov skulle räknas bort skulle andelen med *å* bli större än i min undersökning, 12,8 % i stället för 9,1 %.¹⁸ Även bland norsksvenska exempel på kongruerande form i infinitivfrasen är beläggen utan infinitivmärke fler än de med *å*, cirka dubbelt så många. Här skulle trots detta andelen med *å* minska om säkra exempel på samordning skulle uteslutas, från 31,1 % i min ursprungliga beräkning till 27,3 %.

I ytterligare två dialektområden, det uppsvenska området och mellersta Norrland, blir andelen *å* vid *hålla på* väsentligt lägre om exempel på pseudosamordning utgår och även i de gotländska och de mellansvenska målen är skillnaden märkbar. I de sydsvenska målen blir avvikelsen helt marginell och i götamålen skulle den kraftiga övervikten för *å* bli endast något mindre. Från övre Norrland saknas säkra exempel på såväl dubbelsupinum som annan pseudosamordning.

I de mellansvenska målen uppträder *å* vid 88 % av de språkprov som jag räknat med i min undersökning. Från området har jag bara kunnat finna belägg med *å* bland exemplen på pseudosamordning och om dessa skulle utgå skulle andelen med *å* minska till 81,8 %. Även i de gotländska och de uppsvenska målen överväger språkprov med *å* i infinitivfrasen om än inte alls lika starkt som i de mellansvenska målen. De gotländska målen visar mycket få prov på samordning, samtliga visserligen med *å* och utan dem blir andelen 55,9 % mot tidigare 59,5 %. Skillnaden är desto större i de uppsvenska målen där samordning förekommer i över hälften av språkproven med *å* men i endast drygt en tredjedel av dem utan infinitivmärke. Med dessa belägg undantagna skulle siffran för den förra varianten vara

¹⁶ *Hålla å* förekommer huvudsakligen i dalmålen, de norsksvenska målen och målen i övre Norrland och *hålla uppå* endast i norrländska mål.

¹⁷ Av samtliga exempel på *hålla på/uppå/å* visar 16,3 % samordning med *å* och 14,4 % visar samordning utan infinitivmärke. Inte i något område har jag kunnat finna samordning vid *till* eller *till å*. – Jag har i min analys utgått ifrån att *å* inte fallit bort på grund av det föregående *på/uppå/å* (se avsnitt 4 slutet samt Hagren 2008 s. 109).

¹⁸ Siffrorna för *å* vid *hålla på/uppå/å* redovisas inte i min avhandling, däremot siffrorna för *till å/till* samt ren infinitiv (se Hagren 2008 s. 110).

57,6 % i stället för 68,2 % och för den senare 40,7 % i stället för 30,9 %.¹⁹ I målen i mellersta Norrland dominerar ren infinitiv vid *hålla på*, men samordning uppträder frekventare vid *å* än vid ren infinitiv. Om man bortser från språkprov med samordning minskar andelen med *å* från 37,4 % till 33,3 %.

I de dialekter som har den kraftigaste övervikten för ett alternativ vad gäller infinitivmärke tycks det vara oväsentligt om språkprov med annan form än infinitiv i infinitivfrasen räknas bort. Det gäller naturligtvis målen i övre Norrland, där ren infinitiv dominerar och där inget slags samordning har noterats vid *hålla på/uppå/å* i mitt material. Det gäller vidare de sydsvenska målen och götamålen där *å* dominerar och där i och för sig så gott som alla exempel med annan form än infinitivform har *å*. Det enda undantaget består i att ett av två götamålsbelägg utan infinitivmärke visar samordning och om detta språkprov utgår blir andelen för varianten ren infinitiv 1,8 % att jämföra med 2,4 % i min tidigare redovisning. Inte heller för dalmålens del kan det sägas vara av någon större betydelse för mitt resultat om samordningsbeläggen skulle uteslutas, fastän det då visar sig att andelen *hålla på/å + å* ökar med cirka 40 % (se ovan). Här är nämligen dominansen för ren infinitiv under alla förhållanden mycket kraftig.

Tabellen nedan visar dels hur många belägg med *å* i infinitivfrasen respektive ren infinitiv (Ø) som utgör underlag för frekvensberäkningarna i min avhandling, dels hur stor andel av dessa belägg som entydigt visar någon typ av samordning (SO).²⁰

Tabell. Antal språkprov med *hålla på/uppå/å* med infinitivmärke *å* respektive ren infinitiv samt andel därav som visar något slags samordning

	å: antal	andel SO	Ø: antal	andel SO
sydsvenska mål	99	1,0 %	3	0,0 %
götamål	72	33,3 %	2	50,0 %
gotländska mål	22	13,6 %	2	0,0 %
mellansvenska mål	58	37,9 %	6	0,0 %
uppsvenska mål	86	60,5 %	39	38,5 %
dalmål	14	28,6 %	140	51,4 %
norsksvenska mål	14	57,1 %	31	48,4 %
målen i mellersta Norrland	65	41,5 %	109	30,3 %
målen i övre Norrland	5	0,0 %	139	0,0 %

¹⁹ Återstående 1,7 % hänför sig till ett språkprov med *hålla på* + infinitivmärket *till*. Andelen för *till å/till* var 0,8 % i den ursprungliga beräkningen.

²⁰ Här har språkprov från de sydsvenska och de mellansvenska målen (åtta respektive ett belägg) och götamålen (tre belägg) som utgör exempel på en konstruktion med finit form av *hålla på + å + supinum* (se Hagren 2005 s. 108 f.) uteslutits. – Från sex av områdena finns också belägg på *till å* och/eller *till* framför infinitiven. Jfr not 17.

Här ser vi att samordning är mycket sällsynt i de sydsvenska målen och tämligen sällsynt i de gotländska målen och inte alls har kunnat noteras i målen i övre Norrland.²¹ I de två förstnämnda områdena samt i götamålsområdet och det mellansvenska området uppträder ren infinitiv i ett mycket litet antal belägg och det är därför svårt att dra någon säker slutsats rörande samordning vid avsaknad av *å*. För de sydsvenska målens del kan man dock anta att all slags samordning vid *hålla på* har varit rätt sällsynt under den tid som mitt material omspannar. Vad gäller de övriga tre av dessa områden kan det vara en tillfällighet att inget av de två respektive sex språkproven utan infinitivmärke från de gotländska och de mellansvenska målen visar samordning, medan ett av de två från götamålen gör det.

I tre områden, det uppsvenska och det norsksvenska samt mellersta Norrland, är andelen exempel på pseudosamordning väsentligt mycket högre i samband med *å* än i samband med utelämnat infinitivmärke. Detta tyder på en relativt stark tendens att välja just *å* i dessa konstruktioner. Särskilt gäller detta de uppsvenska målen där så mycket som 60,5 % av alla belägg med *å* visar något slags samordning och där frekvensen vid *å* är så avsevärt mycket högre än vid utelämnat infinitivmärke. En ännu något större skillnad mellan de två varianterna märks i dalmålsområdet, men här förekommer samordning i stället till övervägande del när infinitivmärke saknas. Det tolkar jag dock inte så att man föredrar att utelämna *å* när *hålla på/å* följs av en kongruerande verbform.

Ett annat sätt att mäta förhållandet mellan *å* och \emptyset är att se hur stor andel av beläggen på pseudosamordning som utgörs av endera varianten. Som man kan förstå av tabellen ovan är andelen *å* 100 % i de sydsvenska, de gotländska och de mellansvenska målen. Den är hög också i götamålen och de uppsvenska målen, 96,4 % respektive 77,6 %. I dalmålen är den endast 5,3 % och även i de norsksvenska målen och målen i mellersta Norrland är *å* i minoritet, om än inte så kraftig: 34,8 % i de förra och 45 % i de senare. I övre Norrland tycks, som tidigare nämnts, inget slags pseudosamordning förekomma vid *hålla på*.

2.1. Konsekvenser för mina tidigare resultat

I föregående avsnitt har jag beskrivit hur materialet i min undersökning ser ut i fråga om språkprov med respektive utan säkert observerbar pseudosamordning vid verbfrasen *hålla på/uppå/å*. I tre dialektområden, det uppsvenska och det norsksvenska samt mellersta Norrland, tycks det finnas ett

²¹ Andelen språkprov med dubblerad form i den underordnade verbfrasen vid *hålla på/uppå/å* i de olika dialektområdena är i stigande ordning: 0 % i målen i övre Norrland, 1,0 % i de sydsvenska målen, 8,1 % i de gotländska målen, 31,6 % i götamålen, 33,3 % i de mellansvenska målen, 34,5 % i målen i mellersta Norrland, 49,2 % i dalmålen, 51,1 % i de norsksvenska målen, 53,2 % i de uppsvenska målen.

relativt starkt samband mellan pseudosamordning och förekomst av *å*. Särskilt tydligt är detta i de uppländska målen där samordning återfinns i en väsentligt mycket större andel av språkprov med *å* än av språkprov utan infinitivmärke.

Det kan vara av intresse att se hur stor inverkan eliminering av exempel på samordning skulle ha på de resultat som presenteras i tablå 6, 7 och 8 i min avhandling (Hagren 2008 s. 230, 234, 237). Tablåerna visar styrkan i benägenheten att använda *å*, *till å/till* respektive \emptyset i infinitivfrasen.²² För att utröna om en sådan eliminering skulle medföra en märkbar avvikelse i fråga om resultaten, har jag gått igenom alla belägg som bildat underlag för frekvensberäkningarna rörande partikelverb i förbindelse med *på* (samt *å* och de ytterst få språkproven med *uppå*) och endast räknat sådana som inte säkert kan tolkas som exempel på pseudosamordning. Det visar sig då att sju av de nio dialektområdena hamnar i samma intervall som i de tre tablåerna. För vart och ett av de två områden där denna andra beräkning medför en revidering av resultatet drabbar detta endast en av varianterna. Det ena fallet gäller de gotländska målen där implikationen för *till å/till* ökar och hamnar i intervallet stor i stället för i medel (se not 22). Det andra fallet gäller de norsksvenska målen där andelen språkprov med *å* minskar så att benägenheten för denna variant i stället för medel blir liten.

Även i de uppsvenska målen minskar andelen språkprov med *å* men bara så pass att implikationen hamnar precis på gränsen mellan stor och medel. Den främsta anledningen till att de uppsvenska och de norsksvenska målen här skiljer sig åt är att all slags pseudosamordning – alltså inte bara dubbelsupinum – är tämligen vanligt vid *börja på* och *taga på* i de norsksvenska målen och särskilt då i kombination med *å*. Från de uppsvenska målen finns bara två språkprov med verbfrasen *taga på*, ett med *å* och ett utan infinitivmärke, och i båda uppträder det underordnade verbet otvetydigt i infinitiv. Bland områdets närmare 100 belägg på *börja på*, där majoriteten innefattar infinitivmärket *å*, finns några få fall av dubbelsupinum och andelen är faktiskt något större när infinitivmärke saknas än vid *å*.

Vad gäller Gotland kan alltså konstateras att om exempel på pseudosamordning (som alla innefattar *å*) utesluts, påverkar det främst implikationen för *till* (*till å* förekommer knappast alls i någon konstruktion i de gotländska målen). Som framgår av min undersökning (Hagren 2008 s. 234) avviker de gotländska målen från de övriga genom en förhållandevis stark benägenhet

²² Intervallen är satta så att tablåerna på ett meningsfullt sätt skall tydliggöra tendenserna vid olika konstruktioner i förhållande till varandra och i olika dialektområden i förhållande till varandra. Därför är intervallen inte lika stora; om de skulle vara det skulle bilden bli mycket oordnad och tablåerna meningslösa. Benägenheten att använda *å*, *till å/till* respektive \emptyset anges i tablåerna vara minimal vid en andel på 0–10 %, liten vid en andel på 11–30 %, medel vid en andel på 31–55 %, stor vid en andel på 56–100 %.

att använda *till å/till* vid partikelverb med *till* och *på*. De nya siffrorna stärker denna tendens och bekräftar ytterligare Gotlands ställning som det område med den över lag högsta andelen språkprov med *till* i infinitivfrasen – även när man räknar samman *till* och *till å*.

3. Enkla verb

Finit form av ett enkelt verb²³ följs sällan av ett underordnat verb i kongruerande form, men dubbelsupinum förekommer i mitt material överallt utom i övre Norrland där inget säkert fall kan konstateras. Omfattningen av denna företeelse skiljer sig delvis åt i de övriga områdena. Underlaget för mina slutsatser rörande konstruktion av infinitivfrasen vid enkla verb utgörs av språkprov med 20 sådana verb.²⁴ Under analysen av dessa belägg var det mitt intryck att konstruktion med dubbelsupinum inte avviker nämnvärt från konstruktion med infinitivform i fråga om val av infinitivmärke. För att kontrollera detta har jag gjort nya beräkningar och uteslutit belägg där infinitivfrasen inte innehåller ett verb med en form som är identisk med infinitivformen.

I fråga om två områden anser jag det vara överflödigt med en ny beräkning. Det gäller dels övre Norrland där det är osäkert om pseudosamordning över huvud taget förekommer,²⁵ dels det sydsvenska området. Det sistnämnda är vid sidan av götamålsområdet det enda där benägenheten att använda *å* vid enkla verb är stor; andelen *å* är så hög som 78,6 % i de sydsvenska målen. Samtidigt har dessa mål den allra lägsta siffran för ren infinitiv, 10,7 %. Det är därför inte förvånande att *å* uppträder i de få exemplen på pseudosamordning.

För de sju återstående målen – götamålen, de gotländska, mellansvenska, uppsvenska och norsksvenska målen, dalmålen samt målen i mellersta Norrland – medför de nya beräkningarna högst marginella skillnader. Inget av områdena hamnar i ett annat intervall, även om en viss skillnad kan märkas vid en del av de enskilda verben. Detta gäller t.ex. *börja* där andelen *å* minskar något i fråga om målen i mellersta Norrland och ganska rejält i fråga om de uppsvenska målen. I mellersta Norrland blir andelen för *å* mindre

²³ Som enkelt verb räknas här verb som saknar verbpartikel samt verb utan reflexivt objekt eller personobjekt (som t.ex. *be ngn göra ngt*; i undantagsfall kan objektet syfta på något sakligt, t.ex. *få vattnet att rinna*).

²⁴ De är *be, begynna, behöva, bruka, börja, försöka, gitta, glömma, hinna, idas, komma, lova, nännas, orka, råka, slippa, sluta, tåla, tänka, veta*.

²⁵ I området kan även rörelseverben *fara, gå* och *komma* samt *vara* (med liknande funktion) konstrueras med infinitivfras, t.ex. *da fäor di sla* Nb (Överkalix) 'då gav de sig iväg för att slå', *°djikk ve o få oss en frukostbit* Nb (Piteå) 'gick vi att få oss en frukostbit', *je vär in dera kaffe:n å drikk kaffe* Vb (Lövånger) 'jag var inne på kafé och drack kaffe' (jfr Hagren 2007 s. 9, 2008 s. 48, 257).

även vid *begynna*, medan det enda exemplet på *idas* utgår eftersom dubbelsupinum (utan infinitivmärke) förekommer där. I drygt en tredjedel av språkproven med verbet *hinna* i götamålen och i de mellansvenska målen förekommer antingen *till å* eller *till*. Från båda områdena finns ett antal belägg på dubbelsupinum med *å*, vilket medför att benägenheten att där använda *till å/till* vid *hinna* är större om dessa belägg räknas bort.²⁶

Utöver det ovannämnda avviker de nya siffrorna för de enskilda verben föga från de tidigare, vilket till stor del beror på att dubbelsupinum huvudsakligen uppträder med samma konstruktion som när det underordnade verbet har infinitivform. Annan pseudosamordning än dubbelsupinum har nästan uteslutande belagts vid verben *begynna* och *börja* och dessutom i stort sett bara i Jämtland.²⁷ Vidare är det så att överordnat verb i supinum inte förekommer i någon större utsträckning i de språkprov som inbegriper något av de 20 verben. Det rör sig om 10 % totalt i de sju områdena, lägst i de uppsvenska och de norsksvenska målen, med 6 respektive 7 %, högst i de gotländska målen och dalmålen med 14 % i båda fallen.

I alla jämtländska exempel på dubblerad finit form vid *begynna* och *börja* uppträder *å* framför den i realiteten underordnade verbfrasen, men så är även fallet i en kraftig majoritet av alla landskapets belägg på de två verben (80–90 %). I flera av språkproven kan inte avgöras om pseudosamordning är för handen och därför krävs en djupare undersökning för att utröna om denna konstruktion är den gängse och *å* eventuellt att uppfatta som konjunktionen *och*.

Jag nöjer mig därför med att närmare redovisa vilket infinitivmärke som förekommer vid dubbelsupinum, eftersom annan pseudosamordning uppträder i så liten omfattning. Av intresse är då om det här visar sig ett annat mönster än vid verbfras + infinitivform. I det norsksvenska materialet har jag bara funnit två språkprov där något av de 20 verben förekommer som huvudverb och i supinum, båda med dubbelsupinum och utan infinitivmärke. Det rör sig om ett av fyra belägg på verbet *gitta* och ett av sju belägg på verbet *behöva*; inte i något av dessa fall förekommer infinitivmärke.

Mellersta Norrland är det område som har den närmast största andelen säkra exempel på dubbelsupinum i språkprov med det överordnade verbet i supinum.²⁸ Här konstrueras supinum väsentligen på samma sätt som pre-

²⁶ Det kan inte uteslutas att *hinna + till* i vissa fall skulle kunna vara partikelverb, men i de språkprov som har accentmarkeringar faller trycket på *hinna*.

²⁷ Dessutom finns exempel på sådan pseudosamordning vid de två verben från sydöstra Skåne. I detta område samt i Härjedalen, Medelpad och Jämtland förekommer det även vid *begynna på* och/eller *börja på*.

²⁸ Eftersom det inte alltid kan avgöras om det underordnade verbet har infinitivform eller ej, går det inte att ge någon exakt siffra på förekomsten av dubbelsupinum kontra supinum + infinitiv. Säkra belägg på dubbelsupinum påträffas i fyra områden i runt en tredjedel av språkproven med något av de 20 verben som överordnat verb i supinum. Dessa områden är götamåls-

sens/preteritum + infinitiv, vare sig det underordnade verbet har infinitivform eller supinumform. I följande exempel med dubbelsupinum uppträder den enda variant i fråga om val av infinitivmärke som observerats vid respektive verb i materialet från området: *°bedd te fått* JI (Häggenås) 'bett att få', *°behöft bört* Åm (Ed) 'behövt börja', *hönne dödd* Åm (Nordingrå) 'hunnit dö', *sluta å blött* Mp (Njurunda) 'slutat att blöda'.²⁹

Även i det gotländska materialet är det tydligt att dubbelsupinum följer tendenserna inom området. Här är benägenheten för ren infinitiv stor vid enkla verb, och språkprov med dubbelsupinum vid verb som endast kunnat beläggas i denna konstruktion är bl.a. *°gitt lant* Gl (Lau) 'varit tvungen att låna', *°äidas gat* Gl (Lau) 'idats gå', *°årk tat* Gl (Lau) 'orkat ta'. Exempel på verb där en variant dominerar stort är *°försöikt u frågt* Gl (Lau) 'försökt fråga', *°gynt sat* Gl (Lau) 'börjat så', *°kumm ti gynt* Gl (Lau) 'kommit att börja', *°slipp u kårt* Gl (Lau) 'sluppit köra', *°tänkt ti gat* Gl (Lau) 'tänkt gå'.³⁰

Situationen är likartad i dalmålen som dels har den största benägenheten av alla områden för ren infinitiv vid sammanvägning av de 20 verben, dels är de enda där benägenheten att använda *å* är minimal. Här följs ett överordnat verb i supinum ofta av ett kongruerande underordnat verb och detta senare står praktiskt taget alltid utan infinitivmärke. Några exempel med verb som inte kunnat beläggas med annat än ren infinitiv är *hinnt djort* Dal (Ore) 'hunnit göra', *°örkä stigi* Dal (Leksand) 'orkat stiga', *°sluppi väri* Dal (Boda) 'sluppit vara' – men *hlupe sjå* Dal (Älvdalen) 'sluppit se'. Även vid verb som *bruka* och *börja*, där ren infinitiv dominerar kraftigt men ändå enstaka belägg på *å* har kunnat noteras, saknas infinitivmärke i dubbelsupinum: *brukkt kyrt* Dal (Malung) 'brukat köra', *bört hlii* Dal (Järna) 'börjat slå'.

I de mellansvenska målen kan konstateras en mycket jämn fördelning mellan infinitivfras med *å*, infinitivfras med *till å* eller *till³¹* och ren infinitiv vid enkla verb. Även vid flera av de enskilda verben märks en påtaglig variation. Vid endast sex av de 20 verben har inte mer än en variant belagts; i två av fallen finns bara ett språkprov och i två fall bara två språkprov.³² På det hela taget märks en viss skillnad mellan Götalandsdelen och Svealands-

området, Gotland samt det mellansvenska och det uppsvenska området. I dalmålsområdet rör det sig om närmare hälften av språkproven och i mellersta Norrland om drygt hälften. Från det norsksvenska området finns bara två språkprov med supinum, båda med dubbelsupinum. Säkra belägg på infinitiv i den underordnade verbfrasen är färre, ungefär en tredjedel i dalmålsområdet, en femtedel eller mindre i de övriga sex områdena.

²⁹ Från området finns totalt fyra belägg med *be* (utan personobjekt, typen *be ngn göra ngt*, som har analyserats tillsammans med andra verb i samma slags konstruktion), nio med *behöva*, sju med *hinna* och fyra med *sluta*.

³⁰ Dubbelsupinum tycks inte förekomma på Fårö medan det är mycket vanligt i Lau.

³¹ Dessa två varianter har vägts samman i avhandlingens tablå 7 (Hagren 2008 s. 234).

³² Två av de 20 verben har inte kunnat noteras i det mellansvenska materialet.

delen av området i det att den förra ofta har en relativt hög andel *å* och den senare oftast övervikt för ren infinitiv. Dessa tendenser kan i någon mån spåras även vid exemplen på dubbelsupinum, t.ex. *hunni å förtärt* Ög (Skärkinds härad) ’hunnit förtära’, *°ha brukä gått* Sdm (Härad) ’ha brukat gå’. I områdets enda säkra exempel på dubbelsupinum vid verbet *komma* uppträder *till* som där är det allmänna infinitivmärket vid detta verb med en andel på cirka 75 %.³³

Götamålen visar stor benägenhet för *å* vid enkla verb men ligger ändå nära gränsen mot medel vare sig språkprov med dubblade former inkluderas eller ej. Annan pseudosamordning än dubbelsupinum är sällsynt i området och det tycks inte finnas något samband mellan dubbelsupinum och benägenhet att välja *å* framför utelämnat infinitivmärke. Följande två exempel kan belysa detta: *°har börjat å ringa* Bo (Käringön) ’har börjat ringa’, *°hade börja svängt* Bo (Lur) ’hade börjat svänga’. Även i götamålsområdet finns ett otvetydigt exempel på dubbelsupinum vid verbet *komma* och även här används *till*. Det är här det näst vanligaste infinitivmärket vid *komma* med en andel på 42 %; ännu något vanligare är *till å*.

Det näst lägsta antalet exempel på supinumform av ett överordnat enkelt verb visar det uppsvenska materialet. Här finns också det näst lägsta antalet otvetydiga exempel på dubbelsupinum, men detta kan vara missvisande, eftersom infinitivformen av första konjugationens verb på flera håll sammanfaller med supinumformen. Det materialet säkert visar är att *till* kan uppträda i dubbelsupinum vid *komma* och *tänka*, två verb som även i övrigt kan konstrueras med *till*.

4. Slutord

I min avhandling (Hagren 2008) har jag använt termen *infinitivfras* för att beteckna inte endast sådana underordnade verbfraser som innehåller en infinitivform utan även sådana som innehåller någon annan form, till övervägande del supinum. Mot denna användning invänder Birgit Eaker (2008 s. 49 f., 55) och menar att det hade varit bättre att materialet hade delats upp så att språkproven där det underordnade verbet inte har infinitivform skulle utgöra en egen kategori. Detta var något som jag inte såg som en lyckad lösning. Eftersom jag delade in materialet i flera olika kategorier, skulle redovisningen bli svåröverskådlig om varje kategori skulle åtföljas av ytterligare en indelning. Alternativet hade varit att utesluta alla sådana belägg, och då blir frågan om även ambigua fall borde elimineras. Mitt fokus låg på infinitivmärket och det är min uppfattning att infinitivmärke kan förekomma även i oegentliga infinitivfraser (jfr Nordberg 2001 s. 120). Termen *infini-*

³³ Jag går här inte in på diskussionen huruvida *till* efter verbet *komma* skall betraktas som infinitivmärke eller preposition.

tivfras må vara mindre lämplig för annat än verbfras som innefattar en infinitivform, men det *å, till* etc. som eventuellt förekommer framför verbet finns där av samma skäl som det finns framför en infinitivform.

Det kan tyckas mest sannolikt att det är *å* som uppträder i en pseudosamordning och att de frekvenssiffror jag redovisar i min avhandling ligger för högt i fråga om förekomsten av *å*. Annan pseudosamordning än dubbelsupinum förekommer i mitt material huvudsakligen vid verbfrasen *hålla på* samt i någon mån vid *börja på* och ytterligare ett fåtal enkla verb och partikelverb. Dubbelsupinum tycks kunna förekomma i de flesta konstruktioner men i olika omfattning i de olika konstruktionerna och i de olika områdena. Mitt intryck under analysen av materialet var att det oftare uppträder när det överordnade leDET utgörs av en verbfras än när det utgörs av exempelvis en nominalfras eller en preposition. För att utröna om mina beräkningar gett en missvisande slagsida åt användning av *å*, har jag närmare granskat språkprov som innehåller verb i partikelförbindelse med *på/uppå/å*, särskilt *hålla på*, och sådana som innehåller något av de 20 enkla verb som fått representera denna kategori (se not 24). Det visar sig att de huvudresultat som redovisas i tablå 6, 7 och 8 i avhandlingen (Hagren 2008 s. 230, 234, 237) avviker på endast två punkter om alla otvetydiga exempel på pseudosamordning och dubbelsupinum lämnas åsido. Båda gäller val av infinitivmärke vid partikelverb med *på* etc. Benägenheten att använda *å* får i så fall betraktas som liten i stället för medel i de norsksvenska målen, medan benägenheten att använda *till* får betraktas som stor i stället för medel i de gotländska målen (se not 22 angående intervallen liten, medel och stor).

När det gäller resultaten i vissa enskilda detaljer finns också några skillnader. I tre områden, det uppsvenska och det norsksvenska samt mellersta Norrland, finns en inte obetydlig tendens att föredra *å* vid pseudosamordning med *hålla på/uppå/å*. Detta *å* kan vara ett *och* som kommit att infogas sedan dubbelsupinum blivit vanligare. En hypotes som jag ännu inte haft möjlighet att följa upp är att *hålla på* följt av ren infinitiv är en äldre konstruktion än den med *å*. Om det förhåller sig så, har inte *å* fallit bort på grund av att två likadana vokalljud kommit att stå intill varandra. Framför allt är det högst osannolikt att så skulle vara fallet i dalmålen där *å* som infinitivmärke över huvud taget förekommer i mycket liten utsträckning³⁴ men där benägenheten att använda ren infinitiv är stor vid partikelverb med såväl *på/å* som *till* och dessutom medel vid övriga partikelverb.

Inkluderandet av *hålla på* har inneburit att implikationen för *å* vid partikelverb med *på/uppå/å* hamnat väl högt i de norsksvenska målen och implikationen för *till* vid dessa verb hamnat något lågt i de gotländska målen. Eventuellt borde jag ha lämnat denna verbfras helt utanför undersökningen och behandlat den i ett annat sammanhang.

³⁴ Medeltalet för de granskade konstruktionstyperna är 7 %.

När det gäller dubbelsupinum vid enkla verb följer valet av infinitivmärke i mycket stor utsträckning de tendenser som finns när den underordnade verbfrasen innehåller en infinitivform och huvudresultaten rubbas inte.

Litteratur

- Eaker, Birgit, 1997: Infinitivmärket *att* i dialektalt perspektiv. I: Studier i svensk språkhistoria 4. Förhandlingar vid fjärde sammankomsten för svenska språkets historia Stockholm 1–3 november 1995. Stockholm. (Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet 44.) S. 45–54.
- 2008: Infinitivkonstruktioner och infinitivmärken i svenska dialekter. En granskning av Kristina Hagrens avhandling. I: Svenska landsmål och svenskt folkliv. S. 43–56.
- Hagren, Kristina, 2005: Samordning av hjälpverb och huvudverb i svenska dialekter. I: Svenskans beskrivning 27. S. 105–113.
- 2007: Infinitivmärke i Överkalixmålet. I: Svenska landsmål och svenskt folkliv. S. 7–25.
- 2008: Hur märks infinitiven? Infinitivkonstruktioner i svenska dialekter med fokus på infinitivmärket. Uppsala. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 75.)
- Nordberg, Bengt, 2001: Om dubbelsupinum – några spridda iakttagelser. I: Våra språk i tid och rum. Helsingfors. (Meddelanden från Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur vid Helsingfors universitet B 21.) S. 113–122.
- OLau = Klintberg, Mathias & Gustavson, Herbert: Ordbok över Laumålet på Gotland. 1–4. 1972–1986. Uppsala. (Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala D:2.)
- SAG = Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik: Svenska Akademiens grammatik. 1–4. 1999. Stockholm.

Summary

Kristina Hagren, Double supine, pseudo-coordination and infinitive phrase

In my study of the use of infinitive markers in Swedish dialects, I used the term *infinitive phrase* to refer not only to subordinate verb phrases containing an infinitive form, but also to those incorporating some other form, chiefly the supine (i.e. the form of a verb used with *ha* ‘have’ to form perfect tenses). Even in such ‘pseudo-coordinated’ verb phrases, there may be an element that has to be regarded as an infinitive marker. The absence of such an element means that the infinitive marker has been omitted.

A re-examination of two constructions in my corpus – phrasal verbs with *på* (chiefly *hålla på* ‘keep on; be in the process of; be about to’) and simple verbs (*behöva* ‘need’, *börja* ‘begin’, *hinna* ‘have time’, *slippa* ‘not have to’ etc.) – shows that my method has not given rise to such a preponderance of the marker *å* as to appreciably undermine the results arrived at in my thesis. As regards *hålla på*, three dialect regions show a relatively strong tendency to use *å* when the subordinate verb phrase is duplicated. In four regions, cases of pseudo-coordination with *hålla på* almost always involve the use of *å*, but even when instances with this combination are excluded, *å* remains the commonest infinitive marker. In one dialect area the bare

infinitive strongly predominates, whether the verb phrases are coordinated or not. One area lacks definite examples of pseudo-coordination.

With simple verbs, it is mainly the supine that is duplicated, and the choice of infinitive marker in such cases follows very much the same tendencies as when the subordinate verb phrase contains an infinitive form.

Sammansättningar med accent 1 i skåne- mål

Av Mathias Strandberg¹

1. Inledning och syfte

I central standardsvenska får sammansatta ord med mycket få undantag accent 2 och huvudbetoning på förleden. I vissa nordiska varieteter är tonaccenten i sammansättningar emellertid variabel och accent 1 förekommer i betydligt större utsträckning än i central standardsvenska. Så är fallet i skånska dialekter (se t.ex. Kock 1884–85 s. 115, Hansson 1969 s. 19 ff., Ingers 1970 s. 81 ff.) och här förekommer också sammansättningar med efterledsbetoning (Kock 1884–85 s. 238 ff., Hansson 1969 s. 20, Ingers 1970 s. 81).

Sammansättningar med accent 1 och huvudbetoning på förleden förekommer allmänt också i skånskt regionalt standardspråk och har varit föremål för visst vetenskapligt intresse (Malmberg 1972, Bruce 1973, 1974, Delsing & Holm 1988, Frid 2000, Ström 1998, Wikström 2004).

Axel Kock (1884–85 s. 159 f.; jfr a.a. s. 89 f., Kock 1901 § 302), som får betraktas som en pionjär inom området, anför en mängd »[o]rsaker till akc. 1 af komposita», bl.a. ursprung i tidigare s.k. sammanställningar, där »första sammanställningsleden är en genitiv på -s med akc. 1» eller »ett adjektiv eller räkneord med akc. 1 och [ursprungligen] stod [...] attributivt». Som orsak till accent 1 i sammansättningar ser han också en flerstavig förled med accent 1 och »med annan ändelse än -el, -er, -en». Mycket ofta förklarar Kock också accentueringen som ett resultat av att sammansättningen i fråga är lånad från ett främmande språk, t.ex. *springvatten* ← nhty. *Springwasser* (Kock 1884–85 s. 133).

Kocks metod är i grunden diakron och betingelserna för accentueringen söks bl.a. i ordens bildning. Senare forskning har tagit helt andra utgångspunkter och i regel undvikit diakrona förklaringar. Grundläggande inom

¹ Jag vill tacka Gunnar Nyström och Stefan Jacobsson för värdefulla synpunkter på manuskriptet. Kvarstående felaktigheter och inkonsekvenser bär jag förstås ensam ansvaret för.

denna senare tradition är två undersökningar genomförda av Gösta Bruce på 1970-talet (Bruce 1973, 1974). Bruce (1973 s. 14 ff.) formulerar på grundval enbart av synkront observerbara prosodiska och morfologiska faktorer sju regler som enligt hans mening styr accentdistributionen i en varietet talad i Malmö:

Rule (i): Words with grave accent in the first element will retain this accent independently of the characteristics of following elements. [---]

Rule (ii): Words with a monosyllabic first element directly followed by a stressed syllable in the second element have grave accent. [---]

Rule (iii): Words with a monosyllabic first element directly followed by an unstressed syllable in the second element will receive acute accent. [---]

Rule (iv): Words with a monosyllabic first element followed by a so-called “joining-s” will have acute accent. [---]

Rule (v): Words where the second element is more intimately related to subsequent elements than to the first, and where the first element is monosyllabic will receive acute accent. [---]

Rule (vi): A polysyllabic first element with acute accent on the final syllable will give acute accent to the whole word. [---]

Rule (vii): Words with an acute polysyllabic first element and no stress on the last syllable will retain this accent in compound stressed words.

Syftet med Bruces undersökning är att utreda accentdistributionen hos sammansättningar (och simplicia accentuerade som sammansättningar) i »the Malmö dialect» (a.a. s. 13). Vad som härmed avses framgår inte, men anförda exempel tyder på att det rör sig om en standardspråksvarietet snarare än traditionellt malmömål.² Kocks (1884–85) uttalade syfte, som anges i det opaginerade förordet, är att undersöka accentueringen av sammansatta ord i »riksspråket», varvid stundom »äfven blott dialektiskt uttal» anförs. Traditionell skånsk dialekt utgör alltså inte något primärt undersökningsobjekt i någondera undersökningen.³

Kocks och Bruces betraktelsesätt skiljer sig fundamentalt från varandra och deras framställningar har båda sina styrkor och svagheter. Kock utelämnar ett antal sammansättningstyper som Bruce uppmärksammar, t.ex.

² Många av de av Bruce (1973) anförda orden har en fackterminologisk anstrykning, så t.ex. *signalofficer*, *språkvetenskap* (s. 16); andra gör intryck av att höra hemma i nyhets- eller myndighetsspråk, så t.ex. *cannabisbruk*, *narkotikamissbruk* (s. 17). Andra är vardagliga men uppträder i standardspråklig form, så t.ex. *fågelsång* – jfr *fùlasög* i Fosie, Oxie hd (när inget annat anges är belägg på dialektord hämtade ur OSDs, varom mer nedan avsn. 2).

³ Termen *dialekt* förekommer också i andra undersökningar men problematiseras sällan. Det lexikala material som anförs saknar i regel klart dialektal prägel och borde snarare betraktas som standardspråkligt eller standardspråkspåverkat (så t.ex. i Bruce 1974, 2007, Frid 2000, Wikström 2004).

typen med enstavig förled och upptaktsefterled (typen *lagförslag*), vilket resulterar i att synkrona prosodiska mönster förbises. Bruce (1973 s. 18) får dras med ett ansevärt antal undantag från sina regler: sammansättningar med verbala förleder, t.ex. *sittplats*, *ridhus*; preteritiparticip av partikelverb, t.ex. *ömbyggd*, *ävbruten*; sammansättningar där båda leder innehåller färgbetecknande adjektiv, t.ex. *blågrå*, och sammansättningar med räkneord i förleden, t.ex. *fémtiden*. Det rör sig om sammanhållna, regelbundna typer av sammansättningar som rätt konsekvent avviker från Bruces regler (jfr Bruce 1974 s. 63 not 5). Ytterligare typer har anförts av Lars-Olof Delsing och Lisa Holm (1988 s. 31) och dessutom uppmärksammas långt tidigare av Kock (1884–85 s. 90 ff.). Förleder som slutar på *-er*, *-el*, *-en* vållar enligt Bruce (1973 s. 18 f.) »certain difficulties in predicting the resulting tonal accent of compound stressed words, where such words occur as a first element». Dessa förefaller ha ömsom accent 1, ömsom accent 2: *cýkelbana*, *tigerskinn*, där accenten stämmer med den accent som förleden har som simplex (*cýkel*, *tíger*) står mot *finger*, *fågelsång*, vilkas accent inte stämmer överens med den accent som förlederna har som simplex: *finger*, *fågel*. Bruce noterar att de av dessa ord som ingår som förled i sammansättningar med accent 2 har denna accent också i pluralis: *fingerar*, *fåglar*, medan de som ingår som förled i sammansättningar med accent 1 har accent 1 i pluralis: *cýklar*, *tigrar*. Han skriver (s. 19):

The predictability of tonal accent in these disyllabic words ending in *-er*, *-el*, *-en* as a first element of a compound is, however, far from total. A separate study will be needed to give an account of the tonal accents of this group.

Här blir det tydligt att det synkrona betraktelsesättet resulterar i att viktiga mönster missas. Med ett diakront betraktelsesätt noterar man att *cýkel*, *tíger* är sena lånord medan *finger*, *fågel* är fornärvda och ursprungligen enstaviga (se vidare nedan avsn. 4.2.5). Att angripa detta snåriga problemkomplex utan att ta hänsyn till möjliga diakrona förklaringar torde inte erbjuda en helt framkomlig väg.

En diakront inriktad studie av accentdistributionen bland sammansättningar i sydsvenska varieteter borde ha sin naturliga utgångspunkt i de traditionella dialekterna. Rimligen är det ju härifrån som de aktuella mönstren har fortplantat sig in i standardspråksvarieteterna, och här bör man kunna se dessa mönster i ett ursprungligare sammanhang. Dessutom är de traditionella dialekterna intressanta i sin egen rätt och har hittills i stort sett förbisetts i forskningen om accentdistributionen.

Inom ramarna för denna uppsats finns emellertid inte utrymme att lämna en uttömmande redogörelse för accentdistributionen bland sammansättningar i skånemål. För att ge problematiken en rättvis behandling skulle man behöva ta ett mycket stort material i beaktande. Denna uppsats syftar till att sondera terrängen inför en senare, mer omfattande undersökning. Materialet

är begränsat och delvis godtyckligt utvalt och teorin (se avsn. 2) befinner sig än så länge på ett utvecklingsstadium.

Som utgångspunkt har jag valt de av Bruce (1973, 1974) etablerade sammansättningstyperna med potentiell accent 1 i skånska standardspråksvarieteter samt de därutöver i litteraturen anförda undantagstyperna med »oväntad» accent 1 (Bruce 1973 s. 18, 1974 s. 63 not 5, Delsing & Holm 1988 s. 31). Syftet är att utreda dessa typers förekomst i skånemål (dock utan hänsyn till geografisk variation) och att söka diakrona förklaringar till ordaccentvariationen bland sammansättningar. Med *skånemål* avses de traditionella skånska dialekterna sådana de föreligger dokumenterade i samlingarna till Ordbok över Sveriges dialekter (OSDs) vid Institutet för språk och folkminnen (SOFI) i Uppsala. Undersökningen begränsas till icke-propriella sammansättningar. Lånade sammansättningar utesluts, även om det kan bli aktuellt att söka förklaringar till inhemska bildningars accentuering bland dylika. Fonologiskt sammansatta avledningar (på t.ex. *-het* och *-skap*) behandlas inte heller.

Det selektiva och tämligen snäva materialurvalet (se avsn. 2 nedan) har medfört att många frågor har fått skjutas på framtiden. Så beaktas i undersökningen enbart sammansättningar med förledsbetonning.⁴ Frågan om efterledsbetonningens ursprung lämnas utanför, även om undersökningen eventuellt kan komma att kasta en del ljus över dess distribution. Om det i skånemål hypotetiskt skulle finnas sammansättningstyper med potentiell accent 1 utöver de i litteraturen anförda så medför metoden att dessa inte upptäcks. Undersökningen är med andra ord i högsta grad preliminär.

2. Material och metod

Materialet har excerperats ur det skånska materialet i OSDs.⁵ Inga försök har gjorts att i detta källmaterial diskriminera mellan mer eller mindre »genuina» former el. dyl.; däremot har jag självfallet eftersträvat att vara källkritisk, och enskilda belägg har därför utgått (utan att detta alltid noteras om enskilda ord i uppsatsen).

Materialurvalet har skett så att ett antal på förhand utvalda förleder har sökts, varefter ett varierande antal sammansättningar på vardera förleden

⁴ En variabilitet mellan accent 1 och 2 föreligger emellertid också då efterleden är huvudbetonad. Ordet *landgille* 'arrendesavgift', exempelvis, förekommer således dels med efterledsbetonning och accent 1 (*lanɳj̥ile*), dels med efterledsbetonning och accent 2 (*lanɳj̥ile*) (jfr Hansson 1969 s. 21).

⁵ Samtliga i OSDs inlemmade samlingar från dagens 23 skånska häradar har excerperats. Det vore motiverat att excerpera också Listers hd (i dag beläget i Blekinge), då dialekterna där är att betrakta som skånska (Ingers 1939 s. 2 med anf. litt, s. 7 noten, Sjöstedt 1944 s. 75, Swening 1917–37 s. 11); detsamma gäller åtminstone Hallaryds socken i Sunnerbo hd, Småland (jfr Hedström 1932 s. xii). Av tids- och utrymmesskal har jag emellertid fått avstå från detta.

har excerperats. Variationen i antal sammansättningar per förled beror till en del på att jag i syfte att eliminera eventuella felkällor har eftersträvat så stor variation som möjligt vad gäller efterledens prosodiska struktur (stavelseantal, placering av bibetonning) och att alla förledssökningar inte har givit samma antal unika efterledsstrukturer. Förlederna har valts ut med ledning av dem som anförs i litteraturen (se ovan) men är bara i vissa fall identiska med dessa. Anledningen till denna diskrepans är dels att jag främst har velat hitta ord som med någon grad av säkerhet kan betecknas som dialektala, dels att vissa i litteraturen anförda standardspråkliga förleder uppträder i annan form i skånemål, vilket på grund av t.ex. varierande stavelseantal har förskjutit förleden från en sammansättningstyp till en annan (jfr ovan avsn. 1).⁶ De sökta förlederna är *abezäta-, afton, arrende, augusti, av, axel, blod, blom, blå, bo, brygg, bröst, buss, bya, byrå, cykel, dra, dubbel, dum, enkel, fabriks, fadder, fem, fri, gåsa, gödsel, hand, hem, is, kaffe, ko, kok, lakrits, land, lands, lie, röd, snö, sommar, sten, strö, tiger, undan, ut, vinter, vit, å, åker, åla* och *ålder*.⁷

För var och en av de utvalda sammansättningarna excerperas samtliga belägg som bedöms vittnesgilla. Variation i accentuering bland beläggen på ett och samma ord kan förmodligen i många fall analyseras som geografisk variation, men denna faktor bortses från i undersökningen och beläggens proveniens anges inte.

Materialet i OSDs är noterat på sedeskort. I det material jag har excerperat står i allmänhet ett slags kanonisk dialektform överst – ett slags dialektal »uppslagsform»: nom. sg. för substantiv, infinitiver för verb etc. (ej att förväxla med de standardspråkliga uppslagsformerna, efter vilka korten är sorterade). Därefter följer i vissa fall diverse böjningsformer och ibland exempel i fraser, satser eller meningar. Vid en kvantitativ undersökning måste man ta ställning till vilka former man skall excerpera – vilka former är faktiska belägg och vilka är härledda ur faktiska belägg? Jag har valt att i allmänhet se de kanoniska formerna som belägg och bortse från böjningsformerna. Det motsatta vore förstås också möjligt och i många fall kanske riktigare. I de fall då enskilda belägg anförs i exempelsatser o. dyl. och dessa är två eller fler per kanonisk form har jag dock excerperat dessa i stället för den kanoniska formen. Det är nämligen i dylika fall uppenbart att de anförda exemplen står för enskilda yttranden av sagesmän, dvs. faktiska belägg. Jag har dock genomgående utelämnat pluralformer av substantiv och adjektiv då dessa hypotetiskt skulle kunna ha annan accentuering än de singulara formerna. I de fall plurala former står som faktiska belägg och den kano-

⁶ T.ex. tycks sammansättningar på *skol-* saknas i det skånska materialet i OSDs; i stället heter det *skole-*.

⁷ Min teoretiska utgångspunkt (se nedan avsn. 3) medför att jag betraktar *land-* och *lands-*, *by-* och *bya-* osv. som olika förleder.

niska formen står i singularis har jag excerperat den senare. Självfallet har jag utelämnat former vars accentuering inte är noterad och sådana vars accentueringsnotering är alltför svårläst eller av någon annan anledning är tveksam.

Materialet redovisas i tablåer i avsn. 4, där det redogörs för antal och andel belägg med accent 1, accent 2 och efterledsbetoning för var och en av de excerperade sammansättningarna. Exempel på belägg ges endast i vissa fall. Orden anförs i standardspråklig form utom i fråga om stavelseantal i de fall diskrepans föreligger mellan den dialektala och den standardspråkliga formen. I dylika fall har dialektformens stavelseantal följts. Således återges *léknåg* som *leknagg* (ej *lieknagg*) och *åuladhæt* som *åladrätt* (ej *åldrätt*). I de fall tonaccenten noteras sker detta som brukligt med akut (accent 1) resp. gravt (accent 2) accenttecken på vokalen i den huvudbetonade stavelsen.

Större delen av det excerperade materialet har delats in i två huvudkategorier som enligt min teori (se nedan avsn. 3) skall uppvisa olika mönster beträffande accentdistributionen: 1) sekundära och formellt sekundära sammansättningar och 2) stamsammansättningar. Inom dessa huvudkategorier delas sammansättningarna på grundval av prosodiska egenskaper upp i underkategorier. De sekundära och formellt sekundära sammansättningarna delas in i 1) sådana där förleden har accent 1 som simplex (t.ex. *landsväg*) och 2) sådana där förleden har accent 2 som simplex (t.ex. *byalag*). Stamsammansättningarna delas in i ett större antal underkategorier: sådana där förleden har accent 2 som simplex (t.ex. *sommarlag*); 2) sådana med enstavig förled som följs direkt av en bibetonad stavelse i efterleden⁸ (t.ex. *stenhus*); 3) sådana med enstavig förled som inte följs direkt av en bibetonad stavelse i efterleden (t.ex. *handgevär*);⁹ sådana med flerstavig och finalbetonad förled (t.ex. *bagerilänga*); 4) sådana med flerstavig, ej finalbetonad förled som har accent 1 som simplex (t.ex. *åkerjord*). I fråga om indelningen av stamsammansättningarna utgår jag således från de prosodiska typer som Bruce (1973, 1974) har etablerat (jfr dock not 9 nedan). Indelningen återspeglar mina hypoteser. Hos de sekundära och formellt sekundära sammansättningarna förväntas förledens ordaccent (som simplex) vara helt avgörande, så att dessa kan få accent 2 enbart om förleden har (eller har haft) denna accent som simplex. Stamsammansättningarna förväntas dessutom få accent 2 om förleden är enstavig och följs omedelbart av den bibetonade stavelsen (jfr Bruce 1973, 1974). Övriga typer förväntas kunna få accent 1.

⁸ Detta under förutsättning att sammansättningen inte realiseras med efterledsbetoning.

⁹ Inom denna kategori låter jag också, till skillnad från Bruce (1973, 1974), sammansättningar med sammansatta efterleder (t.ex. *buss hållplats*) falla. Bibetoningen faller nämligen i dessa (vid huvudbetoning på förleden) på efterledens efterled (*plats*).

Sådana sammansättningar som svarar mot de i litteraturen anförda undantagsfallen anføres separat under rubriken »Till bildningen oklara sammansättningar», som tar fasta på att de är bildningsmässigt mindre genomskinliga än övriga i undersökningen behandlade sammansättningar, beroende på att deras förleder är formellt mångtydiga.

3. Teori och terminologi

Den senare tidens forskning om ordaccentdistribution i sammansättningar i sydsvenska varieteter har genomgående anlagt ett uteslutande synkront perspektiv och bortsett från möjliga diakrona förklaringar. Detta har bl.a. lett till svårigheter i att förklara förekomsten av accent 1 i vissa ord och ordgrupper, som har fått betraktas som undantag från synkrona mönster (se ovan avsn. 1), och accentueringen av sammansättningar med flerstaviga förleder som har accent 1 som simplex har ansetts oförutsägbar (Bruce 1973 s. 18 f.). Den preliminära diakrona teori som (jämte härmed förbunden terminologi) redovisas nedan bygger på Kocks (1884–85, 1901) teser om korrelationer mellan sammansättnings bildning och accentuering.

I nordiska och indoeuropeiska språk över huvud är det brukligt att skilja mellan s.k. äkta och oäkta sammansättningar (se t.ex. Wessén 1971 s. 77, Dunkel 1999 s. 47, Strid 2002 s. 735 f.). Distinktionen tar fasta på bildningssättet: äkta sammansättningar har »alltid» varit sammansättningar medan oäkta sammansättningar har utvecklats ur sammanställningar (juxtapositioner) – enskilda ord som av syntaktiska skäl ofta har uppträtt bredvid varandra; härpå baseras dikotomin »äkta» : »oäkta». Dessa termer, som torde vara de vanligaste i svensk lingvistisk nomenklatur, är inte helt lyckade – sammansättningar är inte mer eller mindre »äkta» beroende på hur de är bildade. Jag vill i stället föreslå termerna *primär sammansättning* och *sekundär sammansättning*; den senare syftar på att en given sammansättning har utvecklats ur någonting annat (en juxtaposition) och således först sekundärt övergått till sammansättning. Dessa termer är mindre värderande och säger mer om sammansättnings bildning, vilken ju utgör grunden för den distinktion som åsyftas.

När det gäller sekundära nominalkomposita har i regel förleden ursprungligen varit attribut och efterleden huvudord i en nominalfras (jfr Strid 2002 s. 735). I svenskan framträder skillnaden ofta synkront som frånvaro (primär sammansättning) resp. närvaro (sekundär sammansättning) av s.k. foge-*s*. I skånemål förekommer dessutom flerstaviga gamla genitivformer som förleder i sammansättningar (i t.ex. *åladrätt*, *gåsadamm*), vilket synkront uppträder som en s.k. fogevokal *a*. En diagnos baserad enbart på närvaro resp. frånvaro av fogemorfem är emellertid långt ifrån alltid riktig: foge-*s* uppträder i en mängd sammansättningar som knappast kan ha utvecklats ur juxtapositioner: *rumsren*, *inspelningsapparat*, *institutions-*

tjänstgöring etc., och knappast alla av skånemålens former med foge-*a* torde kunna återföras på fornspråkliga juxtapositioner. Vi måste i stället räkna med nybildning (av primär typ) av sammansättningar efter mönster av sekundära sammansättningar. Sådana sammansättningar kallar jag *formellt sekundära*. Omvänt är det inte säkert att frånvaron av fogemorfem innebär att en sammansättning är primär: en förled som *fri-* (i t.ex. *frivecka*) kan analyseras antingen som stamform (i vilket fall sammansättningen är primär) eller som ursprungligt attributivt adjektiv (i vilket fall sammansättningen är sekundär) (jfr Kock 1884–85 s. 159), och i vissa ställningar kan man också, åtminstone hypotetiskt, räkna med apokope av *a* i gen. pl.-ändelsen *-a* och gen. sg.-ändelsen **-ar*. Därtill kommer bortfallet av *r* i utljud och före efterled och bestämd artikel (Bergman 1970 s. 25, jfr Noreen 1904 § 251 Anm.) – genitivändelserna **-ar* och **-a* kan alltså, under rätt omständigheter, fullständigt falla bort (jfr Kock 1901 § 316). Också preteritiparticip av partikelverb bör analyseras som sekundära resp. formellt sekundära (Kock 1901 §§ 484, 487).

Jag föreslår alltså en dikotomi *primära sammansättningar* : *sekundära sammansättningar*. Den förra kategorin innehåller en underkategori, *formellt sekundära sammansättningar*. Övriga sammansättningar som omfattas av kategorin *primära sammansättningar* kallar jag *stamsammansättningar*. Denna term kan anses mindre lämplig eftersom primära sammansättningar i förleden mycket väl kan innehålla icke-stammar, t.ex. *på-* i t.ex. *påtår*, *påbackning* osv.; formord av detta slag kan ju i regel inte delas upp i stammar och ändelser. I brist på en bättre term används den emellertid i denna uppsats (vari sammansättningar av typen *påtår* heller inte behandlas).

Mot bakgrund av tidigare forskning bör vi förvänta oss olika accentdistributionsmönster i de ovan postulerade sammansättningskategorierna. Sekundära sammansättningar bör få samma accent som förleden har (eller har haft) som simplex, medan förekomsten av accent I hos stamsammansättningar bör vara inskränkt till vissa prosodiska strukturer (jfr ovan avsn. 2).

Den ovan skisserade teorin baseras på det gamla axiomet att vissa sammansättningar har utvecklats ur juxtapositioner genom att de har förenats under en gemensam accent. Att så har skett i äldre tid torde vara ställt utom allt tvivel (jfr Dunkel 1999 s. 47). En väsentlig fråga för min teori är emellertid hur långt fram i tiden denna övergång från juxtaposition till sammansättning har kunnat försiggå. Den tidigmedeltida enklisen av den efterställda bestämda artikeln (Noreen 1904 § 511) är blott delvis parallell (jfr dock Kock 1884–85 s. 115), då bestämda artikeln torde ha uppträtt helt obetonad medan senare leden i nominalfraser torde ha uppburit någon grad av betoning (jfr nedan). En bättre parallell utgör patronymika av typen *Ulfsson*, *Anundarsun* etc., vilka saknas i runinskrifter men påträffas rikligt i forn-

svenska texter (Wessén 1965 § 69.3); dylika har ju för övrigt också accent 1 (också i centralt standardspråk, jfr Riad 2008 s. 153) förutsatt att förleden är enstavig.

En annan fråga rör syntaxen i juxtapositionerna (som ofta är nominalfraser). Om *landsväg* antas ha utvecklats ur en fornspråklig nominalfras förutsätts att attributet är framförställt: **landz wægh(er)*. Om benägenheten att av juxtapositioner bilda sammansättningar är fornärvd och representerar en obruten tradition borde man vänta sig åtminstone ett begränsat antal sekundära sammansättningar med efterställda bestämningsleder i det moderna språket. Sådana tycks vara mycket sparsamt belagda. Jag har endast påträffat ett: *handfull* (se nedan not 18).

Utvecklingen från juxtaposition till sammansättning sker genom reduktion av efterledens betoning och reanalys: av **lándz wægh(er)* blir **lándz-wægh(er)* eller *-wægh(er)*. Mot bakgrund av det nuspråkliga mönstret att förleden och inte efterleden får sin betoning reducerad i juxtapositioner (t.ex. *Röda húnd*) är detta förvånande. Mönstret är dock parallellt med det som möter hos patronymika (jfr ovan): *lándsvæg* < **lándz wægh(er)*, *Úlfs-son* < **Úlfs sún*.

Teorin vilar med andra ord på vissa förutsättningar vars riktighet resp. rimlighet kommer att behöva granskas närmare; här saknas emellertid utrymme för detta. Föreliggande undersökning utgör ett försök att testa teorins bäring på ett begränsat material.

4. Resultat

Nedan redovisas det excerperade materialet ordnat i kategorier och underkategorier enligt ovan (avsn. 2). Där så anses nödvändigt kommenteras enskilda sammansättningar (i fråga om etymologi, variation i accentuering, medtagande i eller uteslutande ur materialet etc.) och slutsatser dras om ordaccentdistributionen. De sekundära och formellt sekundära sammansättningarna, som förväntas uppvisa ett tämligen okomplicerat mönster, redovisas först (avsn. 4.1); därefter följer stamsammansättningarna (4.2). Mot bakgrund av de i 4.1. och 4.2 dragna slutsatserna söks i 4.3 förklaringar till förekomsten av accent 1 i några till bildningen oklara sammansättningar.

Materialtablåerna är disponerade så att sammansättningarna redovisas längst till vänster medan antal och andel belägg med vardera accenten redovisas till höger. Skillnad görs här mellan accent 1, accent 2 och efterledsbetoning (vid efterledsbetoning bortses från distinktionen mellan accent 1 och 2).

4.1. Sekundära och formellt sekundära sammansättningar

4.1.1. Förleden har eller har haft accent 1 som simplex

Tabell 1. Sekundära och formellt sekundära sammansättningar där förleden har eller har haft accent 1 som simplex.

Ord	Accent 1		Accent 2		Efterledsbetoning		Summa
	Antal	Andel	Antal	Andel	Antal	Andel	
<i>avburet</i> 'kalvat färdigt'	3	100 %					3
<i>fabriksgård</i>	1	100 %					1
<i>hemkommen</i>	10	100 %					10
<i>landsfiskal</i>	4	80 %	1	20 %			5
<i>landsförsamling</i>	6	100 %					6
<i>landshövding</i>			4	21 %	15	79 %	19
<i>landsväg</i>	176	100 %					176
<i>undanskött</i> ¹⁰	7	70 %	3	30 %			10
<i>utdragen</i>	8	89 %	1	11 %			9
<i>utfattig</i>	91	95 %	4	4 %	1	1 %	96
Totalt	306	91 %	13	4 %	16	5 %	335

I tabell 1 ovan anför de excerperade sekundära och formellt sekundära sammansättningarna där förleden har eller har haft accent 1 som simplex. Tio sammansättningar av den aktuella typen har excerperats. Alla utom en, *landshövding*, uppvisar en enhetlig bild: de accentueras i flertalet belägg med accent 1. Efterledens stavelseantal varierar i det excerperade materialet men tycks inte påverka accentueringen. Att döma av det enda belägg på en sammansättning med *fabrik* i förleden som har påträffats påverkas accentueringen inte heller av huruvida förleden har upptakt. Detta enda belägg berättigar knappast till någon vetenskapligt säkerställd slutsats, men det vore a priori oväntat att upptaktsförled skulle medföra accent 2 – tidigare forskning pekar i rakt motsatt riktning (Bruce 1973 s. 16 f., 1974; jfr nedan avsn. 4.2).¹¹ Ordet *landshövding* avviker kraftigt från de övriga orden och har inte accent 1 i ett enda belägg; i stället har det efterledsbetoning i 15 och accent 2 i fyra belägg. Kock (1884–85 s. 118) menar att efterledsbetoningen är ursprunglig men förklarar inte diskrepansen mellan detta ord och andra på *lands-*. En möjlighet är att ordet är lånat från standardspråket och vid inlåningen inte fått den i skånemålen regelmässiga accent 1,¹² men detta är en ad hoc-lösning som inte utan närmare efterforskningar (som dessvärre får skjutas på framtiden) medger att ordet utgår ur materialet.

¹⁰ Till skillnad från i centralt standardspråk har *undan* accent 1 i skånemål: *ónan* etc.

¹¹ Också andra variabler, t.ex. efterledsordets ordaccent (jfr Bruce 1974 s. 64), skulle strängt taget behöva testas, men detta medger inte det excerperade materialet.

¹² De möjliga standardspråkliga lånorden *landsfiskal* och *landsförsamling* har ju upptaktsefterleder som åtminstone hypotetiskt sett kan förklara diskrepansen mellan accentueringen av å ena sidan dessa och å andra sidan *landshövding*. Om man utgår från en inlånad form *låndshövding* kan denna sedan ge upphov till den dialektanpassade formen *landshövding*.

4.1.2. Förleden har eller har haft accent 2 som simplex

Tabell 2. Sekundära och formellt sekundära sammansättningar där förleden har (haft) accent 2 som simplex.

Ord	Accent 1		Accent 2		Efterledsbetoning		Summa
	Antal	Andel	Antal	Andel	Antal	Andel	
<i>byalag</i>			74	100 %			74
<i>gåsabete</i>			10	100 %			10
<i>gåsadam</i>			19	100 %			19
<i>åladrätt</i>			14	100 %			14
<i>ålahomma</i>			50	100 %			50
Totalt			167	100 %			167

De sammansättningar som anförs i tabell 2 har flerstaviga förleder som i vissa fall återgår eller kan återgå på fornspråkliga genitivformer (gen. sg. **b̄y*_R, **ḡās*_R gen. pl. **ḡāsa* etc.) vilka – enligt både äldre och nyare uppfattningar kring ordaccentkontrastens uppkomst (Wessén 1969 § 6; Riad 1998) – bör ha haft accent 2 när de fortfarande var i bruk,¹³ i andra fall är förleden utvidgad med ett foga-*a* i analogi med den förra typen. De excerperade sammansättningarna har alla accent 2 i samtliga belägg.

4.1.3. Slutsatser

De sekundära och formellt sekundära sammansättningarnas ordaccent tycks helt och hållet följa den ordaccent resp. förled har eller har haft som simplex (*låndsväg* : *lånd*_s; *byalag* : **b̄y*_a(*R*)). Fler egenskaper hos för- och efterlederna, t.ex. upptakt, skulle visserligen kunna varieras för att utesluta att detta skulle medföra accent 1, men det vore inte att vänta.

4.2. Stamsammansättningar

4.2.1. Typen sommarlag

Tabell 3. Stamsammansättningar där förleden har accent 2 som simplex.

Ord	Accent 1		Accent 2		Efterledsbet.		Summa
	Antal	Andel	Antal	Andel	Antal	Andel	
<i>aftonmål</i>			2	100 %			2
<i>aftonröda</i>			12	100 %			12
<i>kaffetefat</i>			3	100 %			3
<i>sommarlag</i>			11	100 %			11
<i>sommarmarknad</i>			12	100 %			12
Totalt			40	100 %			40

Liksom fallet är med de sekundära och formellt sekundära sammansättningarna anförda i avsn. 4.1 ovan tycks stamsammansättningar där förleden har

¹³ Genitivformen *alna* (< **aln*_R) av *aln* f. är dock belagd i skånemål i genitivus mensuræ-funktion: *A'lna bre* 'en aln bred' osv. (OSD häfte 1 s. 67) och då med accent 2.

accent 2 som simplex invariabelt få denna tonaccent (se tabell 3). Efterledens stavelseantal och bibetonings placering varierar i det excerperade materialet (*kaffetefat* har bibetonning på ultima i samtliga belägg) men tycks inte påverka sammansättningens tonaccent.

4.2.2. Typen stenhus

Tabell 4. Stamsammansättningar där förleden är enstavig och följs direkt av bibetonad stavelse.

Ord	Accent 1		Accent 2		Efterledsbet.		Summa
	Antal	Andel	Antal	Andel	Antal	Andel	
<i>landväg</i>			6	32 %	13	68 %	19
<i>landstrykare</i>			2	18 %	9	82 %	11
<i>stengata</i>			1	7 %	13	93 %	14
<i>stenhus</i>			5	31 %	11	69 %	16
Totalt			14	23 %	46	77 %	60

Stamsammansättningar med enstaviga förleder och vars bibetonning vid uttal med förledsbetonning följer direkt på förleden (se tabell 4) har liksom sådana av typen *sommarlag* accent 2 i en stor del (23 %) av beläggen, men till skillnad från dessa har de efterledsbetonning i flertalet fall (77 %). En förutsättning för efterledsbetonning tycks alltså vara att förleden inte har accent 2 som simplex. Accent 1 förekommer inte alls bland de excerperade sammansättningarna.

4.2.3. Typen handgevär

Tabell 5. Stamsammansättningar där förleden är enstavig och inte följs direkt av bibetonad stavelse.

Ord	Accent 1		Accent 2		Efterledsbet.		Summa
	Antal	Andel	Antal	Andel	Antal	Andel	
<i>boförteckning</i>	10	91 %	1	9 %			11
<i>'bouppteckning'</i> ¹⁴					1	14 %	7
<i>bröstarvinge</i>	6	86 %					3
<i>busshållplats</i>	1	33 %	2	67 %			1
<i>handgevär</i>	1	100 %					1
<i>hundredskap</i>	1	100 %					1
Totalt	19	83 %	3	13 %	1	4 %	23

En typ av sammansättningar som enligt tidigare forskning (Bruce 1973, 1974) kan få accent 1 i sydsvenska varieteter är sådana där en enstavig förled inte följs direkt av bibetoningen. Hit hör sammansättningar där efterleden innehåller ett upptaktsord, t.ex. *handgevär*, men också sådana där efterleden är sammansatt eller formellt sammansatt och bibetoningen hamnar på dennas efterled, t.ex. *busshållplats* (*bóshalplás*). De excerperade samman-

¹⁴ *bo-* är här sannolikt substantivet – det rör sig alltså sannolikt inte om en verbal förled (jfr nedan avsn. 5.4).

sättningarna har accent 1 i 83 % av de sammanlagda 23 beläggen. Materialet skulle emellertid behöva vidgas; tre av sammansättningarna är mycket sparsamt belagda och *busshållplats*, som är den enda sammansättningen med sammansatt efterled (om *-redskap* i *hundredskap* inte betraktas som sammansättning), är ett sent lånord från standardspråket, belagt först 1949.¹⁵

4.2.4. Typen aprilvär 'aprilväder'

Tabell 6. Stamsammansättningar med flerstavig, finalbetonad förled.

Ord	Accent 1		Accent 2		Efterledsbet.		Summa
	Antal	Andel	Antal	Andel	Antal	Andel	
<i>alfenidsked</i> 'sked av galvaniskt försilvrat nysilver'	1	100 %					1
<i>aprilsnö</i>	2	100 %					2
<i>aprilvär</i> 'aprilväder'	9	100 %					9
<i>bagerilänga</i>	1	100 %					1
<i>fiskerilag</i>	1	100 %					1
Totalt	14	100 %					14

Ännu svårare tycks det vara att hitta sammansättningar med finalbetonad förled (se tabell 6); *aprilvär* 'aprilväder' och *aprilsnö* är belagda nio resp. två gånger, men på de övriga tre sammansättningarna finns bara ett belägg vardera. Samtliga belägg på de excerperade sammansättningarna har accent 1. Upptaktsförled med accent 1 tycks alltså betinga accent 1. Liksom för typen *handgevär* (avsn. 4.2.1) skulle materialet emellertid behöva vidgas för att ytterligare underbygga generaliseringen.

4.2.5. Typen augustipära 'augustipotatis', dubbelgårde 'gärdesgård bestående av två rader stenar', vinternatt

Tidigare forskning (Bruce 1973, 1974) har visat att sammansättningar med flerstaviga, ej finalbetonade förleder som har accent 1 som simplex kan ha accent 1 i sydsvenska varieteter. En undergrupp bestående av sammansättningar med förleder på *-el*, *-en* eller *-er* har urskilts och betraktats som problematisk i det att vissa sådana sammansättningar får accent 1 och andra accent 2 (Bruce 1973 s. 18 f.; 1974 s. 62 not 4, s. 68 not 14; Delsing & Holm 1988 s. 30). Vid en granskning av Bruces och Delsing & Holms material inser man att de sammansättningar som får accent 1 innehåller lånord i förlederna medan de som får accent 2 innehåller förnärda, ursprungligen enstaviga ord (jfr Ström 1998 s. 12). Det excerperade materialet har valts ut i syfte att täcka in båda dessa typer. Det har dock varit problematiskt att hitta två-

¹⁵ På beläggkortet för Bromma, Herrestads hd (accessionsnr 5987), har Ingemar Ingers emellertid skrivit: »relativt nytt ord (1920-talet)».

Tabell 7. Stamsammansättningar där förleden är flerstavig och har accent 1 som simplex.

Ord	Accent 1		Accent 2		Efterledsbet.		Summa
	Antal	Andel	Antal	Andel	Antal	Andel	
<i>arrendegård</i>	4	100 %					4
<i>augustipära</i> 'augustipotatis'	19	100 %					19
<i>abezätaglytt</i> 'barn som lär sig alfabetet'	7	100 %					7
<i>byrålåda</i>	12	86 %	1	7 %	1	7 %	14
<i>lakritsstång</i>	1	100 %					1
<i>vangeliebok</i> 'evangeliebok'	4	100 %					4
Totalt ¹⁶	47	96 %	1	9 %	1	2 %	49
<i>dubbelgårde</i> 'gårdesgård bestående av två rader stenar'	13	87 %	2	13 %			15
<i>enkelgårde</i>	8	89 %	1	11 %			9
<i>faddergåva</i>	10	63 %	6	37 %			16
<i>enkelkam</i>	5	100 %					5
<i>cykelmakare</i>	6	67 %	3	33 %			9
<i>tigerlilja</i>	2	100 %					2
Totalt	48	80 %	12	20 %			60
<i>axelbred</i>	1	8 %	12	92 %			13
<i>gödselkärra</i>	1	20 %	4	80 %			5
<i>vinternatt</i>			12	92 %	1	8 %	13
<i>åkerjord</i>	1	8 %	9	75 %	2	17 %	12
<i>åkerlycka</i>			10	83 %	2	17 %	12
<i>ålderdom</i>	5	18 %	23	82 %			28
Totalt	8	10 %	70	84 %	5	6 %	83

staviga förleder som slutar på *-el* och i synnerhet *-en* eftersom dylika ord i skånemål – till skillnad från i sydsvenska standardspråkvarieteter – i de flesta fall har förblivit enstaviga: **fugl* > *ful* (Benson 2 s. 22), **hagl* > *hāl*, *hāl* m.fl. former (a.a. s. 24), **sōkn* > *son*, *sawn* m.fl. former (a.a. s. 30), **vatn* > *vann* (Hansson 2001 s. 100) etc.

De excerperade sammansättningarna av den aktuella typen fördelar sig på tre underkategorier: sådana där förleden inte slutar på *-el*, *-en* eller *-er* (överst i tabell 7), sådana där förleden är inlånad och slutar på *-el*, *-en* eller *-er* (i mitten av tabell 7) och sådana där förleden är inhemsk, ursprungligen enstavig och slutar på *-el*, *-en* eller *-er* (nederst i tabell 7). De två förra kategorierna har övervägande accent 1 (96 % resp. 80 %) medan den senare har övervägande accent 2 (84 %) resp. efterledsbetoning (6 %). Det är med andra ord de sammansättningar som har inlånade ord i förleden (t.ex. *augustipära*, *dubbelgårde*) som får accent 1 – oavsett om förleden slutar på *el*, *en*, *er* eller inte – medan de med inhemska, ursprungligen enstaviga ord i förleden (t.ex. *vinternatt*, *åkerjord*) får accent 2 eller efterledsbetoning. Det är

¹⁶ Belägg på *arrendegård* och *augustipära* med accent 2 och huvudbetoning på första stavelsen är ej medtagna; det rör sig härvidlag om belägg från dialekter där *arrende* och *augusti* som simplex har accent 2 och betoning på första stavelsen: *årrende*, *åugusti*.

alltså här skiljelinjen skall dras – inte mellan sammansättningar med ord på *-el*, *-en* eller *-er* i förleden och resten.

Vid sökning efter sammansättningar med förleden *ålder-* påträffades *ålderman* med accent 1 i hela 66 belägg av 95 (69 %). Den höga andelen belägg med accent 1 beror sannolikt på att ordet är lånat från medellågtyskan (*olderman*, Hellquist s. 1420), varför ordet inte har upptagits i materialet. Den relativt höga andelen belägg med accent 1 av *ålderdom* (fem av 28) kan möjligen bero på analogi med *ålderman*.

4.2.6. Slutsatser

I jämförelse med de sekundära och formellt sekundära sammansättningarna (se avsn. 4) uppvisar ordaccentdistributionen bland stamsammansättningarna ett mer komplext mönster. Om förleden har accent 2 som simplex får sammansättningen också invariabelt denna accent (*sömmarlag*, *kåffetefat*); har förleden däremot accent 1 som simplex tycks accenten bero på bibetonningens placering. Följer den bibetonade stavelsen direkt på huvudbetonad, enstavig förled (vid förledsbetoning) får sammansättningen accent 2 (*ländväg*, *sténhus*). Denna typ företer dessutom mycket ofta efterledsbetoning (*landväg*, *stenhús*). Upptakt i förleden tycks dock ge accent 1 till sammansättningen (*aprílvär*, *bagerílänga*) även om huvud- och bibetoning möts. Om huvud- och bibetoning skiljs åt av minst en mellanliggande stavelse kan sammansättningen få accent 1. Detta sker om efterleden har upptakt som simplex (t.ex. *gevär*) eller om den i sig är en sammansättning (t.ex. *hållplats*) eller uppträder prosodiskt som en sammansättning (t.ex. *arvinge*), i vilket fall bibetoningen hamnar på dess efterled eller formella efterled. Stamsammansättningar med flerstaviga, ej finalbetonade förleder som har accent 1 som simplex får olika ordaccent beroende på om förleden är ursprungligen enstavig eller inte; i det senare fallet måste den vara lånad från främmande språk: *augústipära*, *dúbbelgärde*. Är förleden ursprungligen enstavig får sammansättningen accent 2 (*vínternatt*, *åkerjörd*) eller (i enstaka fall) efterledsaccent (*vínternátt*, *åkerjórd*).

4.3. Till bildningen oklara sammansättningar

I litteraturen (Bruce 1973 s. 18, 1974 s. 63 not 5; Delsing & Holm 1988 s. 31) urskiljs ett antal typer av sammansättningar som utgör undantag till den av Bruce (1973 s. 14) formulerade regeln om att sammansättningar med enstavig förled och bibetoning på direkt därefter följande stavelse får accent 2 (jfr ovan avsn. 4.2.2). Om man undantar preteritiparticip av partikelverb, som har förts till de sekundära och formellt sekundära sammansättningarna ovan (avsn. 4.1), och sammanför sammansättningar med räkneord i förleden och sådana med adjektiv i förleden till en typ uppgår antalet sammansättningstyper med oväntad accent 1 till fyra:

1. Sammansättningar med enstavig, substantivisk förled som slutar på lång vokal.
2. Sammansättningar med enstavigt adjektiv eller räkneord i förleden.
3. Tvåstaviga sammansatta adjektiv.
4. Sammansättningar med verbala förleder.

Typ 2 och 3 hålls i sär eftersom de sannolikt bör förklaras på olika sätt (se vidare nedan). Till typ 1 förs endast sammansättningar med substantivisk förled, medan sammansättningar med på vokal slutande adjektivisk resp. verbal förled förs till resp. annan aktuell typ (jfr dock Delsing & Holm 1988 s. 31).

4.3.1. Förleden är ett enstavigt substantiv som slutar på lång vokal

Tabell 7. Sammansättningar med enstavig, substantivisk förled som slutar på lång vokal.

Ord	Accent 1		Accent 2		Efterledsbet.		Summa
	Antal	Andel	Antal	Andel	Antal	Andel	
<i>koklamm</i> 'klave för ko' ¹⁷	30	100 %					30
<i>kofluga</i>	28	97 %	1	3 %			29
<i>leblad</i> 'lieblad'	4	100 %					4
<i>leknagg</i> 'handtag på lieskaft'	98	90 %	10	9 %	1	1 %	109
<i>åkant</i>	28	76 %	7	19 %	2	5 %	37
<i>åbacke</i>	2	100 %					2
Totalt	190	90 %	18	9 %	3	1 %	211

Som framgår av tabell 7 har de excerperade sammansättningarna av den aktuella typen accent 1 i 90 % av de sammanlagda belägen.

Äldst Kock (1884–85 s. 149 ff.) har argumenterat för att den omedelbara orsaken till accent 1 i dylika ord är att förleden är enstavig och slutar på vokal. Denna ståndpunkt övergav han emellertid senare för att i stället analysera förleden i dylika sammansättningar som gamla genitivformer som har undergått apokope och, i fråga om gen. sg.-former, *r*-bortfall: *kohud* < **kōarhūþ*, *kostall* < **kōastallr* (Kock 1901 § 316). Att den finala vokalen i förleden skulle vara den ursprungliga orsaken till accent 1 i den aktuella typen motsägs också av den stora mängd sammansättningar med just sådana förleder som kan anföras från skånemål med accent 2 eller efterledsbetoning. Sjöstedt (1979–99 s. 49 ff.) tar upp (med accent 2) t.ex. *blyklump*, *blykula* (men *blygrå* med accent 1, jfr nedan avsn. 5.3), *bråfrö*, *fämök*, *fästräte*, *träplog*, *träsko*; Hansson (2001 s. 34 ff.) tar upp (med accent 2 eller efterledsbetoning) t.ex. *fägata*, *fäkräk*, *träpinn*, *träspjåla*.

Kocks förklaring av accent 1 i sammansättningar på *ko-* – att de har utvecklats ur juxtapositioner med genitivförleder – bestyrks dels av att förle-

¹⁷ Härunder också belägg på *-klarm*.

den gen. *kýr-* förekommer rikligt i fornvästnordiskan (i t.ex. *kýrauga*, *kýr-fóðr*, *kýrhúð*, *kýrlag*, Fritzner 2 s. 382 f.), dels av att förleden *tjýr-* möter i sammansättningar med accent 1 i dalmål; denna bör motsvara fnord. gen. sg. *kýR*. (Jfr OÖD s. 1183 ff.) Det i tabell 7 ovan anförda *koklamn* bör analyseras som en sekundär sammansättning och skulle kunna återföras på en fornspråklig juxtaposition **kōR klamn* 'kos klave, klave för ko'. *Kofluga* är emellertid sannolikare en formellt sekundär sammansättning, då en juxtaposition **kōR flugha* inte ger någon tillfredsställande semantik.

På precis samma sätt kan accent 1 i *åkant*, *åbacke* förklaras: den senare är sannolikt sekundär och kan emanera från en fornspråklig juxtaposition **āR bakki* 'ås backe, backe vid å'. Då *kant* är ett sent lånord – i svenskan enligt Hellquist (s. 442) belagt först 1634 och i danskan enligt Nielsen (s. 216) under »ænyda.» tid – bör *åkant* snarare analyseras som formellt sekundärt. Med dessa sammansättningar kan jämföras *åbo* (vars förled är prepositionen eller adverbet *å*) med accent 2 eller efterledsaccent (Sjöstedt 1979–99 s. 765, Hansson 2001 s. 104).

Också *leblad* och *leknagg* kan analyseras som sekundära sammansättningar: förleden kan vara gen. sg. **lēa* av **lēi*. *Leblad*, *leknagg* går då tillbaka på **lēa blath* 'lies blad, blad på lie', **lēa knag(ger)* 'lies knagg, knagg på lie'. Också härför finns stöd i dalmålen. (Jfr OÖD s. 1372. Förleden *ljå-* kan här, liksom skånemålets *le-*, motsvara fnord. gen. sg. **lēa*.)

Det visar sig alltså att sammansättningar med enstaviga, substantiviska förleder på lång vokal (t.ex. *ko-*) kan analyseras som sekundära eller formellt sekundära, och sannolikt är detta förklaringen till accent 1 i åtminstone en del dylika sammansättningar. Något direkt kausalsamband mellan förledens struktur (enstavighet och utljudande vokal) och ordaccenten bör åtminstone inte i skånemål antas, då många sammansättningar finns med denna typ av förled och accent 2.

4.3.2. Förleden är ett enstavigt adjektiv eller räkneord

Tabell 8. Sammansättningar med enstaviga adjektiv eller räkneord i förleden.

Ord	Accent 1		Accent 2		Efterledsbet.		Summa
	Antal	Andel	Antal	Andel	Antal	Andel	
<i>femkarlaslätt</i>	1	100 %					1
<i>femkort</i> (ett slags kortspel)	6	55 %	5	45 %			11
<i>femtiden</i>	17	94 %	1	6 %			18
<i>frivecka</i>	16	100 %					16
<i>rödlök</i>	31	91 %	2	6 %	1	3 %	34
<i>vitkål</i>	58	98 %	1	2 %			59
<i>vitlök</i>	14	88 %	2	13 %			16
Totalt	143	92 %	11	7 %	1	1 %	155

Också vad gäller sammansättningar med enstaviga adjektiv eller räkneord i förleden uppvisar det excerperade materialet (tabell 8) en övervägande an-

del belägg med accent 1: sammanlagt 92 %. Kock (1884–85 s. 124 ff.) analyserar dylika sammansättningar som (med min terminologi) sekundära och formellt sekundära sammansättningar, vilket förefaller rimligt. I de sekundära sammansättningarna har adjektivet stått som framförställt attribut¹⁸ (jfr typen *landsväg* < **landz wægh(er)*): **frī wika* > *frivecka* 'vecka då tjänstefolk får ledigt i samband med ombyte av tjänsten', **rōth(er) lōk(er)* > *röd-lök*, **hwīt(er) kāl* (jfr fsv. *hviter kal*, Söderwall 3 s. 541) > *vitkål*, **hwīt(er) lōk(er)* (jfr fsv. *hvither löker*, a.st.) > *vitlök*. Det är intressant att notera att ett par belägg finns på en juxtaposition *wīdo lōg* 'vitlök'. Hur gammal denna är förefaller dock osäkert.

Den komplexa sammansättningen *femkarlaslätt* 'slätterområde så stort att det krävs fem slätterkarlar för att hösta det på en dag' är belagd en gång och då med accent 1. Den kan vara sekundär, med ursprung i en treledad juxtaposition **fæm karla slæt* 'fem mäns slätterområde', men det är förstås också fullt möjligt att den är bildad primärt i sen tid. Kortspelsbeteckningen *femkort* (med accent 1 i endast sex av elva belägg) kan också vara en sekundär sammansättning, men de många beläggen med accent 2 förbryllar. Möjligen kan det vara fråga om två konkurrerande bildningar, den ena sekundär (eller formellt sekundär), den andra en stamsammansättning – men denna typ av resonemang måste man förstås vara försiktig med. *Femtiden* torde vara en primär (formellt sekundär) sammansättning med accent 1 i analogi med sekundära sammansättningar med förleden *fem-*.

4.3.3. Sammansatta adjektiv med enstaviga förleder

Tabell 9. Sammansatta adjektiv med enstaviga förleder.

Ord	Accent 1		Accent 2		Efterledsbet.		Summa
	Antal	Andel	Antal	Andel	Antal	Andel	
<i>blodröd</i>	8	100 %					8
<i>blågrå</i>	24	83 %	5	17 %			29
<i>iskall</i>	3	75 %	1	25 %			4
<i>kokhet</i>	36	80 %	9	20 %			45
<i>rödgul</i>	10	100 %					10
<i>snövit</i>	2	67 %	1	33 %			3
Totalt	83	84 %	16	16 %			99

Det har observerats att »sammansatta färgadjektiv» (Delsing & Holm 1988 s. 31; jfr Bruce 1973 s. 18) ofta får accent 1 i sydsvenska varieteter. I skånemål gäller detta också andra, semantiskt närliggande adjektiv som *iskall* och *kokhet*. De excerperade sammansättningarna (se tabell 9) har accent 1 i 84 % av de sammanlagda beläggen.

I de sammansättningar som har substantiviska förleder föreligger ett jäm-

¹⁸ Jag har dock påträffat en sammansättning med efterställt adjektivattribut: *handfull* (med accent 1 i samtliga åtta belägg).

förande eller förstärkande förhållande mellan lederna: *blodröd* 'röd som blod', *iskall* 'kall som is', *kokhett* 'hett så att det kokar', *snövit* 'vit som snö'. Denna typ varierar också med juxtapositioner: *snö vit*, *kók hét*, där förleden snarast har en adverbial funktion. Det ligger nära till hands att med Kock (1884–85 s. 128 f.) se accent 1 i *blodröd*, *iskall*, *kokhet*, *snövit* som beroende på att de är sekundära sammansättningar som har utvecklats ur *blod röd* (a.st.), **is kall*, *kok het*, *snö vit*. Allra helst skulle man förstås vilja kunna belägga juxtapositionerna i äldre källor, men detta får vänta till en framtida undersökning.

De av de excerperade sammansättningarna som har adjektiviska förleder är färgadjektiv: *blågrå*, *rödgul*. Åtminstone det senare måste förstås som kopulativt, medan det förra kan vara determinativt. Denna typ av sammansättningar tycks inte variera med juxtapositioner i dialekterna. Möjligen har kopulativa sammansättningar som *rödgul* sitt ursprung i juxtapositioner som **röd gul* med ellipterat *och* (jfr termer som *syntaktisk-morfologisk* 'syntaktisk och morfologisk') och har därför accent 1, men detta får tills vidare betraktas som en hypotes. Oantagligt är inte Kocks (1884–85 s. 129) förslag att de sammansatta färgadjektiven har accent 1 på grund av tysk påverkan (jfr plattyskt *goldgeel*, *grasgrön*, högtyskt *schneeweiss*, *stahlgrau*, *graugelb* etc., a.st.). Denna hypotes skulle emellertid behöva underbyggas ytterligare.

4.3.4. Sammansättningar med verbala förleder

Tabell 10. Sammansättningar med verbala förleder.

Ord	Accent 1		Accent 2		Efterledsbet.		Summa
	Antal	Andel	Antal	Andel	Antal	Andel	
<i>brygghus</i> 'brygghus, tvättstuga'	87	96 %	4	4 %			91
<i>drahas</i> 'senfärdig person'	14	93 %	1	7 %			15
<i>ströboss</i> 'ströhalm'	58	92 %	5	8 %			63
<i>strösocker</i>	5	71 %	1	14 %	1	14 %	7
Totalt	164	93 %	11	6 %	1	1 %	176

På flera håll i litteraturen omtalas att sammansättningar med »verbstammar» i förleden kan ha accent 1 i sydsvenska varieteter (Bruce 1973 s. 18, 1974 s. 63 not 5; Delsing & Holm 1988 s. 31). Då det inte är alldeles klart att det rör sig om verbstammar talar jag hellre om *verbala förleder*. Delsing & Holm (a.st.) menar att det i »den skånska riksspråksvarianten» (a.a. s. 28) rör sig om »tvåstaviga sammansättningar med intransitivt verb i förleden». Ingemar Ingers (1970 s. 82) menar att verbet i förleden måste vara enstavigt eller starkt. Det excerperade materialet (se tabell 10) visar att verbet i skånemål också kan vara transitivt (*brygga*, *dra*, *strö*) och dessutom svagt (*brygga*, *strö*). De utvalda sammansättningarna har accent 1 i 93 % av de sammanlagda belägen.

Kock behandlar inte sammansättningar med verbal förled som en sammanhållen grupp men tycks (1884–85 s. 132 ff.) anse att accent 1 i åtminstone vissa dylika ord beror på deras »utländska härkomst»: *strösocker* ← nht. *Streuzucker* (a.a. s. 134). Detta är i enskilda fall en möjlig förklaring (t.ex. i fråga om *brygghus*, jfr mlt. *bruwhûs*, Kock 1884–85 s. 136), men mönstret är så konsekvent att man undrar om det kan bero enbart på lån. Det är intressant att notera att många verbala förleder är enstaviga och slutar på vokal. Detta är sannolikt inte den direkta orsaken till accent 1 i de aktuella orden, men det öppnar för möjligheten att något har apokoperats bort (jfr ovan avsn. 4.2.1). Förleder som *dra-* och *strö-* är dessutom (synkront sett) formellt identiska med både infinitiv- och imperativformer av resp. verb. Theodor Hjelmqvist (1913 s. 154) ser i *drahas* (skrivet *drâhas*) en imperativisk sammansättning av typen *suput*. Dylika sammansättningar är per definition sekundära eller formellt sekundära: *drahas* skulle kunna återgå på en juxtaposition **dra has(orna)* (jfr a.st.), vilket skulle förklara accenten.

Ordet *ströboss*, som ju inte betecknar verbets subjekt (jfr *drahas*, *suput*), måste emellertid förklaras på annat sätt. Som ovan nämnts är det möjligt att förleder som *dra-* och *strö-* ursprungligen har varit tvåstaviga och sedermera undergått apokope i likhet med t.ex. gen. sg. **lēa* > *le-* (jfr ovan avsn. 5.1); detta har hur som helst skett med infinitiverna: *draga* > *dra*, **strō(i)a* > *strö*. Verb med tvåstaviga infinitiver blir i skånemål i regel tvåstaviga (med *e*-vokal iultima) i förledsform: *âge.bræda* 'löst vagnssäte i arbets- och åkvagnar', *âge.dôn* 'åkdon', *vôjse.gröd* 'gröt som ger kraft och förmåga att växa', *gâbe.hals* 'gaphals'. Dylika förleder torde antingen vara bildade direkt till resp. verb och uppträda enbart som förleder eller ha existerat som enkla infinitividentiska nomina actionis-bildningar av typen *skrapa*, fsv. *hitta*, *tala* etc. (jfr Olson 1916 s. 414 f.). Det är inte uteslutet att denna sammansättningstyp till viss del består av sekundära sammansättningar: *âge.vôjn* skulle kunna återgå på en fornspråklig juxtaposition **aku waghñ* 'åkandets vagn, vagn att åka i'¹⁹ och *vôjse.gröd* på **wæxo grōt(er)* 'växandets gröt, gröt som initierar växande'. Om *ströboss* och andra sammansättningar med enstavig verbal förled har ett dylikt ursprung kan accenten förklaras på samma sätt som i t.ex. *leknagg* < **lēa knag(ger)*. Kanske kan sammansättningar som *ströboss* (som enligt mitt förslag har accent 1 på grund av att det är en sekundär eller formellt sekundär sammansättning) och *drahas*, eventuellt i kombination med inlånade sammansättningar med accent 1, ha blivit mönsterbildande, så att när standardspråkliga sammansättningar av typen *sittplats* (jfr skånemålets *sède.plås*, *sîde.plås* med tvåstavig förled) kommer in, dessa kommer att uttalas med accent 1 (jfr Bruce 1973 s. 18). Sammansättningstypen med verbala förleder behöver dock utredas närmare, varvid ett större material måste beaktas.

¹⁹ Ett *aka* f. 'körsele' är belagt i fsv. (Söderwall 1 s. 18).

4.3.5. Slutsatser

Bland de sammansättningar som har enstavig förled och oväntad accent 1 kan vissa typer relativt enkelt förklaras som sekundära sammansättningar, vars förleder sammanfaller i form med resp. stamformer. Det kan röra sig om genitivformer som till följd av en ljudutveckling har kommit att sammanfalla med stamformen (t.ex. *ko-* < **kōR*), ett attributivt adjektiv med synkront nollsuffix (t.ex. *fri* < *frī*, *röd* < *rōth(er)*) eller ett räkneord (t.ex. *fem*). Sammansättningar tycks att döma av det excerperade materialet inte få accent 1 som en direkt följd av att förleden är enstavig och slutar på vokal; i stället bör diakrona förklaringar sökas. När det gäller sammansatta adjektiv (t.ex. *rödgul*) och sammansättningar med verbala förleder (t.ex. *ströboss*) är det svårare att hitta en helt tillfredsställande förklaring till accenten hos resp. typ som helhet; här kan olika faktorer ha samverkat och blivit mönsterbildande. Dessa typer behöver underkastas en närmare granskning.

5. Resultatsammanfattning och diskussion

Den preliminära undersökningen har visat att skånemålen har potentiell accent 1 i samma sammansättningstyper som sydsvenska standardspråkvarieteter (Bruce 1973, 1974, Delsing & Holm 1988): överensstämmelsen mellan dialekt och regionalt standardspråk synes vara stor. Då undersökningen har utgått från de sammansättningstyper som har påvisats ha accent 1 i standardspråkvarieteter har förekomsten av eventuella ytterligare typer med potentiell accent 1 i skånemål inte kunnat kontrolleras. Huruvida det finns fler typer med potentiell accent 1 i skånemål än i sydsvenska standardspråkvarieteter är alltså än så länge en öppen fråga. Det behöver emellertid inte råda något tvivel om att förekomsten av accent 1 i sydsvenska standardspråkvarieteter har sitt ursprung i det dialektala substratet.

I undersökningen har en skillnad gjorts mellan primära och sekundära sammansättningar. De förra har vidare delats in i stamsammansättningar och formellt sekundära sammansättningar. Skiljelinjen i accentdistribution har i enlighet med hypoteserna (se ovan avsn. 2) visat sig gå mellan å ena sidan de sekundära och formellt sekundära sammansättningarna och å andra sidan stamsammansättningarna. De förra uppvisar ett okomplicerat mönster: de får samma tonaccent som resp. förled har eller har haft (det är ju ibland fråga om utdöda genitivformer) som simplex: *låndsväg* : *lånds*; *úndanskött* : *úndan*; *býalag* : **býa(R)*. Stamsammansättningarna uppvisar ett komplexare mönster. Här kan man se klara samband mellan accentdistributionen och den synkrona prosodin. Om man utgår från de prosodiska strukturer som föreligger vid förledsbetonning kan man se att vissa av dessa strukturer tycks gynna accent 1 – helt i överensstämmelse med Bruce's (1973, 1974) och Delsing's & Holm's (1998 s. 30) observationer rörande sydsvenskt standardspråk. Den primära regeln är att förleden måste ha accent 1 som

simplex för att sammansättningen skall kunna få accent 1. Dessutom spelar huvudbetonings och bibetonings läge i förhållande till varandra och mindre betonade stavelser (vid förledsbetoning) en avgörande roll. En mindre betonad stavelse (eller flera) mellan huvud- och bibetoningen tycks kunna ge accent 1. Denna struktur föreligger å ena sidan om förleden är flerstavig och initialbetonad (*dúbbelgärde*), å andra sidan om efterleden har upptakt (*hándgevär*) eller i sig är en sammansättning eller formell sammansättning,²⁰ i vilket fall bibetoningen hamnar på dess efterled (*bússhállplåts, bróstarvinge*).²¹ Om huvud- och bibetoning ligger dikt an mot varandra (»betoningskrock», jfr Riad 2008 s. 138) ger detta i stället accent 2 eller efterledsbetoning: *sténhus, stenhús, stèngata, stengáta*). Har förleden upptakt och accent 1 som simplex kan sammansättningen dock få accent 1 också om den innehåller en betoningskrock: *aprilvär*.²²

Beträffande accentdistributionen bland stamsammansättningarna är den synkrona prosodin alltså central, men den torde kunna kopplas ihop med diakrona faktorer. Det är t.ex. bestickande att de strukturer som gynnar accent 1 är helt beroende på att lånord med främmande betoningsmönster (t.ex. *gevär, april, dubbel*) utgör någondera sammansättningsleden.²³ Det synkrona mönstret inskränks också av ett diakront mönster: sammansättningar vars förleder först sekundärt har blivit tvåstaviga (t.ex. *åker < *akr*) får i regel accent 2 eller efterledsaccent (*åkerjord, åkerjórd*). Dessa sammansättningar tycks alltså bete sig likadant som sådana av typen *stenhus*, vars förleder är enstaviga i det nutida språket.

Det diakrona perspektivet har inte minst visat sig fruktbart så till vida att ett antal sammansättningstyper som tidigare har fått betraktas som undantag från formulerade regler har kunnat förklaras som sekundära eller formellt sekundära och därmed framstår som lika regelbundna som sådana som synkront uppträder med foga-s. Detta gäller sammansättningar med enstaviga, substantiviska förleder som slutar på vokal (t.ex. *koklamm, leknagg*) och så-

²⁰ Troligtvis måste den sammansatta efterleden ha accent 2 som simplex för att bibetoningen skall hamna på dess efterled (jfr Riad 2008 s. 154).

²¹ Det är svårt att avgöra vad som är det väsentliga i den senare strukturen – att en mindre betonad stavelse (oavsett huruvida den tillhör för- eller efterleden) följer på den huvudbetonade stavelsen eller att efterleden börjar på en mindre betonad stavelse. Med andra ord: får *dúbbelgärde* och *hándgevär* accent 1 av samma skäl, nämligen att en mindre betonad stavelse står mellan den huvudbetonade och den bibetonade stavelsen? Bruce (1974 s. 68) resultat visar att sammansättningar av typen *dúbbelgärde* och sådana av typen *bróstarvinge* behandlas olika i olika varieteter, vilket tyder på att typerna bör hållas i sär.

²² Ett annat sätt att uttrycka dessa förhållanden är att stamsammansättningar kan få accent 1 om förleden har accent 1 som simplex (*dúbbelgärde, aprilvär*) eller om efterleden börjar på en mindre betonad stavelse (*handgevär*). Att sammansättningen får samma accent som förleden har som simplex är också den huvudprincip som Bruce (1974 s. 62) räknar med.

²³ Hypotetiskt kan det tänkas att komplexa sammansättningar med i sig sammansatta och efterledsbetonade förleder (och därmed upptakt) skulle kunna ha haft accent 1 sedan gammalt.

dana med ett enstavigt adjektiv eller räkneord i förleden (t.ex. *frivecka, femkort*); möjligen kan också sammansatta, tvåstaviga adjektiv (t.ex. *rödgul*) och sammansättningar med verbala förleder (t.ex. *ströboss*) förklaras åtminstone till en del på detta vis, men här tarvas närmare granskningar.

Det faktum att skiljelinjen går mellan å ena sidan sekundära och formellt sekundära sammansättningar och å andra sidan stamsammansättningar betyder att accentdistributionen inte följer bildningssättet (primärt eller sekundärt) rakt av utan till en god del följer sammansättningarnas form. Det har med andra ord uppstått vissa synkrona mönster, eller, som Bruce (1974 s. 63) uttrycker det, produktiva accentregler. När foge-*s* betingar accent 1 i nya, primärt bildade sammansättningar (jfr a.a.) beror detta på att morfemet (eller kanske hela förleder; jfr nedan) har kommit att associeras med denna accent: den produktiva regeln har abstraherats ur förefintliga mönster, som i sin tur beror på diakrona processer. På liknande sätt torde man kunna förstå saken när primära sammansättningar på vissa förleder (t.ex. *ko-*; jfr Delsing & Holm 1988 s. 31) som saknar foge-*s* får accent 1. Accenten förefaller vara associerad med själva förleden (jfr Kock 1884–85 s. 160).

Jag har med denna uppsats velat visa dels att diakronin kan kasta delvis nytt ljus över ett intressant problemkomplex som har visat sig till betydande delar svårhanterligt med ett uteslutande synkront betraktelsesätt, dels att de traditionella dialekterna i högsta grad är intressanta i sammanhanget. I dessa framträder det sydsvenska tonaccentdistributionssystemet i sin äldsta för oss kända skepnad. Det torde vara i denna riktning som uppmärksamheten i första hand bör riktas om man vill studera systemets historiska betingelser.

Källor och litteratur

- ANF = Arkiv för nordisk filologi 1–. 1883 ff.
- Benson, Sven, 1965–1970: Südschwedischer Sprachatlas. 1–4. Lund. (Skrifter utgivna genom Landsmålsarkivet i Lund 15.)
- Bergman, Gösta, 1970: Kortfattad svensk språkhistoria. Stockholm.
- Bruce, Gösta, 1973: Tonal accent rules for compound stressed words in the Malmö dialect. I: Working papers 7. S. 1–35. Lund.
- 1974: Tonaccentregler för sammansatta ord i några sydsvenska stadsmål. I: Svenskans beskrivning 8. Förhandlingar vid sammankomst för att dryfta frågor rörande svenskans beskrivning 8. Utg. av Christer Platzack. S. 62–75. Lund.
- 2007: Accentuering i svenska sammansatta ord. I: Nordisk dialektologi og sociolingvistik. Foredrag på 8. Nordiske Dialektologkonference. Århus 15.–18. august 2006. S. 116–125. Århus.
- Delsing, Lars-Olof & Holm, Lisa, 1988: Om akut accent i skånskan. I: Sagt och skrevet. Festskrift till David Kornhall den 5 november 1988. Lund. S. 27–33.
- Diachronica = Diachronica. International journal for historical linguistics. 1:1–. 1984 ff.
- Dunkel, George E., 1999: On the origins of nominal composition in IE. I: Compositiones Indogermanicae in memoriam Jochem Schindler, hsg. H. Eichner et al. S. 47–68. Prag.

- Frid, Johan, 2000: Compound accent patterns in some dialects of Southern Swedish. (Hämtat från http://www.ling.gu.se/~anders/SWEDIA/papers/frid_fonetik_2000.pdf 11/6 2009.)
- Fritzner = Fritzner, Johan, Ordbog over det ældre norske Sprog 1–3. Omarbejdet, forøget og forbedret Udgave. Kristiania 1886–96.
- Hansson, Åke, 1969: Fonematiska studier i skånska dialekter. Lund. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 19.)
- 2001: Ett Österlenmål. Ordbok över dialekten i Östra Ingelstads socken[,] Ingelstads härad. Lund. (Skrifter utgivna av Språk- och folkminnesinstitutet[,] Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund 10.)
- Hedström, Gunnar, 1932: Sydsjäländska folkmål. 1. Inledning, studier över vokaler i starktonig ställning. Lund.
- Hellquist = Hellquist, Elof, Svensk etymologisk ordbok. Tredje upplagan. Lund 1948.
- Hjelmqvist, Theodor, 1913: Imperativiska substantivbildningar i svenskan. Studier och samlingar. Lund.
- Ingers, Ingemar, 1970: Språket i Lund. Dialekt och riksspråk i Lund och omnejd. Stockholm. (Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 17.)
- Kock, Axel, 1884–85: Språkhistoriska undersökningar om svensk akcent. Andra delen. Lund.
- 1901: Die alt- und neuschwedische accentuierung unter berücksichtigung der andern nordischen Sprachen. (Quellen und Forschungen zur Sprach- und Culturgeschichte der germanischen Völker 87.) Lund–Leipzig.
- Malmberg, Bertil, 1972: A note on the word tone in Swedish compounds. I: Studies for Einar Haugen. Presented by friends and colleagues. Edited by E. Scherabon Firchow et al. The Hague–Paris.
- Nielsen, Niels Åge, 1989: Dansk etymologisk ordbog. Ordenes historie. 4. udgave. 2. oplag. [København.]
- Noreen, Adolf, 1904: Altnordische grammatik 2. Altschwedische grammatik mit einschluss des altgutnischen. Halle. (Sammlung kurzer grammatiken germanischer dialekte 9.)
- Olson, Emil, 1916: De appellativa substantivens bildning i fornsvenskan. Bidrag till den fornsvenska ordbildningsläran. Lund.
- OSD = Ordbok över Sveriges dialekter. Häfte 1–3. 1991–2000. Uppsala.
- OSDs = Samlingar till Ordbok över Sveriges dialekter, Institutet för språk och folkminnen. Uppsala.
- OÖD = Levander, Lars & Björklund, Stig, Ordbok över folkmålen i övre Dalarna. 1–. 1961 ff. Uppsala. (Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala D:1.)
- Riad, Tomas, 1998: The origin of Scandinavian tone accents. I: Diachronica 15:1. S. 63–98.
- 2008: Prosodi i svenskans ordbildning. [Manuskript.] (Hämtat från <http://www.nordiska.su.se/content/1/c6/01/60/51/ProsSvOrdbApr08Riad.pdf> 26/9 2008.)
- Sjöstedt, Gösta, 1944: Det nordöstskånska dialektområdet. Dialektgeografisk skiss. I: ANF 59, 1944. S. 73–96.
- 1979–99: Ordbok över folkmålen i Västra Göinge härad. Lund. (Skrifter utgivna genom Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund 1.)
- Strid, Jan-Paul, 2002: Lexical developments from Ancient Nordic to Old Nordic. I: The Nordic languages. An international handbook of the history of the North Germanic languages 1. Ed. by Oskar Bandle et al. Berlin–New York. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 22.1.) S. 733–745.

- Ström, Anna, 1998: Tonaccent i sydsvenska sammansättningar. [Manuskript.] Department of Scandinavian languages, Stockholm University.
- Swenning, Julius, 1917–37: Folkmålet i Listers här. i Blekinge. Ljudlära ock formlära. Med 3 kartor. Stockholm. (SvLm B 36.)
- SvLm = Svenska landsmål och svenskt folkliv. 1–. 1879 ff. Stockholm–Uppsala.
- Söderwall = Söderwall, K. F., Ordbok öfver svenska medeltids-språket. 1–2. (Samlingar utgivna av Svenska fornskrift-sällskapet. 27.1–3.) Lund 1884–1918.
- Wessén, Elias, 1965: Svensk språkhistoria 3. Grundlinjer till en historisk syntax. 2 uppl. Lund.
- 1969: Svensk språkhistoria 1. Ljudlära och ordböjningslära. 8 uppl. Stockholm.
- Wikström, Marit, 2004: Betoningsaccenten i sammansatta ord i Klippandialekten. En jämförande studie av den geografiska progressionen i valet av sammansättningsaccent. B-uppsats. Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet.
- Working papers = Working papers. Phonetics laboratory, Department of General Linguistics, Lund University. 1–19. 1969–1980. Lund.

Summary

Mathias Strandberg, Compounds with accent 1 in Scanian dialects

In contrast to Central Standard Swedish and most other varieties of Scandinavian, South Swedish varieties are known for a substantial and systematic prevalence of accent 1 in compounds. Previous studies have dealt primarily with standard varieties and focused on their synchronic phonology. The present one – which is based on a limited body of data and is to be considered preliminary – deals with the distribution of accents 1 and 2 in compounds in the traditional dialects of the southern Swedish province of Scania (Skåne) from a diachronic point of view. A diachronic theory is presented which divides compounds into primary compounds (those formed directly as compounds) and secondary compounds (emanating from syntactically conditioned juxtapositions). Primary compounds are further divided into stem compounds and formally secondary compounds (compounds that are etymologically primary, but share their first elements or other morphological characteristics with secondary compounds). It is concluded that accent 1 is at least as prevalent in traditional Scanian dialects as it is in South Swedish standard varieties, and that the distributional pattern has its origins in the traditional dialects and can be linked to the formation of compounds. The line is to be drawn between secondary and formally secondary compounds, on the one hand, and stem compounds, on the other. Compounds belonging to the former category generally retain the accent of the first element, while the latter category displays a more complex distributional pattern, with certain synchronic prosodic structures apparently allowing or favouring accent 1 and others requiring accent 2 – although there are diachronically conditioned limitations to this pattern. The study also addresses a number of morphologically ambiguous compound types with accent 1 that have previously been regarded as irregular. It is found that some of these at least can be analysed as secondary compounds, which, in view of the results outlined above, explains their accent.

Folksägner samlade av Bror Emil Hildebrand

Utgivna av Nils-Arvid Bringéus

Bakgrund

Hildebrands sägensamling observerade jag i Vitterhetsakademiens arkiv i Stockholm på 1950-talet under arbetet med min doktorsavhandling. Jag överlämnade uppgiften att granska sägnerna till en av mina studenter, Sven Göran Ståhl, vilkens uppsats om Bror Emil Hildebrands sägenuppteckningar framlades på mitt tvåbetygsseminarium den 1 april 1964 (A 929 Folklivsarkivet, Lund). Uppteckningarna har emellertid förblivit otryckta och de publiceras här direkt efter originalet.

På sistone har Karin Gustavsson berört Bror Emil Hildebrand i sin bok »... all min stora kärlek för allt hvad fornforskningen rör». *Carl Gyllenstierna, fornforskaren på Krapperup och hans tid* (2003). I en fortsättning med rubriken *En ärans och lärdomens man. Bror Emil Hildebrand och Krapperup* är han, som titeln visar, huvudpersonen.¹ Presentationen av sägenupptecknaren kan därför här göras kortfattad.

Bror Emil Hildebrand föddes i Madesjö i Kalmar län den 22 februari 1806. Han skrevs in vid Lunds universitet den 23 september 1820, blev fil. kand. 1826 och efter disputation docent i numismatik den 26 februari 1830. Han biträdde därefter med ordnandet av myntsamlingen i Lunds universitets historiska museum och fick kontakt med den lärde danske arkeologen C. J. Thomsen efter vars förebild han introducerade treperiodsystemet vid museet i Lund. Han kom därefter till Myntkabinettet i Stockholm och blev slutligen riksantikvarie 1837.

Hur Hildebrand kommit på idén att uppteckna folksägner är ej bekant. I den handskrivna självbiografin i Lunds universitetsbibliotek (delvis utgiven av Wrangel 1918) omtalar han dock att han under sina resor överallt gjorde noggranna anteckningar. »Dertill hade jag vant mig från barndomen»

¹ Detta arbete föreligger i skrivande stund i korrektur och kommer att, liksom det föregående, publiceras av Gyllenstiernska Krappersupsstiftelsen.

Bror Emil Hildebrand. Foto: ATA.

(Wrangel 1918:173). I Danmark hade J. M. Thiele 1818–1823 utgivit *Danske folkesagn*. Denna första nordiska sägenutgåva skulle 1840 inspirera Gunnar Olof Hyltén-Cavallius till att skapa en svensk motsvarighet (Bringéus 1968:41). Uteslutet är inte att redan Hildebrand inspirerats av denna utgåva, som han hänvisar till under »Mordet i Hyby kyrka» (se nedan).

Många sägner om jättar och troll anknyter till fornminnen. Hildebrands lärare professor Sven Nilsson i Lund betraktade jättar och troll som landets urbefolkning och försummade därför inte att uppteckna sägner härom (Gustavsson 2003:67). I uppteckningen om Odens jakt hänvisar Hildebrand själv till Sven Nilssons fauna. Huvudparten av sägnerna har Hildebrand själv upptecknat på ort och ställe, men en del har hämtats från tryckta källor. Samlingen är tydligen en renskrift av de uppteckningar han kanske ursprungligen gjort på lösa lappar. Den är nämligen systematiskt ordnad efter landskap. Uppteckningarna är inte daterade utom i ett par fall: »Muntligt 1830, 3 juni på Krapperup». Traditionen om Aggarps kyrka i Skåne har han fått »muntligt på stället 1832» (jfr Wrangel 1918:181), varför renskriften tidigast kan ha tillkommit vid denna tid. Sagesmännen är enligt äldre praxis inte angivna utom i traditionen om Hammars slott på Ven, där de uppges vara »fiskarna i Rustningshamn vid Helsingborg».

Lokaliseringen av traditionerna sammanhänger uppenbarligen med Hildebrands besök på respektive platser. De avslutande traditionerna som berör Omberg kan han ha upptecknat vid sitt besök där den 15 juli 1829 (Gustavsson 2003:30). Uppteckningen om prästmordet i Blekemoså måste vara gjord

Krapperup. (Tillhör Krapperups borgs samling.)

då han enligt sina dagboksanteckningar övernattade på gästgivaregården där den 22–23 maj 1830. Hildebrands reseanteckningar (i Vitterhetsakademiens arkiv) från 1830 visar att han for kors och tvärs i Skåne och Blekinge för att lösa in myntfynd till Historiska museet i Lund, varvid han också kan ha fått tillfälle att göra uppteckningar.

Genom förmedling av professor Sven Nilsson fick Hildebrand under åren 1828 och 1829 kondition hos kammarherren, friherre Nils Gyllenstierna på Krapperup (Gustavsson 2003:14 ff.). Därvid tillkom sannolikt uppteckningarna om Brunnby kyrka, Trollen i Lunnabjerg och Källan vid Bräcke. Under höstterminen 1830 och följande vårtermin hade Hildebrand enligt självbiografen hos sig inackorderad en förmögen yngling, Frans Wong, som bl.a. ägde Hildesborg i Härslövs socken norr om Landskrona, vilket förklarar uppteckningarna om Trollen vid Hilleshög och Wigesten. Den 1 juni 1831 företog han i sällskap med bl.a. denne en utfärd till Ven som han utförligt beskrivit i sin dagbok och då han troligen även upptecknade sägnerna om ön. Traditionerna från Blekinge och Kalmar län sammanhänger med resorna till och från hemmet i Madesjö.

Hildebrand var en skarp iakttagare. Då han tillsammans med sin vän Henrik Reuterdahl företog en resa till dennes prebendepastorat Kärrestorp och Glostorp i maj 1832 beskriver han sålunda detaljerat det folkliga dräktskicket (jfr Gustavsson 2003:30). Men han var också en god lyssnare:

Folksägner uppgifver att en jättefru på Risbjerg en dag skulle gå till sjön för att bada, men stördes under vägen af klockornas klang från Bastorp, hvarföre hon lade en sten

i sitt flätteband, för att slunga mot kyrkan, men bandet brast och stenen nedföll på en backe ngt derifrån. Mellertid lemnade hon ingen ro förrän kyrkan flyttades högre upp på höjden, der nu Glostorp står. – En annan sägen går, att man blott hade ämnat bygga kyrka i Bastorp, men nödgades afstå derifrån emedan alla om dagen framkörda materialer under natten släpades till platsen der Glostorp byggdes. Den sednare är naturligtvis en på detta ställe falskt applicerad, annars allmän tradition.

Beteckningen *folksägner* täcker inte helt innehållet i samlingen men likväl de flesta uppteckningarna. Hildebrand återger dem på riksspråk men har troligen hört dem på dialekt. Hur de därvid kunde låta i sydvästra Skåne framgår av Ingemar Ingers lilla samling i »Folkmål och folkminnen i Oxie härad» (1979). Vissa sägner finns upptecknade redan på 1600-talet. Andra gånger är Hildebrand den förste upptecknaren, redan ett halvsekel före Eva Wigström, som i ett par fall upptecknat samma sägner som han. En jämförelse visar likheterna, men även bortfall eller tillskott av detaljer. Då sägnerna hämtats från tryckta källor har Hildebrand angivit detta. Källan är främst Sven Lagerbrings latinska dissertationer från mitten av 1700-talet, som då har översatts av Hildebrand. I mina egna kommentarer hänvisar jag främst till befintliga sägenstudier. Endast en uppteckning har utnyttjats i tidigare forskning, nämligen »Förlofningar på Öland» i min studie »Fria med knivslida» (1979).

Genom vänligt tillmötesgående av professor Bengt af Klintberg har hänvisningar till hans kommande sägenregistrant, *The Types of the Swedish Folk Legend*, kunnat göras. De har angivits inom parentes efter rubrikerna. Bengt af Klintberg har även kompletterat mina kommentarer.

Sägner

Bleking

Snapphanarna i Bleking

De under Carl den XLes tid lika bekanta som fruktade snapphanarne uppehöll sig i de till Sverige 1658 afträdde danska provinserna, särdeles hade de sitt stamhåll uti skogarna i Göinge härad och i nedra delen af Bleking, der i synnerhet Gemshög socken, ännu i dag bekant för dess vilda bebyggare, länge var en skräck för alla resande. Bland andra barbariska nöjen var äfven ett, att de, sedan de mördat någon människa plögade banka tänderna ur mun på henne, och med dem ladda sina karbiner för att skjuta till måls med dem.

På Lunds museum förvaras några tänder som år 1815 blifvit plockade ur en gammal ekevägg i Skällmershult, en gård i Gemshög socken, och berättas ha suttit der från snapphanarnes tid.

I *Blekings beskrivning. Författad av Christopher Cronholm år c:a 1750–1757* heter det (s. 58): »Fast man svårligen kan säga någon socken i Bleking fri för att ej ha haft del i snapphaneväsendet var likväl Jemshög socken allra mest illa utropad.»

Staden Luntertun i Bleking

På Norje bys utmark i Ysanne socken och Listers härad i Bleking synas ännu vidlyftiga tomtningar och källargropar efter en ansenlig och blomstrand stad, som fordom legat der och hetat Luntertun. Om stadens öden vet man ej mera än sättet hvarpå den förstördes. Det kom en gång en stor och förfärlig lindorm upp ur hafvet och lägrade sig i en ring rundt omkring staden, så att ingen kunde komma hvarken ut eller in. För att upphäfvä denna belägring sammanskaffade man stora bål omkring ormen och påtände dem för att förgöra vidundret. Detta lyckades ock, men elden grep så omkring sig att hela staden brändes ner i grund, och har från den tiden aldrig varit bebyggd.

Enligt en annan berättelse: man påtände skogen kring staden för samma ändamål, och med samma följd.

(Mundt[ligt] på stället.)

I *Cronholms Blekings beskrivning* (s. 94 f.) heter det att Lund eller Luntun varit »en uråldrig gammal stad, som är i historien så platt försvunnen att man där ej vet av henne något att säga eller ock har förvillat sig, och förväxlat dess namn med andra såsom Lund i Skåne för exempel. En av det namnet har legat i Bleking på gamla ön Lister och tros ha varit ett kungaresidens den tiden Götha och Dana riken varit tillsamman, då detta Lund legat så gott som mitt i riket. Man kan se tecken till gator, källrar, stora hus eller torn, att man ej behöver tvivla om att icke ryktet i var mans mun uti orten om den staden, och själva platsens utseende har sin riktighet.»

Lindormen på Tärnö

På södra änden af Tärnö, en ö i Carlshamns skärgård, finnes stora massor af hopkastade klappurstenar, som kallas Drakarör. Midt ibland dessa höjer sig berget. Öfverst på detta är ett djupt hål, hvaruti det säges att en lindorm haft sitt bo. Denne farliga granne plågade länge öboarne tills det lyckades en student att mana ut honom från sitt näste. Draken eller lindormen kröp då lågs utåt berget, der man ännu ser en djup fåra efter hans kropp till hafsstranden, och simmade sedan till Hanö, utanför Mellby socken och derifrån till Stenshufvud i Skåne.

Lindormen beskrives som »en ofantligt stor orm med man på halsen liksom de väldiga ormar som Aeneiden låter angripa Laokoon. Lindormen anses vara ormarnas konung, men kan i strid besegras fast han är stark och farlig» (von Sydow 1935:118).

Skåne

Aggarps kyrka (X 21)

I Svedala socken och Wemmenhögs härad ligger en stor by Aggarp, som fordom hade sin egen kyrka, hvaraf man ännu ser lemningar. Då drottning Margreta en dag skulle rida från det närbelägna Lindholm slott till kyrkan, möttes hon i en skogslund utanför Aggarps by af en hund som rusade upp emot hennes häst och skrämde den så att han kastade af drottningen

och sprang bort. Den förbittrade drottningen sprang upp, ryckte fram ett svärd och genomborrade en ung bonddräng, som hade medfört hunden. Derpå vände hon om och svor att Aggarp ej längre skulle få äga sin egen kyrka. Den nedrefs och byns invånare fingo sig anvista platser i Svedala kyrka.

(Mundt[ligt] på stället 1832.)

I prästrelationerna 1668 heter det att i Aggarps by finns »rudera aff en gamel forvustet kirke» (Tuneld 1960:10). Se även Ingers 1979:67 ff.

Froalids fruen (L 66)

Ej långt från Öfveds by i Färs härad i Skåne, höjer sig en temligen ansenlig kalkstensås öfver slätten, i hvilken en bergsfru sägs hafva bott i fornda dagar. Man visar ännu hvar ingången eller porten var, på ett ställe der en brant bergvägg uppstiger öfver den förbiflytande bäcken. Bergsfrun som lefde i en ständig ungdom visade sig alltid hjälpsam mot övedsboarne; så att när de behöfde låna några kärler eller annat husgeråd behöfde de blott gå till porten och begära, så fingo de då hvad de önskade, men med villkor att alltid på bestämd tid återlemna det lånta på samma ställe. Men en bonde som en gång lånt några kopparkittlar fann för godt att behålla dem, hvaröfver bergfrun vredgades, att när en annan från byn kom i det vanliga ärendet till bergsporten svarade frun att ingen nu mera skulle få låna något, och, tillade hon, till straff för öfvedsboarnes otrohet skola de efter denna dag blifva oeniga och aldrig förlikas om att hålla någon tjur såsom i andra byar är vanligt – och ännu i dag besannas den förtörnade bergsandens spådom.

Hon synes sedermera ha vänt sin hog från öfvedsboarne, för att sluta af berättelsen om hennes sista öden. – Det bodde i nästa socken i Brandsta by en ung man som en gång hade råkat få se den sköna frun och förälskat sig i henne. Snart vann han äfven hennes hela kärlek och mottog ofta hennes besök. Längre hade detta förhållande varit och flera barn voro frukten deraf, då mannen småningom började ledsna vid hennes besök och hennes ömhet. Hon förblef lika enträgen och bad honom ständigt att han skulle gifta sig med henne. Han lofvade det slutligen, men bad endast att hon ville vänta dermed så länge tills den säd han nu skulle så hade mognat. Gerna medgaf hon detta uppskof, men han tog sig ekollon och nedlade dem i jorden, och sade att detta var den säd han hade menat. Då märkte hon att han brukat denna list för att blifva henne qvitt. Hon drog sig därför från honom, men ur stånd att kufva sin kärlek återtog hon ännu stundom sina besök hos honom. Vid ett sådant tillfälle sprang hon en gång häftigt upp och då han frågade hvad det var som förskräckte henne, svarade hon: »Jag hörd'et döna i tyvena land (Jag hörde åskan i tjugonde landet eller riket härifrån) och jag fruktar att jag ej hinner hem förrän hon hinner mig.» Hon skyndade genast mot

hemmet, men hann ej längre än ett stycke in på Brandstads ägor, då tordönet var helt nära, hvarföre hon i förskräckelsen gömde sig under en stor sten; men det var för sent, åskan slog ner och splittrade stenen och dödade henne. Ännu quarliga de kringkastade styckena af stenen, och ofta hör man de moderlösa barnen qvida och jemra sig i Froalien.

Sången från Övedskloster har även upptecknats av Eva Wigström (1868–1911:45).

Mord på en prest

Vid landsvägen mellan Blekemoså och Röinge i Skåne, helt nära intill sistnämnda gästgifvargård, stå en mängd jättestenar bland hvilka en utmärker sig genom sin betydliga höjd och bredd framför de öfriga. Midt ibland dessa ligger utmed vägen en hög hopkastade småsten till minne af en prest, som här blifvit ihjålskjuten, då han skulle rida till kyrkan, af en röfvere, som stått gömd bakom den nämnda stora stenen. Men den döende andlige mannen hade en sådan makt med sig, att mördaren blef stående liksom fastvext vid marken, tills folk kommo och kunde gripa honom.

Hildebrand var i Blekemoså den 22–23 maj 1830 enligt hans Dagboksanteckningar Skåne, Småland, Danmark 1830, 1 H. (Vitterhetsakademiens arkiv).

Stockholms anläggning

En fiskare under det stolta Tynnelsö, ett slott på Selaön i Mälaren, fordom tillhörigt biskoparne i Strängnäs, fångade en dag en stor lax, hvilken han tyckte vara för god att komma till biskopen. Enligt en gammal visa sade han derföre:

Lax, lax lerbak!

Ej kommer du på bispens fat

När biskopen det hörde, blef han vred och svarade:

Det svär jag vid min bispehatt.

Du skall sofva i tornet i natt.

Men fiskaren, som icke fann rådligt att vänta längre, satte sig i sin båt och quad:

Mitt vadmalssegel och ekebåt,

Det skiljer mig och bispens åt.

Han flydde alltså undan biskopens vrede och stannade ej förr än vid Stockholmen, midt i Mälarens utlopp i saltsjön, af hvilken holme ena hälften hörde till Uppsala och andra hälften till Strängnäs stift. Här uppförde han sin koja och blef således den förste bebyggaren på den plats, der sedan den sköna hufvudstaden uppväxt.

Visan är anförd i en dissertation *De Initiis Stockholmiæ* av Fabian Törner 1706. Lerbak syftar på fiskens lerbärgade rygg (Holm 1991:168).

Järtecken sedda i Skåne (W 1)

Om våren 1697 syntes ett olycksbådande järtecken af en länsman och några bönder i Hiärs-Högby by i Luggude härad i Skåne. De sågo nemligen små eldkulor, i början röda, sedan svarta, nedfalla ifrån solen så nära förbi dem, att de skulle kunnat fatta dem med händerna om de hade vågat. Derpå sågo de 2ne vagnar gå ut ur solen, den ena mot norr, den andra mot söder.

Två år derefter syntes vid V Skräflinge nära Malmö, 2ne dagar i rad (den 26 och 27 oct 1699) vid middagstiden tvenne fiendtliga krigshärar, med vapen, fanor, kanoner och allt tillbehör, rycka emot hvarandra, tills slutligen efter en lång och häftig strid, den från söder ankomna hären måtte vika. Bönderna i V Skräflinge skyndade sig att gömma sin dyrbaraste lösegendom, emedan de trodde att danskarne hade gjort ett plötsligt infall och råkat i strid med svenska hären.

Smeden Valland och hans son Vidrik (Z 3)

Valland var fordom den skickligaste smeden i Norden och dertill mycket förfaren i allehanda trollkonster. En gång hade han förfört en norsk konungadotter, som blef mor till Vidrik. Men den förtörnade kungen lät inspärta honom i ett eländigt fängelse, der han måste sitta och arbeta åt honom. För att hämnas denna skymf lockade Valland till sig konungens båda söner och mördade dem. Af deras hufvudskålar gjorde han tvenne präktiga pokaler, beslagna med guld, och af läggarne gjorde han knifskäft, och skänkte allt detta åt fadren. Sedan han i en smädesång hade underrättat honom om hvilka klenoder han emottagit flög han bort i fjäderhamn. Åt sin son hade han gjort rustning och vapen, hvilka han nedlade under en ofantligt stor sten och tillsade modren att ej låta gossen få kunskap om dem förr än han blef så stor och stark att han sjelf kunde framtaga dem. Sedan Vidrik hade hunnit till mogen ålder, tog han vapnen och drog ut på krigståg. Äfven kom han till konung Didrik av Bern och vann med honom och hans andra kämpar mången lysande seger. Slutligen vände han om igen till fäderneslandet och fick af konung Sifvar i Sölfwitsborg en stor sträcka land gränsande till Bleking, hvilken han kallade Valland eller Villant efter sin far, till hvars minne Willands härad ännu för en hammare och en tång i sitt sigill. Sedan han nu kommit till ro, byggde han det stolta Brattingsborgs slott på norra kanten af Ifvö, hvilket sedan för hans efterkommandes ogudlighet sjönk i sjön. Hans graf omkransad af stora jättestekar ligger utmed Sissebäck.

(Ur Herman Chytræi Wejani Monumenta, se Sv[en] Bring Monum[entorum] Scan[ensium] s. 301.)

Sägner om smeden Valland (Willand eller Werland) och häradssigillet med hammare och tång samt slottet Brattingsborg nämns av Tuneld 1960:137.

Brattingsborg slott på Ifvö (B 62,64, M 202)

På stränderna af Ifvösjön i Willands härad och Christianstads län, finner man i mängd uppkastade en hop små petrifierade musselskal, hvaruti intrycken efter djurets fenor hafva till läget likhet med ögonen och näsan i ett menniskoansikte. Dessa hafva uppkommit på följande sätt:

På Ifvö stod fordom ett mäktigt slott, som hette Brattingsborg, der en rik herre bodde. Men hans rikedom medförde ingen välsignelse, emedan den hade uppkommit genom de grymma pålagor hvarmed han plågade sina underhafvande. Sjelf lefde han på slottet i sus och dus, men hans gudlöshet gick för långt så att slutligen hela slottet en dag sjönk ner i sjön, hvarvid herren omkom och alla hans orättfångna pengar förvandlades till sten, och ser man hans porträtt på ena sidan af dem. Af slottet ser man ännu torn och murar vid klart vatten.

En annan tradition säger att Brattingsborg fordom varit ett näste för vikingar, men slutligen sjunkit i sjön för de derstädes begångna missgerningarnas skull. Men som vikingarne hade sammanskrapat en stor mängd penningar, kommo dessa i myckenhet till lands och användes på liderlighet och fylleri, särdeles av ärkebiskopens betjenter, hvarföre Andreas, ärkeb[iskop] i Lund, förvandlade alla pengarne till småsten. Sedermera lærer troll ha tagit sin boning på Brattingsborg, som en gång af 2ne fiskare blifvit sedt, och var grundvalen 4 hörnstenar, jemte ett slätt och jemt stengolf på 2ne alnars djup. Omkring detta fäste är alltid ett förfärligt brusande och hafssvall, och är allmänna tron den att man ej lyckligen kommer iland om Brattingsborg nämnes ute på sjön. Från detta Brattingsborg skola ock de troll hafva varit, som röfvade den brud hvilken Kjell Rune med sin staf befriade.

Någre påstå dock att Brattingsborg legat på Samsöe.

Se Sjöborgs antiquit p. 202, hans skånska historia D.1 4:1 och Dissert de Willandia 1751 (preside Lagerbring), N. H. Sjöberg Inledning till kändedom om fäderneslandets antiquiteter Lund 1797, N. H. Sjöberg, Samlingar till Skånes historia och beskrifning, första häftet, Lund 1801 s. 110.

Traditionen om fiskarna som sett grundvalen till Brattingsborg och om bruden som Kettil Runske befriade omnämns redan 1624 (Tuneld 1934:143, 140, 153, 266).

Anläggandet af staden Wä

På östra sidan af den vackra, af sandsten uppförda kyrkan i Wä i Gärds härad af Christianstads län ser man än i dag en liten drake eller lindorm, som ännu vittnar om anledningen till kyrkans uppbyggande och den fordna stadens anläggande.

Det bodde en fru på Ormetofta (ännu en bondby inom samma socken), hvars son var omätligt begifven på jakt, och oupphörligen strök omkring i skog och mark. En dag var han med sin betjening ute på ett tåg som vanligt, då han fick se en fruktansvärd lindorm eller drake. Af förskräckelse föll han

af hästen under utrop af »vä!» (we!) och dog på stället. Modren anlade nu, till bästa för sonens själ, en stad den hon kallade Wä, och byggde en kyrka på den platsen der draken visat sig, samt bekostade anläggandet av ett kloster. – I kyrkan såg man fordom en gammal ritning, föreställande jakten och mötet med vidundret.

OBS Klostret i Wä anlades omkr[ing] år 1165, men flyttades senare till det bättre belägna Beckaskog. Wäs stads privilegier flyttades 1615 till den nya, 1/2 mil derifrån anlagda staden Christianstad. Wä var sedan en stor by men behöll utseendet av en stad med torg och gator tills den slutl[igen] 1827 alldeles afbrann, hvarefter åboarne utflyttade hvar och en till sitt enskifte.

[N. H.] Sjöb saml tom 10 p. 153, o denne ur Chytræi Monumenta, se Sv[en] Brings Monument[orum] Scanens[ium] s. 299.

Wenegrav

Uti Herrewads kyrka hängde fordom ett reffen af en menniska, omkring 3 alnar långt, hvilket berättas vara upptaget ur den så kallade Wenegrav inte långt från klostret. Denna grav har fått namn efter en mö vid namn Wena, om hvilken man ännu har dessa gamla rim:

Den skall hafue den wehne Mö hende winde maa
Den skall hafue Wehne de faure mö
Som thör for hende i dantzen dö.

(Ur Chytræi Monum: [Sven] Brings Monum[entorum] Scanens[ium] p. 302.) Der omtalas ett dylikt stort ben, hängande i Qvidinge kyrka, och ett människokranium, funnet av kyrkoherden D. Agesilaus i Osby, h[vil]k[e]t rymde 3 kannor vatten.

Benet togs till intäkt för att det i Göinge fordom fanns människor med förunderlig storlek (Carlquist 2001:305). Traditionen att hänga upp valben i kyrkor har behandlats av Ingvar Svanberg i artikeln »Ett sijdbehn aff en Jungfru» (2006, s. 91–121).

Brunnby kyrka (U 53)

Brunnby kyrka i Kullen i Skåne stod förr uppe på höjden, några stenkast ifrån den nuvarande, der den s k pestkyrkogården är. Man ser ännu en liten kulle inom en rektangulär låg jordvall, der man säger att den gamla kyrkan sjunkit ned i jorden, hvarefter man utsåg en annan plats nedanför backen åt den nya.

Eljest berättar man att den nämnda pestkyrkogården varit begagnad under pesttider att begrava liken uti, på det ingen smitta skulle spridas genom de dödas begravande i eller omkring kyrkan.

(Mundtligt 1830, 3 juni på Krapperup.)

Spökottan i Brunby kyrka (C 31 A)

Ett fruntimmer skulle en gång gå till julottan i Brunby kyrka i Kullen, men hade kommit för bittida åstad, så att hon inträffade i spökottan, eller gasta-tjensten som den kallas i medlersta Sverige. Hon såg kyrkan upplyst och hörde sången redan på afstånd, hvarför hon skyndade att komma in. Men knapt hade hon hunnit några steg fram på gången förrän hon såg sig omgifven af gräsliga gastar, som i sina hvita svepningar rysligt grinade emot henne. Vid det hon förskräckt vände om åt dörren blef hon varse en af sina aflidna anhöriga som hviskade åt henne: »Fly, annars är du olycklig, och lossa kappan!» Hon efterkom genast hennes ord och slapp lyckligen undan, men just som hon skulle ut genom dörren kommo gastarna efter och finga tag i kappan, som hon lemnade i sticket. Längre fram på morgonen, då det blifvit dager, sågs blott små lappar af den sönderrifna kappan strödda kring kyrkogården på grafvarna.

(Muntligt på stället.)

Samma sägen går äfven i min hemort, att spökottan eller gatatjensten föregår den verkliga julottan, och att de döde då resa sig ur sina grafvar, hålla sin gudstjenst, der det sjunges och läses och predikas såsom bland de lefvande. Det påstås äfven såsom mycket visst, att man alltid [vid] julottan finner sand i stolarne på säten och bokhyllor, qvarlemnad af döde, som ej väl skakat bort den från de torra benen och svepningarne innan de komma i kyrkan.

OBS Det är neml[igen] en sägen i Skåne, att hvarje död m[enni]ska under julnatten straxt efter midnatt, besöker den kyrka eller det ställe der han blifvit döpt.

Sägner har behandlats av Kerstin Louise Johansson i *De dödas julotta* 1991.

Trollen i Lunnabjerg (K 9, 21, 91 C)

Ett stycke till höger om vägen mellan Krapperup och Brunby kyrka i Kullen ligger en hög kulle, som kallas Lunnabjerg (eller som det der på orten uttallas: Lunnabjär), d.v.s. Lunnaberg, hvare trollen hafva sin boning. En dag, för längre tid tillbaka, gingo tvenne drängar och plöjde på den närbelägna åkern. Under det hästarne hvilade lade de sig sjelfva ned vid foten af kullen och funno der en sönderbruten gressel eller kakspade. De förundrade sig öfver hvem som kunnat lägga den här, så långt ifrån byn. Den ene drängen beslöt medlertid att laga henne, hon måtte tillhöra hvem som helst. Den andre, som började misstänka att den tillhörde högens innevånare, afrådde kamraten från att befatta sig med den, emedan der säkert låg något häxeri under. Den förre lät likväl ej afskräcka sig, utan gick bort i buskaget att skära några pinnar, och sedan han med dem sammanflickat gresseln gingo de åter till deras arbete. När de nu efter en stunds plöjning åter gingo att hvila på samma ställe som förut, var gresseln försvunnen och i dess ställe låg en nybakad, ännu varm tunnka. »Se här hvad jag fått för mitt besvär», ropade den

förste, »vill inte du också smaka på?», och härvid började han med god smak spisa utan att låta afhålla sig af den andres varningar. – Men bergfolket's tacksamhet inskränkte sig ej endast till denna gåfva, utan drängen blef sedermera en rik och välmående man, och lycka och trefnad följde ständigt honom och hans hus.

(Mundt[ligt] på stället.)

Sågnen har behandlats av Inger M. Boberg (1938:29, 61). Dess ursprungsområde har varit Själland och Skåne. Den är tidigast upptecknad i Fjälkinge 1624 (Boberg 1938: 89, 11), därefter i Snårstad 1690 (Tuneld 1960:96). Om trollens boning i Lunnabjär se även Klara Wijkander 1952:16.

Uti den när belägna Möllebacken höllo också trollen till i fornda tider. Der kom en gång en man ridande der förbi och hörde en präktig musik ur backen samt såg hur de små trollen lustigt svingade om med hvarandra. Då han stannade sin häst för att närmare beskåda denna lustbarhet, kom ett af trollen och räckte honom en bägare för att dricka. Han mottog den, men hörde i detsamma någon hviska till sig att han ej skulle dricka utan rida derifrån det fortaste han förmådde

»ej uppå vägen den hårda
utan uppå åkern den årda».

Han kastade då ut drycken bakom sig, hvarvid några droppar spilldes på hästens länd och voro de så skarpa att de frätte bort toet (håret) der de föllo, derefter red han med bägaren i handen med den häftigaste fart öfver åkrarne och kom sålunda hem ett ögonblick förrän trollen, som måste följa vägen, hunno fram.

Sågnen har behandlats av Inger Lövkrona 1982. Om utbredningen av stickorden *hårda* – *årda* se Lövkrona 1982:170.

Källan vid Bräcke

Vid Bräcke by uti Brunby socken i Skåne är en källa på höga sandbacken, den i orten vidt beryktade Bräcke källa, till hvilken alla sjuka fordom drogo för att återfå helsan af dess vatten.

Om denna källas uppkomst berättar man följande. Der var i Bräcke en piga vid namn Kerstin Bengtsdotter, som i 4 år legat till sängs af verk, så att hon var alldeles krympling. En morgon då hon vaknade, berättade hon för sin mor att hon haft en sådan underlig dröm. Hon hade drömt att det fanns vatten på sandbacken i Ullagrafvarna, der det förut ej funnits sådant, och att hon skulle bli frisk om hon kunde få deraf. – Modren gick genast ut och fann till sin förundran en nysprungna källa i Ullagrafvarne, som dottren hade utvisat, och när denna en tid hade druckit af detta vatten och badat sig dermed, blef hon alldeles återställd, så att hon sedan lefde ända tills pesten kom och tog bort henne jemte alla öfriga der i huset, utom en enda. – Medlertid kom källan i rop, så att sjuka samlades dit från alla håll, och ju mera vatten der

hemtades, desto starkare rann den till. Detta skedde när herr Christopher Gyllenstierna var ägare till Krapperup och herr Enert Ebbason var kyrkoherde i Brunby. En fattigstock inrättades snart för att emottaga de rika offren till socknens fattiga. – Nu mera har man glömt både källan och de fattige, men ännu samlas hvarje midsommarafton ungdom från flera socknar till en munter fest på den gamla planen vid källan.

Vid biskop Steuchius visitation i Brunnby 1698 kom Bräcke källa på tal, »en källa, til hvilken många bräcklige och Siuklige af allehanda orter komma Midsommars dagen, och sökia der igenom få sin helsa igen». Som bevis för källvattnets helande krafter framträdde en förut »värckbruten och contract (hopkrympt) Piga» som nu var »til sin helsa och färdighet restituerat (återställd)». Vidare berättades det att en stum flicka fått sitt mål igen, sedan hon druckit och tvättat sig med vattnet (Malmberg 1993:49).

Offrandet vid Bräcke källa belyses ingående i korrespondensen mellan kyrkoherden Enert Ebbesson och domkapitlet 1701 (Carlquist 1961:92 f.). Traditionen om hur källan tillkom är däremot inte tidigare känd.

Trollen i Hilleshög (K 3)

Wid Hilleshögs by i Herslöfs socken ha trollen sin boning uti en liten närbelägen hög kallad Gullhög, och brukade derifrån ofta i förra tider besöka åboarne på en af de närmaste gårdarne i byn. Särdeles plägade de infinna sig när brygg var på färde och hämtade då vört i läderspannar. Man kom underfund härmed en gång då bryggerskan kom så hastigt på de små gästerna att de i brådskan glömde en spann! I äldsta tiderne lefde hilleshögsboarne i gådt förstånd med dessa bergsfolk, så att de plägade mot en viss betalning spinna lin åt trollen det lin som lemnades dem, men ett villkor var alltid fästadt härvid, att qvinnorna under spinningen ej fingo spotta på fingern, såsom vanligt är, utan skulle ha en kruka med vatten bredvid sig att deruti doppa fingrarna. Då kristendom och upplysning hade tilltagit ville qvinnorna i Hilleshög ej längre betjena trollen med detta arbete, men dessa voro så enträgna, att de ej kunde slippa dem förrän de togo sig för att väta fingrarna med spott under spinningen, hvarigenom arbetet blef obrukbart för bergspsysslingarna, som sedan lemnade dem i ro.

Traditionen om hur trollen hämtade vört i en närbelägen gård har behandlats i Inger M. Bobergs doktorsavhandling 1933:37 ff. Om motivet att spotta på fingrarna vid spinningen se även Tuneld 1960:141.

Wiesten (J 2)

På Hilleshögs ägor i Herslöfs socken står en sten kallad Wiesten, som håller 7 alnar öfver jordytan och räcker lika långt under densamma. Det var en gång en jätteqvinna (i Glumslöf?) som lade denna sten i sitt flätteband (hårband) för att slunga den mot Herslöfs nybyggda kyrka, men bandet brast och stenen störtade ner på det ställe, der han ännu står. Under densamma sägas

skatter ligga gömda och trollen hafva äfven tagit sin boning der. Det är blott några år sedan några barn gingo för att plocka blåbär der i grannskapet, och fingo se en liten gubbe sittandes vid foten af stenen och rundt omkring honom var en hop trasor utbredda likasom för att torkas. Förskräckta togo de till flykten, men då de kastade ögonen tillbaka var allting försvunnet.

Sågnen om jättekastet förekommer i många varianter i nästan hela Sverige. Vanligare än att jättekvinnan lagt stenen i sitt hårband är att hon lagt dem i sitt förkläde som brister (Campbell och Nyman 1976 karta 1 och 2:35). Hårbandsvarianten är dock även belagd i Jämshög, Blekinge (Cronholm 1976:141 f.).

Ön Hvens uppkomst (J 17)

Det bodde i gamla dagar en jätte på Seland, som plögade stryka vidt omkring. Då han en gång hade varit i Skåne och kom trött till stranden, för att gå öfver till sitt hem, tyckte han att det kostade på, att i ett steg stiga öfver Sundet och ryckte därför opp ett stort stycke land, der man ännu i dag ser den djupa dalen vid Glumslöf, och kastade det midt uti Sundet för att kunna stiga derpå när han ville gå mellan Seland och fasta landet. Sålunda uppkom ön Hven!

(Mundtligt.)

Hven

Det berättas att i k[ung] Frederik II:s tid skall Hven någon tid blifvit kallad Skarlakansön af följande anledning. Ängelsmännen önskade att komma i besittning af ön och hade därför erbjudet Danmark i lösen så mycket skarlakan, att de dermed skulle kunna betäcka hela ön. Förslaget antogs, men när ön skulle lemnas, hade danskarne besinnat hvilka farliga följder detta främmande grannskap kunde medföra för hufvudstaden och landet, och gjorde contractet om intet på så sätt att de lofvade ängelsmännen besittning af ön, men med det villkor att de skulle föra den bort med sig.

(Sjöb. Saml Tom 3. Se Meurling, Pontoppidan, Hofman.)

Hammars slott på Hven

På ön Hven har i hedna dagar varit 4 slott: Norrebro, Söderborg, Carlskoga slot och Hammars slott. Det sista låg på den höga branta stranden vid nordöstra hörnan af ön, och beboddes av 3 syskon Holger Haagen, Falker Speleman och fru Grimhild. Bröderna voro mycket manliga och starka. En dag voro de ute och rodde emot skånska stranden. Deras åror voro af jern och nu började de kappas på sjön och råkade härigenom i en häftig ordvexling som slutades dermed att de skulle brottas då de kommo hem upp på landet. De utbredde då en färsk oxhud på en hop utströdda ärter och den ene gjorde i öfvermod det löftet att om den andre kunde fälla honom på knä, skulle han aldrig stiga upp mer. Striden aflopp ej bättre än han kom på knä, och då han

ej ville stiga opp, fördes han in i ett rum i slottet och der lästes öfver honom. Fru Grimhild gick ofta och såg genom nyckelhålet, om han ej skulle vilja stiga upp. En dag hon kom, fann hon honom hängande framför dörren; men han hade endast upphängt sina kläder der och stod sjelf gömd vid sidan af dörren. Då fru Grimhild kom med sina nycklar att låsa upp dörren, fattade han tag och ryckte henne in uti rummet, slet ifrån henne nyckelknippan och slängde den ut i Hammardjupet, det djupaste stället mellan ön och Skåne. Allt som nycklarna sjönko mot botten, sjönk även slottet, så att det i en hast försvann. Nycklarna ligga på djupet och kan endast upptagas, om 3 änkors äkta söner, som hvardera bär lika namn med dess far, kunna finnas på en gång på ön och vilja försöka att fiska upp dem. – Blott en gång har en sådan händelse inträffat, och allt som nycklarna fiskades upp, höjde sig äfven slottet, men då de voro nära vid ytan, kunde den ena ej tåga längre, utan ropade i glädje: »Nu har vi fatt på dem», hvarvid alltsammans sjönk tillbaka i djupet.

(Mundtligt af fiskarna i Rustingshamn vid Hildesborg. Berättelsen gav någonting oredigt, förtäljaren sade att den skulle vara tryckt i någon gammal bok.)

Den bergtagna frun på Trollenäs (K 111)

På Trollenäs slott i Skåne bodde en gång en herreman som het' Trolle, med sin unga älskvärda fru, hvilken han höll mycket kär. En gång han skulle resa bort på några dagar, var han mycket bekymrad för henne emedan han haft besynnerliga mörka aningar. Han bad därför henne att ej gå ut under bar himmel medan han var borta, och befallte tjenstefolket att de alldeles ej fingo släppa henne ut. – När han väl var borta, kände frun en häftig längtan att komma ut i trädgården och mente att det var ett besynnerligt infall af hennes man att ej vilja unna henne detta nöje. Kammarpigian satte sig likväl länge emot, men måste slutligen, då en vacker höstdag inträffade, gifva vika för sin matmors enträgna önskan att få komma ut och hämta frisk luft. – Knappast hade de kommit ut i parken förr än frun var försvunnen. – Den förskräckta flickan kallade genast folk till och man sökte kring hvarje buske, men förgäfves, att finna den bergtagna. Mannen kom hem och erfor med bedröfvelse den sorgliga underrättelsen. Men som han ansåg det vara förgäfves, att vänta henne tillbaka, beslöt han att söka sin lycka hos en annan. Sjelfva bröllopsafton, då han redan hade fört den nya bruden till sängs, hördes ett häftigt bultande nere på porten, och kort derefter kom en betjent in och sade att den förra frun stod derutanföre och bad att herren ville gå ned och kasta sitt strumpeband öfver henne, så vore hon frälst från trollen, som ej tillåtit henne att återkomma förrän nu, och som aldrig skulle tillåta henne att komma igen om hon ej nu blef räddad. – Herren sprang genast upp, men den förskräckta bruden qvarhöll honom och föreställde honom att det vore blott spökeri, hvarföre han ej borde utsätta sig. Han afstod derföre från sin

föresats och befallte betjenten gå ned med det svaret »att herren rogade sig nu med de lefvande och ville ej befatta sig med de döde». – Då betjenten hade framfört detta svar, ropade den bergtagna i vredesmod: »Jag nödgas då åter försmäta bland mina plågåre, men så skall jag ock lemna här ett märke efter mig, som skall vara lika länge som gården står kvar och så länge den Trolliska famillien finns skall der alltid vara någon galen inom den.» – Vid det hon sade detta slog hon handen i porten, och ser man ännu i dag ett djupt intryck af en människohand i den grofva ekplankan.

Eva Wigström har upptecknat samma sägen om frun på Trollenäs efter »Ringaren» (Wigström 1887:68 f.). Förklaringen till att slottsfrun inte fick gå ut i trädgården anges här vara att hon inte var kyrktagen och att trollen därigenom fick makt över henne.

Odens jagt vid Odensjön (B 65)

Odensjön är en af de märkligaste belägenheter i Skåne. Då man går den vackra smala dalen framåt från Nackarp nära Röstånga gästgifvargård i Asbo härad, kommer man slutligen till en liten bäckrännil som har sitt ursprung ur den vid sidan belägna Odensjö. Denna sjö, helt liten till omfånget ligger inklämd mellan bergen som på 3 sidor resa sig, nästan lodrätt, till en förvånande höjd. Man har försökt att med långa tåg mäta djupet, men icke funnit någon botten. Der denna afgrund nu är stod i fordna dagar en präktig borg, der en rik men elak herreman som het Oden, bodde. Längre hade han plågat sina underhafvande och tvingat dem att arbeta både heligt och söckent, under det han sjelf lefde i sus och dus med sina vänner och sina jagthundar omkring sig, hvaraf han underhöll en stor mängd. Men då han slutligen en gång hade tvingat sitt folk på en midsommardag, att arbeta på vanligt sätt, öppnade sig berget och borgen störtade ner i djupet, der en sjö uppkom i stället. Ännu hör man under kulna höstaftnar liksom skällande af en mängd hundar omkring branterna, det är Oden som jagar med sina hundar.

(Mundtl[igt]. Om Palles (PalnaTokes) jagt på Fyen samt Waldemars jagt på Seeland, se Antiquariska annaler 2 bind 1 h. 202. – Om Odens jagt, anledningen till detta ljud, se Nilssons Fauna, 2 delen, p. 106 not.)

Sägner om Odens jakt med sina hundar förekommer i många varianter i södra Sverige (Nyman 1976:43 ff.). Om sägenmotivet att mäta Odensjöns djup se Bringéus 1962:106 not 22.

Hutthejs resor genom Lund (L 110)

På norra Ladugårdsmarken utanför Lund låg i fordna dagar en gård, der var Hutthej, en rik, men elak och våldsam herreman bodde. Han hopsamlade stora skatter medelst hjälp af djefvulen, åt hvilken han hade förskrifvit sig. – Efter hans död har hans boning borttagits, men ännu hvarje julnatt hör och ser man honom köra häftigt utför gatan med svarta hästar ur hvars ögon och

mun eldflammor utgå. – En stund hvilar han opp på ett par ställen, och fortsätter derefter resan söder ut genom staden till en lantgård han hade ägt. – En man stod en gång vid en grind och öppnade den för honom. I grindpengar kastade herremannen åt honom ett guldmynt, men vid han fick det i handen, brände det hårt igenom den och föll till marken.

Om motivet penningen som brände genom handen, jfr Tuneld 1960:143. Ett vanligt sägenmotiv är spökgestalter, som nattetid kör mellan två orter. Till dem hör Hothej, som kör mellan Lund och Gullåkra och Ehrenbosch (Ärenboss) som kör mellan Trelleborg och Rydsgård (Ingers 1979:66).

Skattsökarne vid Lund

Tvenne fattiga arbetskarlar gingo en natt ut från Lund på stadens östra fäladsmark, att gräfvä på ett ställe, der de i lång tid hade sett ett starkt bloss flämta öfver marken. De träffade ock riktigt på en kettil full med penningar. Men då de hade fått den upp och burit den ett stycke på hemvägen, märkte den ene att han hade glömt sin spade vid gropen. Emedan hans namn stod inskuret på spadskaftet och han fruktade att hans nattliga företag härigenom skulle kunna upptäckas, bad han kamraten vänta medan han sprang tillbaka och hämtade sin spade. – Men då han kom tillbaka såg han vid gropen stå en stor och förfärlig man, hvilken så kramade honom, att han halfdöd af ångest och smärta nedstörtade hos sin kamrat och hann knappast blifva hemförd och bedja den andre att han måtte tilldela hans enka och barn den del af fyndet han skulle haft, förrän han gaf upp andan. Kamraten glömde likväl sitt löfte och behöll hela skatten för sig, hvarigenom han blef svåra rik så att han köpte Wipemöllan och mycken jord, men någon trefnad och välsignelse följde honom aldrig under all hans välmakt.

Mordet i Hyby kyrka (X 137)

Hyby kyrka i Malmöhus län och Bara härad har en gång i 7 års tid varit satt i band, så att ingen gudstjenst fick hållas deri utan förrättades den under tiden på en närbelägen hög kulle. – Anledningen härtill var ett rysligt mord som blifvit begånget i kyrkan.

Det bodde neml[igen] en gång 2ne generaler på Hyby, der deras borg legat uti den tätt intill prestgården liggande parken, som ännu efter dem kallas Generalshagen. De voro förlofvade med 2ne fröknar som bodde på nuvarande Klågerup, men som den tiden kallades Burö och låg på kirsebärsbacken, der man ännu ser lämningar af grafvar och byggnader. Generalerna kommo ut i krig och återvände först efter nyår till hemmet. Då tycktes frökvarne att de hade mindre anseende hos sina fästmän än förut, hvarföre de beslöto att hämnas på dem. Derföre gick den ena fröken sjelfva julottan in i kyrkan och dolde sig bakom altaret tills båda generalerna kommo fram och föllo ned för att bikta. Då rusade hon fram och stötte sin dolk i hjertat på sin fästman, som

föll död ned för hennes fötter. Den andre generalen, som såg sin fara, sprang genast upp för att rädda sig genom den enda dörren som fanns i kyrkan, men här voro några kämpar legda att stå och passa på honom, så att äfven han måste lemna lifvet i kyrkan.

På norra chorväggen i Hyby kyrka fanns en målning som föreställde denna händelse, den ena generalen liggande död och de båda flickorna dervid, af hvilka den ena med sin dolk i bältet såg fasansvärd ut. Först i sednare tider har prosten Feuk låtit öfverkalka målningen, då han på väggen lät hugga hål till ett fönster.

En nästan ordagrant dylik historia kan ses i *Antiquariska Annaler* 2. Bind 2 h. p. 281. Om Højbye (skrifves äfven Hyby på en gammal inskription på en stol i choret från 1589) kyrka i Odds härad på Seeland. – Se äfven *Danske Folkesagn* 1D. p. 39.

(Mundtligen på stället)

I självbiografin nämner Hildebrand ett stort myntfynd som gjordes vid Borup i Hyby socken av vilket han lyckades lösa in en anseelig del (*Wrangel* 1918:178). Sägningen har behandlats av Helge Andersson 1964:19–27.

Skattsökarna vid Borup

I trakten omkring Assartorp, der ännu en lund af vackra högstammiga löfträd utvisa platsen för det fordna nunneklostret, finnas många anseliga ät-tehögar och fornlemningar. Också lära få trakter vara så rika som denna, emedan man ofta ser på åtskilliga ställen, under mörka aftnar starka bloss uppstiga ur jorden från de derstädes nedlagda skatterna. Man tror att dessa bloss förorsakas af den myckna ärgen, som öfverdragit skatterna. – Så nära härvid, fastän inom Hyby sockengräns ligger byn Borup, på hvars ägor i Slätterbacken man för en half mansålder sedan såg starka bloss flamma flera aftnar å rad. – Slutligen voro der fyra män som togo mod till sig och gingo åstad att efter blossets användning uppgrafva skatten. – De hade ej länge grävt i en liten kulle der ligger, förr än de stötte på en stor kista. Men just som de hade fått tag i den och skulle draga den upp, betogos de af en häftig skräck, de tyckte att det reste sig opp öfver dem likasom ett tempel på höga pelare, och bäst det var tyckte de att pelarne rycktes undan och hvalfvet störtade ned på dem. Öfver detta trolleri blefvo de så förfärade att de genast togo till flykten; två af dem dogo på ögonblicket och de andra båda fingo med årslång sjukdom plikta för sitt lycksökeri. Från den stunden har ingen vågat gräfva, ehuru ännu ofta stora bloss utvisa stället der skatterna böra sökas.

(muntl[igt] på stället)

Att sägningen om traktens rikedom på skatter ej är så alldeles ogrundad, bevisar den kruka full af silfvermynt, som fanns om våren 1830 vid plöjning i jorden på nämndeman Ola Jönssons i Borup ägor.

[Y 23]

Omkring en fjerdingstvåg ifrån Löpared i Skåne är en smal och djup dal, bildad mellan höga väggar af öfvergångskalksjiffer. I synnerhet är denna dal smal på ett ställe, der den gör en hastig böjning. Här i djupet uppehöll sig ett band af de i Carl XI:s tid så illa beryktade snapphanarne. – Dessa hade en gång sport att bonden i en närbelägen gård skulle följande söndagen gå till kyrkan med hela sitt hushåll, hvarföre de beslöto att under tiden göra hans hus ett besök och utplundra det. Då de kommo fram, 7 stycken till antalet, var blott en piga hemma den de förgäfves sökte förmå att öppna för sig. – Emedan det var på ljusa dagen och de ej våga göra för mycket buller, beslöto de att gräfvu sig in under fotträet. Den lösa mulden var snart undanrifven, och nu kröp den störste in genom hålet. Men pigan hade medlertid ställt sig med en yxa vid väggen, och då den förste röfvaren var väl inkommen till hälften, högg hon hufvudet af honom och drog genast kroppen in på golfvat. En af de utanföre stående ropade: »Nå kom du in?» – Ja svarade flickan så groft hon förmådde. Derpå började den andre krypa in, men samma öde öfvergick honom såväl som de följande, tills 6 stycken voro på detta sätt af-färdade. Då den 7de och siste skulle krypa in, märkte han att det rann blod inifrån gropen, och anade oråd, ville han draga sig tillbaka, då i detsamma flickan gav honom ett duktigt hugg med sin yxa i hufvudet. Men såret var ej dödande utan banditen drog sig tillbaka i sin kula. Långe funderade han, sedan hans hufvud hade blifvit läkt, på hvad han skulle kunna taga hämnd på den modiga flickan. – Han beslöt slutligen att söka tienst hos hennes husbonde, för att kunna så mycket snarare nå detta ändamål. Under tiden vann han flickans tillgifvenhet och förlofvade sig med henne, för att som hennes man kunna så mycket längre och grymmare plåga henne. – En dag hade han bett henne följa honom till hans hem. De togo vägen genom en skogstrakt, men ju längre de kommo från hemmet, desto mera visade han sin ovilja mot henne. – Slutligen behöfde han hvila en stund och lade sig derföre under ett träd med hufvudet på hennes knä – Under det han sof satt hon och eftersinnade hans uppförande mot henne och kom att med handen känna ett stort, förfärligt ärr i hans hufvud. Då flög som en blixten tanken genom hennes själ, att han hade sökt hennes umgänge blott för att hämnas sig och sina kamrater. – Utan långt besinnande framdrog hon sin knif och gjorde ned en stöt i hjertat slut på den siste af röfvarbandet i den nämnda dalen.

(Muntl[igt] af ögonvitne)

Tradition om Hoftarup i Harjagers härad

Kung Hottar, efter vilken byn fått namn, och hvars stora ättehög ligger nära vid, blef öfverfallen af ströfvande krigare. Men Hottar slog dem och de ligger begrafna i de dervid belägna Manhögarna.

Denna tradition har Hildebrand placerat sist i sin samling. Han hänvisar till Gillberg,

1765:192, där det heter: »Hedniska och Skånska Konungen Hottar har uti 7:de Seculo bodt härstädes, och blifwit begrafwen uti den wid Byen belägne stora hög: Berörde Konung hafwer äfwen på denne orten slagit Mennerna, hwarom Manna höggarne, som här finnes belägne, bära wittne, uti hwilka desse skola wara begrafne.»

Småland

Sölfhall och Askenäs (U 22)

Uti sjön Widöstern i Småland ligger en stenhall, kallad Sölfhall, som det säges af följande anledning. En dansk kung eller härförare blef en gång här i trakten häftigt ansatt af de gamla Finvedsboarne, så att [han] ej hade annan utväg än att med sin häst störta sig i sjön. Hästen simmade till den omtalte hallen, der kungen tog af sig en silfverkedja och offrade för sin lyckliga undkomst, hvarefter färden fortsattes till den motliggande stranden. Hans trogne hund Ask simmade alltjemt först och kallas derföre ännu den udden, der de gingo på land, Askenäs.

Hallsjö kyrka (U 24)

På höjden ofvanföre Hallsjö by i Dörarps socken och Sunnerbo härad i Småland synas temligen höga murar efter en kyrka der fordom stått, samt lemnigar af kyrkogårdsmur med en och annan häfdesten derinnanföre. Denna kyrka, som lärer blifwit förstörd vid Christian Omildes härjningar i landet, uppbygdes af en fröken som bodde på Hallsjö, emedan hon blifwit så häftigt vred på sin syster i Dörarp att hon ej ville begagna samma kyrka som henne.

Nära vid Hallsjö ligger »Helga Störks källa», dit sjuka samlas hvarje söndags- och torsdagsmorgon för att offra och dricka dess vatten. – Hvarje mid-sommarafton torröses den och rensas, hwarwid alla penningarne på bottnen uppluckas i en hög. Men läggas alltid åter ned igen, när källan blifwit rensad.

Om solakullen vid Hallsjö i Dörarp se Hyltén-Cavallius 1868:419.

Småland och Upland

Den tiden vår Herre och Sancte Peter vandrade på jorden uppstod det en gång fråga dem emellan, hvilken som skulle kunna skapa det lyckligaste land. – De beslöto då att skapa hvar sitt landskap långt upp i Norden. Vår Herre skapade då Upland med dess bördiga slättmarker, stora skogar, rika malmgrufvor och vackra sjöar. Sancte Pehr skapade åter det magra Småland. När vår Herre såg dessa magra sandfält, der knappast ljungen vill trifvas, afvexlande med ändlösa stenskärf och grusbackar, ömkade han sig öfver Sancte Pehrs skapelse. Men för att hjälpa saken, sade han, skall du få skapa menniskorna i Upland, och jag vill gifva innebyggare åt ditt fattiga land. Så skedde och Småland förlorade ej derwid. – Sancte Pehrs Uplänningar blefvo väl rika, men högmodiga, tröga och ohjelpsamma, då deremot

den fattige men förnöjsamme flitige och villige Smålänningen utgick ur vår Herres hand.

Liknande exempel på sägner om S:te Per och Vår Herre finns i Hyltén-Cavallius 1868:XXXVIII ff.

Gunnabo Jungfru

Nära vid Gunnabo i Christvalla socken af Calmare län går landsvägen öfver en liten ås, kallad Högekull. På denna backe ser man stundom ett hvit-klädt fruntimmer oroligt gå fram och åter; men hon försvinner alltid då man kommer henne nära. – Man kallar henne Gunnabo- äfven Högakulls- Jungfru och berättas att hon fordom, under det hon tjente som piga i Bräntorp, framfött ett barn, hvilket hon genast dödade och gräfdde ner i den då för tiden skogbevuxna Högekullen. – Derföre går hon ännu utan ro emellan Bräntorp och detta ställe.

Järtecken sedda vid Calmar (W 1)

Några dagar förrän danskarne ryckte fram mot Calmar 1599, visade sig en märkvärdig syn på en äng vid Skälby-Ladugård nära staden. Man såg nemligen eller tyckte sig se 2ne krigshärar, den ena från norr, den andra från söder rycka emot hvarandra, efter en lång och häftig strid blefvo de söder ifrån ankomne, det vill säga danskarne slagne och förjagade under häftigt skrik och støj. – Sedan Calmar blifvit intaget, såg en skrifvare, som skulle segla hem ifrån Afva-skär, ut på hafvet 2ne flottor kommande från söder, hvilka blefvo angripna och i grund slagna af en annan flotta, som kom norrifrån ur Calmare sund. – Krutröken syntes tydligen omkring dem, men inga skott hördes.

Calmare Kitta (W 105)

Uti ett hvalf vid Calmar slott ligger en ofantligt stor kanon, som kallas Calmare Kitta. – Då en gång danskarne lågo med sin flotta utanför slottet och belägrade det, stod en dag befälhafvaren på ena skeppet och ropade, vid det han hörde den välbekanta knallen från den stora kanonen: »Nu small Calmare Ki...» men i det samma kom en stor länke kula från den samma och afklippte honom på midten innan han ännu hunnit utsäga namnet.

Modellen till Calmar domkyrka

När den berömda architecten Nicodemus Tessin hade fått modellen färdig till den vackra domkyrkan i Calmar, bar han upp den till kung Carl för att underkasta den hans pröfning. Modellen var gjord af kort och hade fem torn, ett i hvarje hörn af kyrkan och det femte midt öfver hvalfvet. Konungen

tyckte mycket om förslaget och lofvade att följande dagen gifva sin stadfästelse. – Modellen lemnades kvar i kungens rum, men under natten föll det mellersta tornet ner, hvarföre kungen, då han kom upp och märkte detta befallte att kyrkan skulle byggas efter den uppgjorda planen med undantag af det femte tornet.

Calmar domkyrka (U 33, 31)

När domkyrkan i Calmar var färdigbyggd, uppkom det oenighet mellan byggmästaren och hans gesäll, emedan denne ansåg sig lika skicklig som den andre. För att bevisa detta gick han ut på en bjelke, som låg ut från den ena gluggen i nordöstra tornet, och högg yxan fast i ändan på densamma, hvarefter han gick tillbaka och frågade om mästaren trodde sig till att gå ut och taga den lös. – Denne dröjde icke, men då han kom ut till ändan af bjelken gick det omkring för ögonen, så att han tyckte sig se flera yxor, hvarföre han ropade åt dem som stodo i tornet: »Hvilkendera yxan skall jag taga.» – Då svarade gesällen: »Är det så nära med er, så må ni befalla er själ i Guds hand» – ock i detsamma störtade mästaren ned från den förfärliga höjden med sådan fart, att hans kropp brast i tre delar. Han begrofs på samma ställe och lades der tre stenar öfver honom, på den ena är hufvudet och armarna, på den andra inelfvorna och på den tredje benen af en menniska uthuggna, och hans graf beskuggas ännu af en lind.

Andre berättar att gesällerna satt försåt för sin mästare på så sätt, att de med skedvatten öfvergjutet ett tåg på hvilket han skulle klänka ned, hvarvid tåget brast och hans kropp föll i tre stycken.

Följden af mästarens död blef likväl den, att den del af kyrkan, som ej var färdig, sedermera aldrig kunnat fullbordas. Man har många gånger försökt att fullbygga det som fanns vid norra dörren, och anbringa samma prydnader vid denna, som vid de andra båda, men alltid förgäfves, emedan det som bygges om dagen alltid nedfaller den följande natten.

Wisingsö (C 153, M 203, 204, 206)

På södra änden af Wisingsö låg fordom Näsbo slott, som var ett gammalt kungafäste och der Magnus Ladulås slutade sina dagar (1290). Men sjön har äfven fränt bort en stor del af landet, så att en del af de gamla slottsmurarna stå nu ute i sjön och vid klart vatten ser man ännu slottets golfläggning ute i vattnet.

Af slottet synas ännu 2ne stora genom en fördjupning skiljde gräsbevuxna höjder, förmodl[igen] ruinerna efter 2ne torn. Nedanföre dem närmare åt stranden kvarstå ännu icke obetydliga lemningar af 2ne raka fr[ån] hvarandra något skiljda stenmurar, som förmodl[igen] tillhört den gamla slottsbyggnaden. Berättelsen om slottets bortsköljning genom vattnet är således mindre trolig, och golfläggningen som synes ute i sjön är trol. ej annat än

den i kvadrater remnade ytan af kalkberget så som man ännu ser på andra ställen vid Weterens stränder.

Sjöborg Saml. För Nord. Fornälsk. Tom III p. 51.

På den vestligaste af de förutnämnda högarna står en sten med denna inskrift: Pet. Brahe, com. in Wisingsborg, L.B. in Cajana, hunc lapidum erexit anno 1679 in memoriandem Serenissimi Regis Magni Ladulås, que hic sedem suam regiam haberat, in qva placide abdormimerat Ao 1290.

Att nästa slott blifvit ödelagt genom eld bevisas deraf att man 1674 fann ett icke obetydl. förråd af brändt hvete i dess ruiner. Hvetet förvarades sedan länge i kyrkans sakristiga.

I början af 1700-talet syntes ännu lemningar af slottets bryggor och slupskjul; och ännu skall man på sjöbotten kunna se stockar och pålverk, som förmodl. hört till hamnbyggnaden.

På sydöstra kusten af Wisingsö, 3/8 mil söder om Wisingsborgs slott är en lång underjordisk gång, s[om] kallas Gilberts el[ler] Gilbertets hål ut i en brant bergvägg.

Denna gång har i gamla dagar blifvit utarbetad af en trollman Gilbertet (Gilbor el[ler] Gilbert) från Ölmestad socken i Småland, på begäran af höfdingar på Borgia slott, som ville på detta sätt dela ön i 2 stycken. Detta behagade ej borgherren på Näs (men föga Magnus Ladulås) hvarföre han skickade ett fartyg till den beryktade trollmannen Kjettil Runsk (el[ler] Kjell Rune) som då vistades i Habo socken i W. Götl[and]. – Han kom med sin runkafvel el[ler] trollstaf till konungen o[ch] lofvade att efter 8 dagar komma igen och göra slut på Gilbertets arbete. På utsatt dag kom han vandrande på sjöbotten fr[ån] W. Götl[and] upp på Wisingsö, manade Gilbertet upp ur jorden der han låg och arbetade och föreställde honom dårskapen af hans företag. Men Gilbertet, som lärt alla sina trollkonster af samme Kjettil, föraktade sin läromästare som han ej ansåg ega högre makt än han sjelf. Men här bedrog han sig, ty då Kjettil kastade sin trollstaf mot hans panna och han skulle med händerna afböja slaget fastnade de vid kafveln, så att han omöjligt kunde få dem lösa. Då ropade Kettil: Sparka på kafeln och bit däri så skall du lossad bli. Detta gjorde Gillbertet, men då fastnade äfven händerna och fötterna vid kafvelen. I denna obeqväma ställning lades han af Kettil på tjurhud, hvarefter han nedsänktes i jorden. Kjettil quad:

Räkna ett år

För hvarje hår

Ur huden går.

Du förr ej frihet får.

Och red derpå öfver vattnet hem till W. Götl[and]. Men Gilbertet ligger än i dag på ön, och på stället der han sänktes är ett stort gjyttjefullt hål kalladt Syltan eller Gilbertets hål, hvarur giftiga ångor stundom uppstiga. Detta hål håller 8 alnar i omkrets och ligger i Syltehage på Kumla bys ägor.

Till ett minne af de båda trollkarlarne voro på yttre borggården vid Wisingsborgs slott 2 stora trädbilder uppsatta, neml[igen] på westra sidan Kettil Runske med sin rundkafvel och på den östra Gilbertet med sin klubba.

Ur Sjöborgs saml. För Nordens fornälskare Tom III p. 53 ff.

Hyltén-Cavallius publicerade redan 1842 en uppsats med rubriken »Sägner om Kettil Runske» (i *Läsning för folket* 8).

Stockholms anläggning (T 111)

När esterne i 12te seklet inträngde i Mälaren och härjande drogo till den rika och blomstrande staden Sigtuna, samlade Sigtunaboarne sina dyrbaraste skatter af guld och silfver och inlade dem i en ihålig stock hvilken de kastade i sjön, för sålunda för fienden dölja sina rikedomar. Sedan deras stad var i grund ödelagd och fienden åter dragit sin kos, begåfvo de sig ut att söka rätt på stocken, och funno den slutligen uppfluten på ett litet skär i Mälarens utlopp. Detta ansågo de som ett försynens tecken att de här borde nedsätta sig, hvilket de ock gjorde och kallade holmen derefter Stockholmen. Sjelfva den uppflutna stocken förvarades sedan länge i det gamla tornet på Riddareholmen och mången tror att han ännu finnes der.

Sägner behandlas av Petrus Enwall 1962:25–54.

Uppland

Sanct Eriks källa

En dag då den fromme konungen Erik Jedvardsson satt och hörde messan i Upsala kyrka, kom ett bud och underrättade att danska prinsen Magnus Henrikson stod med en ansenlig krigshär vid östra Aros, det nu varande Upsala, färdig att angripa kungen. Folket ville afbryta gudstjensten för att komma ut och försvara sig och sin regent, men konungen bad dem dröja tills allt vore slut i kyrkan, tilläggande att han hoppades snart få höra fortsättning af gudstjensten på ett annat ställe. Derefter drog han ut mot den öfverlägsna fienden, men blef öfvervunnen och tillfångatagen vid ån, men der hans blod utströmmade, uppvällde en rik och klar källa, hvars vatten åstadkommit många underverk, och än i dag hämta Upsalaboarne sitt bästa vatten från Sanct Erics källa.

De danska gästerna fingo likväl snart plikta för deras grymma dåd. De blefvo alla nedergjorde af den heliga konungens trogna undersåter en mil ifrån Upsala, der sedermera Danmarks kyrka uppbyggdes af det rof som togs, och uppkallades efter de slagnas fädernesland.

Wermland

Stenkastning mot Grums kyrka (J 1)

På en backsluttning ett stycke framom Grums kyrka i Wermland ligger en stor sten, uti hvilken synas sporr likasom af en jernkätting, som varit hårdt åtdragen. Man berättar, att en jätte, som besvärades af klockornas klang från Grums kyrka, slungat denna sten ifrån berget, det han hade sin boning, men som han i vredesmode kastat för starkt flög stenen öfver kyrkan till det ställe der den nu ligger.

(mundtl[igt] af ögonvittne)

Öland

Förlofningar på Öland (T 42)

Uti Persnäs och Föra socknar på Öland har bruket att bära knif hos sig bibehållit sig till senare tider, äfven ibland fruntimren. Deras dräkt är en svart kjortel och en tröja af samma färg; mellan dessa fästes ett bälte af rödt skin om lifvet, hvarifrån en knif med mer eller mindre utsiradt skaft nerhänger. – Denna knif får alltid flickan af sin fästemand som en brudgåfva, då han friar. – Det är nemligen brukligt, att när en dräng anmält sig hos en flicka och hennes föräldrar och vunnit bifall, att flickan följande söndagen vid kyrkan i tysthet, men likväl så att alla höra det framhviskar denna formel:

Fars ord äro sanna.

Nu är det tid att min doter vill manna

hvarvid drängen framträder och fäster en knif vid hennes bälte, och anses då trolofningen stadfästad.

(Mundtligt.)

Traditionen att fria med knivslida är känd i södra Sverige, Norge och Finland. Hildebrands uppteckning är den äldsta kända i Sverige (Bringéus 1979:37).

Östergötland

Kung Fluge och Urkon (R 11)

I Östergötland lefde och regerade för långlig tid tillbaka en konung som hette Fluge. Han var mycket sträng och girig, så att han betungade landet med hårda höga pålagor, och bonden måste skatta för hvarje [ko] han hade i ladugården. Sjelf reste kung Fluge ofta med stor pragt och ståt genom landet; men hvar han for fram, dref folket undan all sin boskap, på det konungen inte skulle [se] den rikedom på nöt som var i landet och förhöja skatterna.

En natt for konungen genom Ydre härad och då han kom ner i svängen nedanför en backe i Somens grannskap, såg han en man, reslig och stor till växten, men klädd i trasor, som satt med en staf i handen och vaktade sin [ko] som gick och betade vid vägen. Kon var svart och så fet att hon glänste.

Då höll konungen stilla och sade till den fattige mannen: »Huru mycket skattar du till konungen för din sköna ko?» – Mannen svarade: »Jag skattar intet.» – »Illa hålles då min lag», sade konungen, »du skall årligen betala 30 penningar. Hwad gör då mina uppsyningsmän, om de ej hafwa agt på sådant?» Kungen vardt vred och kallade inför sig landets fogde, men då fogden kom fram och förskräckt började göra sina ursäkter, reste kon upp sitt hufvud och blef stor och sparkade upp jorden med fötterna och fnös. Den storväxte mannen sade: »Ej lærer jag för denna min ko betala någon skatt till dig, o konung. Hon heter Urkon och är modren till all landets boskap.» – Konungen log åt detta tal, men befallte i vredesmod att mannen skulle gripas. Då rusade Urkon fram, ryckte konungen ur vagnen och ref honom ihjäl. Hans följeslagare flydde förskräckta derifrån, och sedan den dagen har aldrig någon svensk kung färdats genom Ydre.

Nu är Urkon bunden med jernkedjor i Urberget på andra sidan om sjön Sommen. En oxhud och en kalvhud är der hennes föda, af dem får hon hvarje julnatt ett hår. Då någon stor högtid eller annan ovanlig händelse tillstundar, samt vid hastiga förändringar i väderleken, rister kon på sig och skakar sina kedjor så hårdt att ljudet deraf höres på en half mils afstånd. Men ingen har sett henne sedan konung Fluges tid.

(Ur Nicanders resa, 1 delen p. 5, 6.)

En något moderniserad version baserad på Karl August Nicanders resebeskrivning *Minnen från Södern* 1 5 f. – Sägngen om Urkon i Ydre behandlas i von Sydows framställning om övernaturliga väsen (1935:147) samt av Sigurd Pira i »Sägngen om urkon i Norra Vi» (1922).

Drottning Ama (G 41)

Man berättar att Omberg skall hafva fått namn af en drottning Ama, som i hednatiden hade sin borg på norra änden af berget, der sedan Westerlösa boställes ladugård blifvit uppförd. – Denna drottning skall ligga begravven på högsta toppen af berget eller Hjessan, som fordom kallades Åmmekulle, under den sten som nu blifvit uppsatt till bord för deras beqvämlighet, som besöka berget.

Vidare säger man att stora dörren i Rogslösa kyrka fordom suttit för ett svinhus på denna märkliga drottningsslott, och ser man ännu märken af svinens tänder i nedre kanten af dörren.

(Cfr Bohman p. 70.)

Under sin återresa från Frösåker till Krapperup tillsammans med familjen Gyllenstierna besökte Hildebrand Omberg den 15 juli 1829 (Gustavsson 2003:30).

Apostlaboken på Omberget

Omkring en fjerdingsväg från Hjessan på Omberget står den vidt bekanta Apostlaboken eller Elfva Bokar, som den ock kallas. I äldre tider voro der

tolf bokstammar i en cirkelrund, uppvexta från samma rot, hvilka ansågos hafva afseende på de tolf apostlar. Men en bonde gick en gång dit och högg ner den ena stammen i den mening, att förrädaren Judas ej borde räknas bland apostlarna. Detta andliga nit bekom honom likväl illa, emedan han föll i en tvinsot och dog några år derefter.

Nu äro blott 7 stammar kvar och af dem är en alldeles förtorkad. – Hvardera af dem har ett vanligt bokträds tjocklek.

Sätt att förekomma spökeri m.m.

Till att förekomma spökeri och annat otyg pläga invånarna i trakten af Omberget bestryka murbandet i spiseln med bleke eller hvitlera, som skall hämtas på Christi himmelfärdsdags eftermiddag från Omberget. – Detta afhämtande är förenadt med en folkfest. – Man samlas i stora skaror vid Mullskräerne, vid Hoje och på fl[era] ställen. De mera långväga fara i båtar under sång och musik till något af dessa ställen. De vigaste av sällskapet klättra uppför skifferlaget, försedde med säckar, hvilka de fylla med bleke och låter dem sen nedrulla till de nedanföre väntande, hvarefter sällskapet återvänder och fångsten delas.

Trollen vid Rödgaflvel (G 41, K 98)

På vestra sidan af Omberget är en hög och brant bergvägg, kallad Rödgaflvel, der man med rysning ser ner i Vettern, hvars oroliga vågor brusa der nedanföre mellan stenraset. Här hafva jättar och troll i alla tider haft sin boning. Deras ro stördes likväl mycket när människorna började anlägga de många kyrkorna omkring berget. Också ligger ännu ett stort stenblock ej långt från Heda kyrka, hvilken för att döma af dess närvarande utseende är en af de äldsta i Sverige, hvilket block af trollen slungades mot den nybyggda kyrkan, utan att likväl hinna fram. En dylik stor sten ligger äfven ett stycke i vester från Rogslösa kyrka, af trollen kastad i samma ändamål.

Ännu mera ökades dessa bergsinvånarnes hat mot Heda kyrka, sedan man hade lyckats att från Rödgaflvel hämta en hop silfver, som användes till kyrkkärl i nämnde kyrka. Ofta besökte trollen kyrkan, särdeles under julnatten, för att återtaga sin egendom, men de kunde aldrig få magt med de vigda kärnen. Vid ett sådant besök hade de likväl en gång råkat på något mässevin eller vigvatten i ett kärl, hvaraf de druckit, och föllo derigenom i ett sådant raseri, att de började slåss och mörda hvarandra, och var denna strid så häftig att alla satte livet till utom en gammal trollpacka som hade gömt sig bakom ugnen. När allt var slut och hon åter kröp fram, sade hon: »Så länge har jag lefvat i Rödgaflvel, att jag sett sju ekskogar vexa upp och försvinna, men aldrig har jag ännu sett maken till oväsende.»

Vid foten af Rödgaflvel är en stor grotta, der Vättern går djupt in under berget, som vanligen kallas Rödgaflvelshålan, och nära dervid är ett annat

hvalf, kalladt Rödgaflvelsport, der ingången är till trollens boning, och köra de ibland här in med sådan häftighet, att hela berget skakas och stora klipp-ras inträffa.

Källor och litteratur

- Andersson, Helge, 1964: En skånsk och själländsk folksägen. *Säasä* 21.
- Boberg, Inger M., 1933: *Sagnet om den store Pans död*.
— 1938: *Bjærgfolkenes bægning*.
- Bringéus, Nils-Arvid, 1962: Skånska bastrep. *Skånes Hembygdsförbunds årsbok*.
— 1968: *Folksägner från Varend. Kronobergsboken*.
— 1979: Fria med knivslida. *Vetenskapssocietetens i Lund årsbok*.
- Campbell, Åke och Nyman, Åsa, 1976: Jättekastet. *Atlas över svensk folkkultur II*.
- Carlquist, Gunnar, 1961, 2001: *Lunds stifts herdaminne* 8, 11.
- Cronholm, Christopher, 1976: *Blekings beskrivning. Författad af Christopher Cronholm år c. 1750–1757*.
- Enwall, Petrus, 1962: Namnet Stockholm. *Samfundet Sankt Eriks årsbok*.
- Gillberg, J. L., 1765: *Historisk, Oeconomisk och Geographisk Beskrifning öfwer Malmöhus Lähn*.
- Gustavsson, Karin, 2003: »... all min stora kärlek för hvad fornforskningen rör». *Carl Gyllenstierna, fornforskaren på Krapperup och hans tid*.
— (under utg.): *En ärans och lärdomens man. Bror Emil Hildebrand och Krapperup*.
- Holm, Pelle, 1991: *Bevingade ord*.
- Hyltén-Cavallius, Gunnar Olof, 1842: *Sägner om Kettil Runske. Läsning för folket* 8.
— 1868: *Warend och wirdarne II*.
- Ingers, Ingemar, 1979: *Folkmål och folkminnen i Oxie härad*.
- Johansson, Kerstin Louise, 1991: *De dödas julotta. En sägenundersökning*.
- Lövkrona, Inger, 1982: *Det bortrövade dryckeskäret. En sägenstudie*.
- Malmberg, Carl-Axel, 1993: *Brunnby kyrka i Kullen*.
- Nicander, Karl August, 1831–1839: *Minnen från Södern* 1.
- Nyman, Åsa, 1976: Odens jakt. *Atlas över svensk folkkultur II*.
- Pira, Sigurd, 1922: *Sägner om urkon i Norra Vi*.
- Svanberg, Ingvar, 2006: »Ett sijdbehn aff en Jungfru». *Svenska landsmål och svenskt folkliv*.
- von Sydow, Carl Wilhelm, 1935: Övernaturliga väsen. *Nordisk kultur. Folktro*.
- Thiele, J. M., 1818–1823: *Danske folkesagn*.
- Tuneld, John, 1934: *Prästrelationerna från Skåne och Blekinge av år 1624*.
— 1960: *Prästrelationerna från Skåne av år 1657 och 1690*.
- Törner, Fabian, 1706: *De Initiis Stockholmiae*.
- Wigström, Eva, 1868–1911: Folktro och folksägner från skilda landskap. *Nyare bidrag till de svenska landsmålen ock svenskt folklif* III.3.
— 1887: *Vandringar i Skåne ock Bleking för samlande af svensk folkdiktning. Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folklif* VIII.1.
- Wijkander, Klara, 1952: Om övertro i Kullen. *Kullabygd*.
- Wrangel, Ewert, 1918: *Gamla studentminnen från Lund*.

Summary

Folk legends collected by Bror Emil Hildebrand. Published by Nils-Arvid Bringéus

Held in the archives of the Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities is a collection of legends transcribed by Bror Emil Hildebrand, later Custodian of National Antiquities, in his student days around 1830. He recorded the legends from informants he met while employed as a tutor and on his travels, chiefly in Skåne. Fair copies were subsequently made, and the legends were grouped by province and some of them provided with a commentary. Here, Hildebrand's transcriptions, which anticipated the legend collecting of Gunnar Olof Hyltén-Cavallius and Eva Wigström, are published for the first time, together with references to earlier collections and to Bengt af Klintberg's forthcoming *Types of the Swedish Folk Legend*.

Sydsvenska sägner om nedpålade döda

Av Bengt af Klintberg

Alla som har sett någon av de många skräckfilmerna om Dracula vet att Draculas makt att nattetid suga sina offers blod bryts mot slutet av filmen. Det sker genom att någon öppnar kistan där Dracula ligger och driver en spetsad påle genom hans hjärta.

Som bekant går alla Draculafilmerna ytterst tillbaka på irländaren Bram Stokers berömda roman från 1897. Draculas slott ligger i Transsylvanien, och vi vet genom bevarade förarbeten till romanen att Bram Stoker väl kände till den gamla folktron i Transsylvanien och flera andra östeuropeiska länder, däribland Ryssland och Balkanländerna, att vissa personer inte förmultnade i sina kistor efter döden utan levde vidare genom att dricka de levandes blod. De var med ett rumänskt ord *moroi*, odöda (McNally & Florescu 1973:122).

Det vore dock fel att tro att den östeuropeiska folktron om vampyrer som tillintetgörs med en spetsad påle genom hjärtat var okänd i engelskspråkig litteratur innan Bram Stoker skrev sin roman. Den hade introducerats redan tidigt under 1800-talet då den romantiska skräcklitteraturen blomstrade. Lord Byron lämnade uppslaget till en berättelse på vampyrtemat till en doktor John Pilidori, vars bok *The Vampire* publicerades 1819. Den dramatiserades senare av irländaren Dion Boucicault i en teaterpjäs som hade premiär 1852. Bram Stoker kan också ha fått inspiration av en vampyrnovell, författad av hans landsman Sheridan Le Fanu, »Carmilla» (Haining & Tremayne 1997).

Till det som var nytt i Bram Stokers roman hörde vampyrens namn, Dracula. Det var tidigare knutet till en historisk person, den medeltida fursten Vlad Tepes, känd för sin grymhet. Men i sägnerna om Vlad Tepes sägs det inte att han skulle vara vampyr. Det är Bram Stoker som har skapat den demoniske transsylvanske greven. Andra inslag i romanen återgår däremot på gammal folklore. Dit hör skildringen av hur Dracula tillintetgörs när en spetsad påle slås genom hans hjärta. I den här artikeln vill jag visa att detta sägenmotiv har varit spritt inte bara i de östra delarna av Europa utan även i de västra och norra och att sägentraditionen om nedpålade döda går tillbaka på ett verkligt bruk, vars ålder förlorar sig i förhistorisk tid och som levde kvar ännu på 1700-talet, kanske ännu senare.

Detta bruk har varit utbrett inom germanskt språkområde, där det har funnits en föreställning om ondskefulla gengångare i kroppslig gestalt, s.k. »likspöken» (Klare 1933–34; von Sydow 1935:97 ff.). Området omfattar delar av de brittiska öarna, Nederländerna, nordvästra Tyskland, Danmark och södra Sverige. Här har föreställningen om likspöken hållit stånd mot den kristna tanken att människan består av kropp och själ, och att kroppen är ett hölje för själen som inte kan återfå liv efter det att själen har lämnat kroppen i dödsögonblicket.

De mest kända skildringarna av likspöken finner man i de medeltida isländska sagorna. Där berättas på flera ställen om hur en levande man bryter sig in i en gravhög och utkämpar en våldsamt kamp med högbon, eller hur en gengångare återvänder nattetid till gården där han har levt och ställer till med skada bland människor och djur. Ett känt exempel är episoden om Glam i Grette Asmundssons saga, den isländska litteraturens mest blodisande spökhistoria (Alving 1979:168–183). I de isländska sagorna berättas det emellertid inte att liket av gengångaren pålas ner i marken. Det vanliga är i stället att det grävs upp, varefter huvudet huggs av och hela kroppen bränns till aska (Klare 1933–34).

Samma metod förekom enligt krönikören William of Newburgh (1136–1198) i 1100-talets England. Jean-Claude Schmitt har sammanfattat vad denne berättar om gengångare i norra England:

De terroriserar sina släktingar och hela grannskapet, får hundar att yla nattetid och anklagas för att smitta ner luften, orsaka epidemier och till och med dricka folks blod. Två av dem benämns uttryckligen vampyrer (*sanguisuga*), och när deras gravar öppnas, påträffas de nedstänkta med blod; deras kadaver är uppsvällda, ansiktena rödblommiga och svepningen söndersliten (Schmitt 1998:82, min översättning; jfr Barber 1988).

Den medeltida engelske krönikören berättar hur lokalbefolkningen bär sig åt för att komma tillrätta med problemet. De modigaste, ofta en grupp unga män, går till kyrkogården, gräver upp liket och hugger det i bitar som bränns på ett bål utanför byn efter att hjärtat först har skurits ut – så länge det är kvar tror de inte att liket kan brinna. Metoden fördöms skarpt av kyrkan, skriver William, såsom varande otillbörlig och ovärdig (ibid. s. 83).

Uppgifterna är intressanta som exempel på att vampyrföreställningar förekom på de brittiska öarna under medeltiden. Kanske har man rätt att tolka dem som att den europeiska vampyrtron tidigare har varit utbredd över ett större område än de delar av Östeuropa där den levde kvar längst. Längre ner i Europa, i länderna med romanska språk, har Jean-Claude Schmitt inte kunnat finna några spår av de förkristna föreställningarna om likspöken och vampyrer. De verkar helt ha trängts undan av den kristna läran om en odödlig själ och en förgänglig kropp.

Den enda mer utförliga studien av bruket att påla ner lik i marken och sägerna om nedpålade döda är författad av dåvarande museichefen i Varberg,

Albert Sandklef. Den remarkabla händelse som fick honom att intressera sig för ämnet, fyndet av ett medeltida mosslik i hans hemtrakter, ska jag snart återkomma till. Hans bok *Bockstensmannen och hans olycksbröder* utkom 1943. Sandklefs exposé inleds med fynden av mosslik från järnåldern på nuvarande danskt och nordtyskt område (Glob 1966). Så långt tillbaka i tiden avser jag inte att gå i denna artikel. Jag begränsar mig till de folkloristiska källorna och överlåter åt arkeologerna och religionsforskarna att begrunda de många vetenskapliga problemen i samband med järnålderns mosslik.

Min egen översikt inleds i stället med de äldsta skriftliga beläggen för nedpålning som är från 1000-talet e. Kr. Därefter redovisar jag ett urval av äldre och nyare källor som ger en uppfattning om brukets geografiska utbredning. Avslutningsvis redogör jag för den svenska sägentraditionen om nedpålade döda. Eftersom den har varit särskilt utbredd i de gamla danska landskapen Skåne och Halland, jämför jag i några fall de sydsvenska sägenvarianterna med deras danska motsvarigheter.

Från Tyskland finns en uppgift från början av elfte århundradet om att nedpålning var en välkänd metod att hindra döda från att gå igen. Biskopen Burchard av Worms fördömer i sin bikhandledning *Corrector* (ca 1020) sedan att påla ner nyfödda barn som dött före dopet. Han uppger att detta brukar ske på en hemlig plats och syftar till att förhindra att barnen kommer upp ur jorden och åstadkommer skada. När kvinnor dött i barnsäng tillsammans med barnet genomborras även de av en påle som fäster dem vid jorden (HDA: *pfälen*).

Saxos danska historia från 1200-talet, *Gesta Danorum*, innehåller två uppgifter om nedpålning av lik. I bok I berättar Saxo om en viss Mithothyn (Med-Oden), som utgav sig för att äga gudomliga krafter men som avslöjades som en bedragare och blev ihjälslagen. Hans ondska gjorde sig påmind ännu efter hans död, varför liket grävdes upp och huvudet skildes från kroppen, som naglades fast i jorden med en vässad påle genom bröstet (Saxo Grammaticus 1979:26).

Saxo berättar också (i bok V) om två fosterbröder som har svurit att den som överlever den andre ska låta begrava sig levande tillsammans med den döde. När den ene dör håller fosterbrodern Asmundus sitt löfte, men han tar med sig mat i gravkammaren. Efter en tid tränger fiender in i gravnen och finner honom levande men i ett bedrövligt tillstånd. Han berättar att han har kämpat med den döde varje natt och till sist huggit av dennes huvud med sitt svärd och slagit en påle genom hans kropp (ibid. s. 150–151). Berättelsen om fosterbröderna finns även i *Egils saga einhenda ok Ásmundar berserkjabana*, nedtecknad i början av 1400-talet (Jónsson 1944:166), men intressant nog heter det där att Asmund hugger huvudet av den döde och bränner hans kropp till aska. Om nedpålning sägs ingenting i den isländska sagan.

Ett flertal danska krönikor av äldre och nyare datum berättar om det öde

som vederfors den danske konungen Abel, som levde på 1200-talet. Efter att ha blivit ihjälslagen av friser blev han begravd i en kyrka i Slesvig. Men eftersom han spökade efter döden fördes hans lik till ett kärr där det sänktes ner och fästes vid marken med en påle. I yngre slesvigsk folktradition figurerar Abel som anförare av »den vilda jakten» (Sandklef 1937a:72–73; jfr Olrik 1901).

Det är knappast någon tillfällighet att de flesta äldre beläggen för nedpålning kommer från Danmark. Där har bruket uppenbarligen varit väl etablerat och bevarats i levande minne långt in i 1800-talet. I den yngre danska traditionen heter det oftast att den döde manas ner i jorden av en präst, varefter en påle slås ner i marken för att hålla liket kvar i jorden. Det sägs alltså inte explicit att pålen slås genom kroppen. Det verbala inslaget i ritualen har kommit i förgrunden, och det ursprungliga genomborrandet av liket med en påle har i motsvarande mån fallit i glömska. Den danske upptecknaren Evald Tang Kristensen samlade i *Danske Sagn* inte mindre än 27 uppgifter om »manepæle», som stod kvar ännu i sen tid och om vilka det sades att de hade slagits ner på en plats där en gengångare hade manats ner (Sandklef 1943:77).

Även från de brittiska öarna finns uppgifter om att nedpålning av döda har förekommit in i nyare tid. Enligt en uppgift brukade man i England ännu på 1820-talet begrava självmördare vid en korsväg med en påle genom liket (Feilberg 1894–1904:904: *pæle*). I en skrift från 1881 berättas följande om en begravning av en självmördare:

För att förhindra den döde mannen från att »gå igen» och bli en skräck för alla i omgivningen, skulle man vända kistan upp och ner, varefter man skulle driva ett spjut genom den och kroppen för att på så sätt fästa den i jorden [- - -] När man för inte så många år sedan byggde en ny väg, fann man kistan och spjutet och avlägsnade dem (Hunt 1881:253, citerad i Sandklef 1943:120, min översättning).

Liknande uppgifter om fynd av lik med en påle genom kroppen finns från både Danmark (t.ex. Sandklef 1943:74–75) och sydligaste Sverige. En sagesman i Bosarps socken i Skåne berättade på 1920-talet att han en gång var med och tog upp torv i en mosse. Under arbetet fann man ett kvinnolik nedgrävt med en påle tvärs igenom kroppen. Den allmänna uppfattningen var att kvinnan hade blivit mördad och att pålen hade slagits genom hennes kropp för att hon inte skulle gå igen (LUF 2370 s. 2).

Det mest kända mossliket i Sverige är resterna av en man som efter fyndplatsen har blivit kallad Bockstensmannen. Det var 1936 som museiintendenten Albert Sandklef fick höra att man i en mosse hade påträffat en död man som redan hade besiktigats av landsfiskalen och en läkare. En lantbrukare hade gjort fyndet när han harvade på Bockstens mosse för att framställa torvströ, ett arbete som hade pågått i flera år och som lett till att mossens yta sjunkit med omkring 75 centimeter. En dag strax före midsommar fastnade harven i något slags tyg. Då han tittade efter, låg där mellan tygstyckena ett

Bockstensmannen. Ur Pablo Wiking-Faria (red.), *Bockstensmannen och hans tid*.

människohuvud med rödbrunt, lockigt hår. På det nästan svarta kraniet kunde man ännu se ögonbrynen.

Bockstensmannen och hans dräkt är den största attraktionen på Varbergs museum. Dräkten har daterats till 1300-talet och anses vara den mest välbevarade medeltida dräkten i Sverige. Den är helt komplett med tidstypisk lång struthätta som har hängt ner på ryggen, läderbälte, hosor (ett slags långa strumpor) och skor samt två knivar i sina slidor. Mannen, vars ålder har uppskattats till mellan 25 och 35 år, hade sänkts ner i mossen fullt påklädd, liggande på magen. När nedpålningen ägde rum var platsen vattenfylld. En påle av björk hade slagits genom hans rygg ovanför höftpartiet, medan en liknande påle lite längre åt sidan endast hade genomborrat kläderna. En tredje påle av ek hade slagits genom hans hjärta (Nockert 1997; Wiking-Faria 2008).

Albert Sandklef har sammankopplat fyndet i Bockstens mosse med en sägen som ännu berättades i trakten när den döde hittades. Enligt den hade den nedpålade varit en värvare som försökt locka traktens bönder att slåss mot den danske kungen. Men bönderna ville inte kämpa mot sin förra härskare och slog därför ihjäl värvaren (Sandklef 1937a:86; Sandklef 1943:154–158). Den plats där man gömde liket har legat där fyra socknar gränsar till varandra, en plats som enligt traditionen motverkade den dödes möjligheter att söka hämnd. Sandklefs antagande bygger på att mordet skulle ha skett på 1360-talet, då Valdemar Atterdag angrep norra Halland.

Teorin är i och för sig inte orimlig, men den går inte att bevisa, och man kan tänka sig många andra anledningar till att mannen pålades ner. Ännu mer spekulativ och osannolik är en hembygdsforskares försök att identifiera den döde med en namngiven prästman (Wennerholm 1998). Vi får nöja oss med att konstatera att Bockstensmannens öde exemplifierar medeltida tro och praxis i samband med begravning av döda. Han har hört till den kategori som inte fick vila i vigd jord och som därför har begravts vid

gränsen mellan flera socknar med en påle slagen genom hjärtat för att förhindra gengång.

Varför lämnade man att sänka ner hans kropp i ett vattenfyllt kärr eller en göl, och varför var det viktigt att platsen låg på gränsen mellan två eller flera socknar? I det första fallet beror valet säkert på att kärr och andra vattenfyllda marker var platser som man sällan hade anledning att besöka. Genom att de var ofruktbara och svårframkomliga kunde de inte utnyttjas ekonomiskt av bönderna. Av denna anledning låg de ofta utanför all bebyggelse, där socknarna eller byarna gränsade mot varandra. Dessa gränser utgjorde ett slags ingenmansland; dit förvisades de döda som man inte ville begrava i den egna socknens vigda jord. När det heter att liket pålas ner i ett »trebundet skäl», det vill säga där tre sockengränser möts (Holbek & Piø 1979:160), kan man anta att tretalet har tillmätts en magiskt skyddande verkan.

En annan viktig faktor i sammanhanget är att kärren och myrarna ofta var delvis täckta av vatten. Det har varit en utbredd och mycket gammal folktro, inte bara i Norden, att de döda inte kan ta sig över vatten (Haavio 1947). Därför har vattendammar och gölar, liksom även holmar i sjöar, varit platser som valts åt döda som inte fått komma i vigd jord. En vanlig gastsägen i Sverige handlar om en gast som ber en levande att ro honom över vatten och sedan belönar honom (af Klintberg 1963:103 ff.). I Danmark har Evald Tang Kristensen upptecknat en sägen om en präst som manar ner en kvinnlig gengångare. Hon ber honom bevekande att inte dränka henne, och därför manar han inte ner henne i en sjö utan i jorden nära sjöstranden med en påle över sig. Gengångaren vet att hon inte skulle kunna komma lös om hon pålades ner i vatten (Kristensen 1980 nr 775).

Ytterligare ett återkommande drag i källmaterialet är att pålen som slås genom liket och ner i jorden ska vara av ek. Bakom detta kan man spåra både praktisk erfarenhet och magiska föreställningar. Ekträets hårdhet och motståndskraft mot fukt och väta har varit välkänd och var anledningen till att det har använts som virke vid skeppsbyggnad. Men eken har även varit ett heligt träd bland både kelter och germaner och ansetts magiskt skyddande mot onda makter (Tillhagen 1995:99 f.).

Om vi så vänder oss till det svenska källmaterialet om nedpålade, så finner vi att det ger två olika svar på frågan: vilka människor var det som blev nedpålade? Sägner berättar både om anonyma gengångare eller gaster och om namngivna personer. I det förra fallet rör det sig nästan uteslutande om döda som av ena eller andra anledningen inte har fått vila i vigd jord: självmördare, brottslingar, soldater dödade i krig. Genom att de nödvändiga riktningarna inte har utförts har de inte blivit upptagna i de dödas gemenskap utan befinner sig i ett statuslöst tillstånd mellan de levande och de döda (Pentikäinen 1964).

Traditioner om stupade soldater som blivit nedpålade av lokalbefolkningen har varit särskilt vanliga i Halland. Genom att de har sänkts ner i myrar

omtalas de som »myringar», och man har berättat att deras skrik har kunnat höras nattetid från myren. Ibland heter det att de, när pålen har ruttnat, förvandlas till »nattravnar», ett slags flygande, fågelliknande väsen med ett hål efter pålen i ena vingen. Den fågel som fått spela rollen som nattligt flygande spöke är nattskärran, som i Danmark bär namnet nattravn (Holbek & Piø 1979:160 ff.). Folktron om nattravnar finns både i Danmark och i de gamla danska landskapen Skåne och Halland. I Östergötland har det funnits en snarlik föreställning om »pålgastar», spöken efter avrättade brottslingar som har begravts i kärr och mossar och fästs vid marken med ekpålar (Hagberg 1937:635).

Sägner om namngivna nedpålade skiljer sig från den föregående kategorin däri att det ofta berättas att den döda personen inledningsvis begravs i kyrkogårdens vigda jord. Men där får han eller hon ingen ro, de anhöriga utsätts för nattliga besök och tvingas till slut gräva upp liket och begrava det i ett kärr, genomborrat av en påle. I denna grupp av gengångare finner man både kvinnor och män. Kvinnorna sägs ofta ha varit bondkvinnor som dragit på sig häxstämpel eller hårdhjärtade godsägarinnor. De manliga gengångarna hör i regel till den senare kategorin: de är män ur herreklassen som har levt ett gudlöst liv.

En handfull av dessa gestalter, som alla förefaller vara historiska, har i särskilt hög grad blivit föremål för sägenbildning. På Kullahalvön i Skåne har man berättat om den trollkunniga bondkvinnan Potta Långhaka, som ska ha levt för längesedan i byn Pottmjöhult (nuvarande Mjöhult) i Farhults socken. Längre söderut i samma landskap berättas liknande sägner om Orelyckekäringen, en kvinna från gården Orelyckan i Norra Sandby socken. På Österlen är kvinnans namn Gertrud-Jepa; hon sägs ha varit bosatt i Hagestads socken (Hagberg 1937:634). I Råbelöv i nordöstra Skåne handlar sägner om en general, Skytten kallad (Wigström 1881:108; LUF 466 s. 132–133). Sannolikt avses Carl Gustaf Skytte, död 1717 (Anrep 1862:797).

Nedpålningssmotivet har även knutits till en illa beryktad fogde i södra Halland som levde på 1600-talet, Pål Rasmus. I hans fall förekommer det bara i enstaka sägner; de flesta berättar att han blev nedmanad av en präst i en källa eller under ett pilträäd utan att det nämns något om nedpålning (Sandklef 1943:86 ff.). I norra Halland finns sägner om Lars Gathenhielm, som i början av 1700-talet kapade utländska fartyg utanför Hallands kust. Han ligger begravd i en marmorsarkofag i Onsala kyrka, men enligt en sägen är kroppen nedpålad på en holme utanför fastlandet.

Norr om dessa båda landskap är sägner om namngivna nedpålade sällsynta. I Nydala kloster i Småland fanns enligt sägnen en abbot, Godfred, som av danska soldater blev nedpålad på en holme i sjön invid klostret. I Östergötland har man berättat om fru Barbro på Brokind, som plågade sina underlydande på alla upptänkliga sätt och spökade efter sin död.

Till sist drogs hennes kista av ett par tvillingoxar till en mosse, där fru Barbro sänktes ner och en påle slogs genom både lik och kista (Hofberg 1882: 112 f.).

Av alla dessa gengångare är Potta Långhaka den vars rykte har nått längst; sägnerna om henne har berättats inte bara i Skåne utan även i grannlandskapet Halland (IFGH 2212 s. 7–8). De levde ett frodigt liv 1860 då den engelske resenären Horace Marryat besökte Kullahalvön. När sällskapet befann sig vid en damm där ytan var täckt av vita näckrosor berättade guiden följande sägen:

I en av dessa dammar sänktes för några århundraden sedan liket av en illa beryktad häxa – Putta Långhake. Under sin livstid hade hon stulit en oblat, vilken hon gett sina svin att äta, varigenom de storligen frodades och förökade sig; men efter sin död gick hon varje natt igen och försökte få den tillbaka. Då tog bönderna upp kroppen och sänkte den, med huvudet genomborrat av en stake, i kärret där nu de vita blommorna lyser; och om de förbipasserande råkade vicka på staken, så hörde de en röst ropa nerifrån: »Dra ut den, dra ut den, så kommer Putta upp igen.» En tanklös främling tog slutligen bort staken, och Putta kunde återgå till sina djävulskonster. Man band henne nu vid en vagn och kastade ner henne i ett hål vid havsstranden som påstods vara bottenlöst (Marryat 1862, min översättning).

Marryat berättar avslutningsvis att han tillsammans med de andra i sällskapet besökte hålet, ett gammalt schakt till en silvergruva, där de fick höra ännu en sägen om en sjöman som låtit fira ner sig i ett rep för att mäta gruvschaktets djup och som inte kom upp – han hade fallit i Puttas klor (ibid. s. 142).

Slutet på den sägen som Horace Marryat fick höra, att någon avlägsnade pålen och Potta Långhaka kom upp bara för att senare sänkas ner i ett bottenlöst hål, förekommer i ett par andra varianter från Kullahalvön. Det vanligaste slutet är emellertid att hon fortfarande sägs ligga nedpålade på dammens botten. Det framgår av tre andra uppteckningar från ungefär samma tid, som förvaras på Krapperups slott längre ut på Kullahalvön. Slottsherren vid mitten av 1800-talet, Carl Gyllenstierna, var en ivrig samlare som bland mycket annat också tillvaratog folksägner. Uppteckningarna har publicerats av Gunnar Jarring, som innan han blev ett världsberömt FN-sändebud hade samlat folklore i Xinjiangprovinsen i Kina och som mot slutet av sitt liv återvände till sin barndoms sägner om den fruktade häxan Potta Långhaka (Jarring 1978).

Bara en av de tre versionerna innehåller slutmotivet att den nedpålade häxan kommer upp igen och sprider oro, tills hon slutligen sänks ner i en bottenlös göl. I de två andra berättas det att dammen en kall vinter fryser till is. Några barn som åker skridsko på isen upptäcker pålen som sticker upp och börjar vicka på den. Slutet på sägnen är att de hör en röst nerifrån djupet: »Ricka på, ricka på, så kommer Potta Långhaka upp!» De flyr skräckslagna från platsen.

I två av versionerna (2 och 3) berättas inledningsvis detsamma som i Mar-

ryats version, nämligen att Potta Långhaka under livstiden hade varit en ogudaktig kvinna som sparat oblaten vid nattvardsgången och gett den till sina husdjur för att de skulle trivas bättre. Därför sågs hon gå igen efter döden och sticka ner armen i djurens halsar. Denna berättelse förekommer även som separat gengångarsägen. Den har varit särskilt frekvent i Skåne men finns även upptecknad så långt norrut som i Finlands svenskbygder (Wessman 1931:17).

Två av Krapperup-versionerna (1 och 2) innehåller en annan internationellt spridd sägentyp, som i Sverige har fått sitt namn efter en replik som ingår: »Tasse ta fot!». Den berättas oftast om en dräng, ett skogsrå och en varg. Drängen ligger en natt i höet i en lada, när han upptäcker att ett skogsrå har tagit sin tillflykt till ladan undan en förföljande varg. Hon har satt sig i en öppning i ladväggen och viftar med fötterna, samtidigt som hon retsamt säger till vargen nere på marken: »Tasse ta fot!». Drängen knuffar ner henne med orden: »Tasse, ta alltihop!» (af Klintberg 1972 nr 20).

I den skånska versionen är aktörerna en dräng, en goenisse och Potta Långhaka. Drängen förföljs av häxan och tar sin tillflykt till en höstack. Där finns även en goenisse som retar häxan genom att säga »Tasse ta fot!». Drängen sparkar ner honom med orden »Tasse ta alltihop!», varefter ett slagsmål bryter ut mellan häxan och goenissen.

Ytterligare en sägen som har berättats om många gengångare förekommer i en av de tre versionerna (2). När Potta Långhaka har dött och blivit begravd på kyrkogården och gästerna återvänder till begravningsgården för att äta och dricka, ser de till sin förfäran den döda stå där och skratta åt dem. Detta motiv ingår ofta i de sydsvenska sägnerna om nedpålade men finns även i andra svenska gengångarsägner (t.ex. Säve 1960 nr 319).

Potta Långhakas ryktbarhet har lett till att både sägner och skämtsagor om elaka trollkärningar har attribuerats till henne, vilket i sin tur har gjort det möjligt för berättarna att sammanföra berättelserna till längre enheter. Ett exempel på det finner man i Eva Wigströms andra samling av folkdiktning från Skåne, som publicerades 1881. Hon inleder med orden: »Den ryktbaraste av alla stygga kärningar i hela Skåne tror jag dock är Putta-långhaka.» Läsaren får veta att hon i livstiden var i förbund med djävulen och att hon varje skärtorsdag reste till Blåkulla efter att först ha sprungit tre varv runt socknens kyrka med en gryta på huvudet. Därefter återges två skämtsagor om häxan och djävulen som följs av en beskrivning av Puttas död och begravning. Där möter man det tidigare nämnda sägenmotivet att hon står i stalldörren och skrattar åt begravningsgästerna när de återvänder från kyrkogården. Så berättas om hennes mellanhavande med goenissen, och sist kommer berättelsen om nedpålningen:

Slutligen blef man så led af hennes spökande, att man gräfde upp hennes lik, sänkte det ned i ett kärr och slog en påle genom kroppen, och så fick hon stanna der hon var. Men att hon ej begärde bättre än att få komma upp igen, det fick man erfara flera år

efter. Det var en vinter, kärret låg tillfruset, och pålen, som var slagen genom Putta-långhakas kropp, höjde sig ett godt stycke öfver isens yta. Barnen från grannskapet ville åka kälke på kärret och bundo nu en sådan vid pålen, så de skulle kunna åka i ring. Det gick bra en stund, men nu och då vacklade pålen genom slädens fart; då hörde barnen nere från djupet en stämma som skrek: »Ricka, ricka bättre på, så kommer Putta-långhaka upp!» Förfärade sprungo barnen från isen, men Putta-långhakas ord hafva blifvit till ett ordstäf i Skåne (Wigström 1881:228–231).

Om man granskar alla de sägner om nedpålade som har dokumenterats i Sverige, finner man att det är en episod som förekommer mer frekvent än någon annan. Man skulle kunna säga att det är den centrala vandringssägner i traditionerna om nedpålade, inte bara i södra Sverige utan även i Danmark, inbegripet Slesvig-Holstein i nuvarande Tyskland (Sandklef 1943:109). Någon finner en påle som sticker upp ur marken på en plats där ett lik har blifvit nedpålade. Han ruckar lite på pålen och hör en röst nerifrån marken som säger »Rucka mer!», »Ryck upp pålen!» eller något liknande. Oftast heter det att personen förfärad flyr från platsen.

I det svenska material som jag har haft tillgång till finns ett 25-tal varianter av denna sägentyp. Om man därtill lägger ett femtontal danska varianter, publicerade av Evald Tang Kristensen, så framstår sägner som den i särklass mest frekventa sägentypen i förbindelse med nedpålade i södra Skandinavien. I en engelskspråkig katalog över svenska sägentyper som jag för närvarande förbereder för tryckning, *The Types of the Swedish Folk Legend*, har jag gett sägner namnet »Rock the pole!».

Som tidigare exempel visar förekommer denna sägen ofta som avslutande episod i längre, sammansatta sägner om nedpålade och bildar då den dramatiska höjdpunkten på hela berättelsen. Men man finner även korta, enepisodiska utformningar. Ett exempel är följande uppteckning från Ås socken i norra Halland:

Gatenhjälm är begravnen på Härta långt ute i sjön och de hade slagit en påle igenom honom. Två fiskare hade gått i land där för att sova. En av dem tog tag i pålen och leade på den. Då ropade det: »Ryck upp!» – »Jaså, du vill upp igen», sa han då, och han slog ner pålen fastare än den stod förut (Bergstrand 1949 nr 262).

I de längre, flerepisodiska versionerna har alltså sägner kombinerats med andra sägentyper. En sägen som vi tidigare mött i förbindelse med Potta Långhaka, den om bondhustrun som använder en oblat för att få boskapslycka, har även knutits till gengångaren Gertrud-Jeppa på Österlen:

För många år sedan var det en kvinna i Hagestad, som de kallade för Gertrud-Jeppa. Hon tog oblaten av munnen och lade den i näsduken en gång hon gick till altars. Och så skar hon den itu och gav fåren den när hon kom hem för (att) de skulle trivas bra. Om fåren blevo värre till (att) trivas, det vet jag inte, men en tid efter så dog Gertrud-Jeppa, och så hade hon inte ro i graven. Hon gick igen så fasligt. Hon kom både om dagen och vid nattetid, och hon gick och rakade i halsarna på fåren. I synen var hon lik sig, men kläderna voro så luddiga och trasiga. [- -] Så togo de prästen dit, men vilken präst det var, det är mera än jag kan svara till, för det har inte hänt i min

tid, och nu är jag fem och åttatio, men mina föräldrar ha snackat om det, och det skall vara riktig sanning.

När då prästen tog sin bok och började läsa, så slog gästen boken ifrån honom. »Har du makt till (att) slå boken av handen på mig, så har du inte makt till (att) slå ordet av munnen», sade han. Och så gick han före och läste utanåt och käringen måtte följa efter honom. När de så kommo till Krokshöl i Tykeå nere mot Sandhammaren till, så manade han henne ner i vattnet, och så slog de en påle igenom henne. Och sedan syntes hon inte till. Den pålen stod där i många år, för det var en ekepåle, och när där kommo pågar eller drängar och badade i Krokshöl, så var de stundom förvetna och ruckade på pålen. Då sade det i vattnet: »Rucka bra, rucka bra!» Och så läto de gärna pålen vara i fred. Men Gertrud-Jeppa har inte gått igen sedan hon blev nermanad (Ingers 1945 nr 8).

I den här sägnen kan vi lägga märke till en episod som jag inte har hittat i några andra svenska sägner om nedpålade men som är vanligt i de danska sägnerna. Det är att den kvinnliga gengångaren slår boken ur handen på prästen, när han skall mana ner henne. Episoden ingår i ett halvdussin varianter i Evald Tang Kristensens Danske Sagn (Kristensen 1980 nr 599, 671, 705, 760; Kristensen 1934 nr 341, 450). I svensk sägentradition handlar det i stället om en maktkamp mellan prästen och djävulen: den senare slår boken ur handen på prästen, men denne tvingar djävulen att ta upp boken och kan sedan fördriva honom genom ett hål i fönsterblyet (t.ex. Bergstrand 1948 nr 28).

En annan sägen som vi har mött i förbindelse med Potta Långhaka är den där ett begravningsfölje, efter att ha sänkt ner kistan i kyrkogårdens jord, kommer tillbaka till den döda kvinnans gård och ser henne stå där och skrat- ta åt dem. Den ingår ofta i sägnen om hur det gick till när Orelyckekäringen i Norra Sandby socken blev nedpålade, så t.ex. i en uppteckning från grann- socknen Stoby:

Orelyckekäringen misstänktes att vara en trollpacka. När hon dött skulle hon forslas till kyrkogården, men innan man hann dit misstänktes av någon anledning att allt inte var rätt ställt, varför man öppnade kistan och fann den tom. Man hade då ej annan råd än att bära den tomma kistan tillbaka till sorgehuset. Där fann man hennes skep- nad på logen. Man tog då på nytt och lade henne i kistan och lade på locket, och efter det man nu förstod man hade att göra med en häxa, bar man henne inte till vigd jord, utan ner till ett närbeläget kärr där fyra ägo- gränser stöta samman och sänkte ner kistan där. Men häpnaden blev stor, när man vid hemkomsten fann gumman sittande över den murade spisen inne i stugan och hänskrattade åt de församlade. Så för tredje gången fick man henne i kistan och bar ner henne i kärret som förut, men slog då för säkerhets skull en grov ekpåle genom kistan, så att liket fick stanna kvar även i se- nare tid.

Pojkar gick på isarna om vintern, [- -] och det var tö och lite öppet vatten ikring, så pålen var löser. Dom ryckte i pålen, och då hörde dom en röst nerifrån som sa: »Rucka, rucka bra, så kommer du ner och jag opp.» De lär emellertid ej ha gjort så (LUF 8563 s. 1–3; jfr Nilsson 1947:185).

Den hotfulla repliken i denna text, att den som ruckar pålen kommer att få byta plats med den nedpålade, finns i fler skånska sägenvarianter (Sandklef

1943:99). Man hittar den också i en dansk uppteckning: »Rokke rok, mæ op og dæ ned!» (Kristensen 1934 nr 344). En speciell utformning av den nedpålades replik, som jag bara har funnit i danska versioner av sägnen, är att någon hör en röst som säger: »Ryk, så skal jeg trykk!» Den finns på flera ställen i Evald Tang Kristensens Danske Sagn (Kristensen 1980 nr 618, 798; Kristensen 1934 nr 450, 451).

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att de svenska sägner om nedpålade främst påträffas i de gamla danska landskapen Skåne och Halland och att de har en nära samhörighet med den danska traditionen. Den enda högfrekventa sägentypen är den som jag har kallat »Rock the pole!». Även om den ibland förekommer som separat sägen är det vanligare att den har införlivats i längre berättelser, sammansatta av flera välkända sägentyper eller sägenmotiv. Jag har gett några exempel på sägner som den har kombinerats med: »Tasse ta fot», »Gengångaren söker oblat», »Gengångaren skrattar åt begravningsgästerna» och »Prästens bok slås ur hans hand».

Listan skulle kunna göras betydligt längre. Både om Potta Långhaka och Barbro på Brokind har det t.ex. berättats att man lät två tvillingoxar dra kistan till ett kärr där man pålade ner kistan och liket. Det motivet är främst känt i förbindelse med kyrkbyggnadssägner (af Klintberg 1972 nr 371). I en skånsk sägen dansar den manlige gengångaren, innan han blir nedpålade, natetid med sin hushållerska så att hennes strumpor slits upp (Wigström 1952: 53). Motivet ingår i en internationellt spridd gengångarsägen (af Klintberg 1972 nr 188). I den danska sägentraditionen om nedmanade och nedpålade gengångare ingår ofta den kända sägnen om djävulen som fjärde hjul (t.ex. Kristensen 1980 nr 708, 796).

Sägner om utbredning sammanfaller på ett slående sätt med det område där det har existerat ett väl dokumenterat bruk att påla ner personer som misstänktes för att kunna gå igen, särskilt självmördare och andra döda som inte fick vila i kyrkogårdens vigda jord. 1800- och 1900-talens sägentradition har bevarat uppgifter om de platser där nedpålningen har skett: kärr, mossar och mindre vattensamlingar. Ofta heter det att liket har pålats ner där gränser mellan socknar eller byar möts. Det historiskt dokumenterade bruket av ekpålar för pålningen har även levt kvar i sägentraditionen.

Den danska traditionen att den döde manas ner av en präst, varefter en påle slås ner i jorden över liket är med all säkerhet en sekundär utformning. Detsamma gäller motivet i litteratur och folklöre om vampyrer, att pålen slås i vampyrens hjärta men inte längre. I båda fallen har det ursprungliga säkert varit att pålen slogs genom liket och ner i marken för att hindra den döde från att gå igen och oroa de levande.

Källor och litteratur

Otryckta källor

IFGH = uppteckningar i Institutet för språk och folkminnen: Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg.
LUF = uppteckningar i Folklivsarkivet i Lund.

Tryckta källor

- Alving, Hjalmar (utg.), 1979: Isländska sagor. Gisle Surrssons saga. Grette Asmundssons saga. Stockholm.
- Anrep, Gabriel, 1862: Svenska adelns ättar-taflor III. Stockholm.
- Barber, Paul, 1988: Vampires, Burial and Death: Folklore and Reality. New Haven and London.
- Bergstrand, Carl-Martin, 1948: Värmlandssägner. Göteborg.
— 1949: Hallandssägner. Göteborg.
- Feilberg, H. F., 1894–1904: Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmål II. København.
- Glob, P. V., 1966: Mossarnas folk. Järnålderns människor bevarade i 2000 år. Stockholm. (Svensk översättning av Mosefolket. København 1965.)
- Haaavio, Martti, 1947: »För strömdrag rygga de tillbaka.» Ett bidrag till de folkliga föreställningarna om färden till dödsriket. I: Arv, s. 155–175.
- Hagberg, Louise, 1937: När döden gästar. Stockholm.
- Haining, Peter & Peter Tremayne, 1997: The Un-Dead: The Legend of Bram Stoker and Dracula. London.
- HDA 1927–42: Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Hrsg. von H. Bächtold-Stäubli. Berlin & Leipzig.
- Hofberg, Herman, 1882: Svenska folksägner. Stockholm.
- Holbek, Bengt & Iørn Piø, 1979: Fabeldyr og sagnfolk. 2. uppl. København.
- Ingers, Ingemar, 1945: Sagor, sägner, legender [- - -] 2. Texter från Skåne. I: SvLm III:3.
- Jarring, Gunnar, 1978: Kullabygdssägner om Potta Långhaga. I: Kullabygd 51, s. 73–110.
- Jónsson, Guðni (red.), 1944: Fornaldarsögur norðurlanda III. Reykjavík.
- Klare, Hans-Joachim, 1933–34: Die Toten in der altnordischen Literatur. I: Acta Philologica Scandinavica VIII, s. 1–56.
- af Klintberg, Bengt, 1968: »Gast» in Swedish Folk Tradition. I: Temenos 3, s. 83–109.
— 1972: Svenska folksägner. Stockholm.
- Kristensen, Evald Tang, 1980 (1897): Danske Sagn V: Spøgeri og Gjenfærd. København.
— 1934: Danske Sagn. Ny Række V: Spøgeri og Gjenfærd. København.
- Marryat, Horace, 1862: One Year in Sweden 1. London.
- McNally, Raymond T. & Radu Florescu, 1973: Vem var Dracula? Verkligheten bakom myten. Stockholm.
- Nilsson, Martin P:n, 1947: Två gengångaresägner. I: SvLm 1947, s. 185–189.
- Nockert, Margareta, 1997: Bockstensmannen och hans dräkt. 2. omarbetade uppl. Varberg.
- Olrik, Axel, 1901: Odinsjægeren i Jylland. I: Dania 8, s. 139–173.
- Pentikäinen, Juha, 1969: The Dead Without Status. I: Temenos 4, s. 92–102.
- Sandklef, Albert, 1937a: Om den nedpålade döde i sägen och fynd. I: Folkminnen och Folktankar 24, s. 72–87.

- 1937b: The Bocksten Find. I: *Acta Ethnologica* 1937:1, s. 1–64.
- 1943: Bockstensmannen och hans olycksbröder. Den döde i mossen i tro och fynd i heden och kristen tid. Stockholm.
- Saxo Grammaticus 1979–1980: *The History of the Danes*. Trans. Peter Fisher, ed. Hilda Ellis Davidson. Cambridge.
- Schmitt, Jean-Claude, 1998: *Ghosts in the Middle Ages: The Living and the Dead in Medieval Society*. Chicago.
- SvLm = Svenska landsmål och svenskt folkliv.
- von Sydow, C. W., 1935: Övernaturliga väsen. I: Nils Lid, red., *Nordisk Kultur XIX: Folketro*, s. 95–159. Stockholm–Oslo–København.
- Säve, Per Arvid, 1960: *Gotländska sägner*. Uppsala & København. (Svenska sagor och sägner 12.)
- Tillhagen, Carl-Herman, 1995: *Skogarna och träden. Natursyn i gångna tider*. Stockholm.
- Wennerholm, Owe, 1987: *Vem var Bockstensmannen? Fjärås*.
- Wigström, Eva, 1881: *Folkdiktning [- - -] samlad och upptecknad i Skåne*. Andra samlingen. Göteborg.
- 1952: *Folketro och sägner från skilda landskap*. Uppsala & København. (Svenska sagor och sägner 11.)
- Wiking-Faria, Pablo (red.), 2008: *Bockstensmannen och hans tid*. Varberg.

Summary

Bengt af Klintberg, Southern Swedish legends about the impaled dead

This article takes its starting point in Bram Stoker's famous novel *Dracula*. As readers will be aware, the vampire Dracula is destroyed when an oak stake is driven through his heart, a motif which the author borrowed from East European folklore. The aim here is to show that this legendary motif was also known in the Germanic-speaking world and that the legendary tradition of the impaled dead goes back to an actual practice, originating in the mists of prehistoric time and surviving into the 18th century, and perhaps even later.

Most of the early evidence of dead bodies being impaled in the ground comes from Denmark; Saxo records two stories in his *Gesta Danorum*. From northern England, Denmark and southern Sweden there are reports of finds of impaled corpses, usually in peat bogs. The best-known find in Sweden is 'Bocksten Man', who was impaled in Halland in the 14th century and whose remains are to be seen in the Regional Museum in Varberg.

Swedish legends about the impaled dead have primarily been recorded in the former Danish provinces of Skåne and Halland. They are told both of anonymous revenants and of named individuals. In the first case, it is a matter of deceased persons who have not been allowed to rest in consecrated ground: suicides, criminals, or soldiers killed in war. In the second, it is often claimed that the body was first buried in the churchyard, but subsequently haunted the survivors and was therefore impaled in a remote spot outside the churchyard, such as on the boundary between two or three parishes.

The best-known figure of such legends is Potta Långhaka (Potta Longchin), who is said to have lived on the Kullen peninsula in western Skåne. She has been the subject of a whole cycle of legends, which have also been linked to other female revenants in Skåne (the Orelycke Woman, Gertrud-Jeppa). Often, the concluding episode of these legends involves children, one winter, finding a stake rising from a

frozen lake. They attach a sledge and ride round and round it. They then hear a voice from the underworld: 'Rock the stake, and Potta Longchin will awake!' This legend about a revenant asking for the stake to be removed is the most frequent migratory legend about the impaled dead, well documented not only in southern Sweden, but also in Denmark, including Schleswig-Holstein in present-day Germany.

»Denna växt är mycket hemmastadd på vår landsbygd»

Tanacetum balsamita som allmogeväxt i Sverige

Av Ingvar Svanberg

När Linné reste i 1730- och 1740-talets Sverige ägnade han viss uppmärksamhet åt de trädgårdar som företagsamma präster hade anlagt runtom i landet. Linné antecknade förtjust vad han såg och upprättade långa listor över de olika växter som återfanns i dessa prästrädgårdar. Listorna är sorgfälligt återgivna i hans dagböcker och tryckta reseberättelser. Separata odlingsytor för mindre gagn- och prydnadsväxter hade under 1600-talets slut vunnit insteg på prästgårdarna och blivit en del av den kultur som landets prelater upprätthöll. Linné kunde i början av 1730-talet observera sådana prästrädgårdar långt uppe i Dalarna (Svanberg 2006).

Prästsonen Linné hade vuxit upp med en entusiastisk odlare till far, Nils Linnaeus (1674–1748), som hade en mycket innehållsrik trädgård på kyrkoherdebostället i Stenbrohult, något som för övrigt lär ha bidragit till sonens botaniska intresse. Den unge Carl njöt av mångfalden och formrikerdomen i faderns anläggning. Bland de många växter som Linné i manuskriptet *Adonis Stenbrohultensis* – sammanställt 1732 – räknar upp från faderns trädgård återfinns *Tanacetum balsamita*, ofta kallad *balsamblad*, men av trädgårdsodlare fortfarande gärna benämnd *bondsalvia* (Manktelow 2005:58–59).

Föreliggande artikel avhandlar utifrån ett etnobiologiskt perspektiv *bondsalvian* som gammal trädgårdsväxt i Sverige och är därmed ett försök att med hjälp av befintligt källmaterial kontextualisera och rekonstruera dess betydelse för landsbygdsbefolkningen under 1700- och 1800-talet. De enskilda odlingsväxternas kulturhistoria i Norden är fragmentariskt känd och uppgifter i senare tids litteratur bygger ofta på ostrykt och anekdotiskt stoff. En noggrann genomgång av skilda källor, ett konsekvent komparativt perspektiv och hänsyn tagen till övlig källkritik kan emellertid bidra till att urskilja några konturer och rentav hjälpa oss att skönja vissa mönster (Svanberg m.fl. under utg.; jfr Svanberg 2002, 2004a, 2004b).

Äldre trädgårdskultur

Den trädgårdskultur som prästerna förvaltade, med särskilt inhägnade eller markerade odlingsytor för blommor och kryddor, saknades under Linnés tid i allmänhet fortfarande i de oskiftade allmogebyarna. Trädgårdar i den formen vi känner idag fanns helt enkelt inte i denna miljö, även om prästerna på vissa håll genom exempel och upplysning försökte sprida trädgårdsskötsel till jordbrukare. Den västsvenske prästen Anund Hammar (1709–1779), hängiven trädgårdsodlare vid 1700-talets mitt, ivrade också för att allmogen skulle följa efter och manade sina kolleger att inrätta en trädgårdsanläggning vid kyrkan eller kyrkvägen, »där Allmogen kan hafwa henne alla Söndagar för ögonen» (Hammar 1960:13).

Bönderna nöjde sig dock i allmänhet med att odla spannmål, lin, ärter, kål, rötter, lök och humle. Däremot bedrev allmogen på 1700-talet ett slags extensiv odling av vissa medicinalväxter, framför allt för veterinärmedicinskt bruk, längs uthusens väggar och de av boskapen rikligt gödslade bygatorna. Här fanns en eller flera arter som tillskrevs kurativa eller vederkvikande egenskaper.

Särskilt starkt luktande eller väldoftande arter var efterfrågade, eftersom de kunde begagnas inte bara för huskurer, som kryddor och i likkistor utan också för att de ansågs lämpliga till kyrkbuketten. Här fanns flera sedan gammalt från söder införda arter – några så tidigt som under järnåldern, medan andra inkom först under 1600-talet – som integrerats i den floristiska mångfald som omgav allmogen. Dessa gårdsnära växter, som vi plägar kalla dem, förutsatte människans närvaro och ibland omsorg (Svanberg 2004b:109). Här fanns kummin (*Carum carvi*), malört (*Artemisia absinthium*), renfana (*Tanacetum vulgare*) och åbrodd (*Artemisia abrothanium*) – på sina håll isop (*Hyssopus officinalis*), kransborre (*Marrubium vulgare*), lavendel (*Lavandula angustifolia*) och mästerört (*Peucedanum ostruthium*) – ibland rentav libsticka (*Levisticum officinale*), den senare för att hålla ormar borta från gård och fähus (jfr Afzelius 1787: 247). Fläder (*Sambucus nigra*) tycks ha varit ganska allmänt odlad för bärens skull, vilka nyttjades till mos som kom till användning för medicinskt bruk. Vid de sydsvenska bydammarna kunde det växa pestskräp (*Petasites hybridum*) och kalmus (*Calamus acorus*), båda sedan 1600-talet införda för veterinärmedicinskt bruk och ännu fram till 1800-talets senare hälft använda som boskapsmedicin (Svanberg 2006; Ilien 1945; Ericsson 1989: 129).

Även torvtaken, som ännu i början av 1800-talet var gängse förekommande, tjänade som odlingsytor åt allmogen. De arter som återfinns där kunde ibland också komma till annan användning än att bara skydda taken. Den från Medelhavsområdet tidigt införda taklöken (*Sempervivum tectorum*) planterades enkom på taken, eftersom den höll fast torven så »at han ej kan bårtföras eller skadas af blåst, ränn, sparfwar och höns» (Rothof 1762). Tak-

löken kunde därtill brukas för diverse huskurer (Svanberg 2005; jfr Grynaeus 2001).

Först efter skiftena på 1800-talet blev det vanligt att bönder och torpare anlade särskilda trädgårdar. Då kom förutom växter till huskurer också allehanda blommande arter odlade till lyst att bli populära. De *allmoeträdgårdar* som många skribenter i dag nostalgiskt hänvisar till är det sena 1800-talets trädgårdskultur (Svanberg 2004a, 2004b, 2006).

Bondsalvia

Till de gamla odlingsväxterna hör *Tanacetum balsamita* (ibland kallad *Balsamita major*). Det är en flerårig ört med sågade och äggrunda blad. Under gynnsamma förhållanden kan den bli nästan meterhög. Blomkorgarna sitter i kvast med gula diskblommor. Arten blommar under sensommaren och utmärks av en framträdande aromatisk doft. Det är denna vällukt som bidragit till de benämningar som använts i Sverige. Analyser visar att den innehåller en starkt doftande olja med karvon som den viktigaste komponenten, samt mindre mängder av beta-tujon, t-dihydrokarvon, c-dihydrokarvon, dihydrokarveol isomer c-karveol och t-karveol (Pérez-Alonso, Velasco-Negueruela & Burzaco 1992).

Tanacetum balsamita lär ursprungligen komma från östra Medelhavsområdet, eller kanske mera troligt Kaukasus, men har länge varit föremål för odling på kontinenten och är sedan antiken förvildad i södra Europa. Enligt vissa uppfattningar, som också den tyske etnobotanisten Heinrich Marzell håller för riktiga, återfinns den under benämningen *costum* i den växtförteckning från 812 som återges i den av Karl den store utfärdade lantgodsförordningen *Capitulare de villis vel curtis imperii* (Marzell 1951).

Uppenbarligen har den haft en vid spridning som odlingsväxt, inte minst som medicinalväxt, i Europa, åtminstone fram till 1800-talets senare hälft och början av 1900-talet. Den påträffas fortfarande i gamla trädgårdar i Medelhavsområdet men har även där i allmänhet kommit ur mode (Hammer, Knüpfner & Perrino 1990; Agelet, Bonet & Vallés 2000; Guarrera, Forti & Marignoli 2005). Heinrich Marzell skriver redan 1951 att den då på tyskt område endast påträffades i äldre bonddrädgårdar och på begravningsplatser på landsbygden (Marzell 1951).

Numera är *Tanacetum balsamita* ovanlig i trädgårdsodling också i norra Europa, men den har likaså en lång historia där. I Norden är den, enligt Johan Langes grundliga dokumentation av kulturväxternas historia, känd i läkeböcker sedan senmedeltiden och tidigmodern tid. Den finns exempelvis antecknad i ett exemplar av Lundakaniken Christian Pedersens *Hortus Sannitatis* från 1533 under benämningen *Saluie som man kaller Balsem* (Lange 1999).

I mellersta och södra Europa har *Tanacetum balsamita*, i likhet med

många andra starkt aromatiska växter, sedan gammalt förknippats med Jungfru Maria, något som återspeglas i äldre växtnamn. På tyska har den exempelvis kallats *Mariamintz*, *Marienblatt*, *Marienblättchen* och *Marienwurzel*, benämningar som förekom i bl.a. Ostpreussen. Även i Danmark finns anspelningar på den heliga jungfrun. I en skrift från 1550 kallas den *Vor Frue urt* och ännu på 1860-talet benämndes den *frueurt*. Dess vedertagna engelska namn är *costmary* (av 'Costus of S:t Mary'). Vidare kan nämnas franskans *herbe Sainte-Marie* respektive *Menthe de Notre-Dame* samt italienskans *erba di Santa Maria* respektive *erba della Madonna* (Rolland 1908:75; Penzig 1924:482; Lange 1960:676 f.; Marzell 1979:575; Guarrera, Forti & Marignoli 2005).

Benämningar som *Frauenkraut* (belagt 1539) och *Frauenmintz* (belagt 1500) förekommer i äldre litteratur och syftar på att växten använts för att befordra menstruation. »Fomenta und schweissbäder auss dem kraut bereit, erfordert die zeit», skriver Hieronymus Bock (1551:62v). Växtnamnet *Frauenblätter* (belagt sedan 1594) finns upptecknat från i stort sett hela det forna tyskspråkiga området i mellersta och östra Europa (Marzell 1979:575).

Den framträdande aromatiska doften har annars föranlett benämningar som *Balsam*, känt, också i sammansättningar, från tyskspråkiga områden, men även från Danmark som *balsam* och *balsamurt* samt från Sverige; se vidare nedan (Marzell 1979:577; Lange 1960:676).

Förekomst i Sverige

Vi känner inte bondsalvians äldre svenska historia i Sverige, men det är som medicinalväxt den först omnämns i Norden, och förmodligen är det dess doft som gjort att den tillskrivits läkande egenskaper. Den finns belagd under benämningen *balsom* i danska källor på 1450-talet (Lange 1960:676). Christian Pedersen, kaniken från Lund, ger på 1530-talet flera recept i vilka balsamörten ingår. Detsamma gör Henrick Smid, verksam i Malmö, som i en skrift 1546 återger flera recept – den anses befordra menstruation och lindra menstruationssmärter – i vilken de gröna bladen ingår (Hauberg 1933:32, 39; Smid 1546:22).

På 1600-talet omnämns den av flera svenska författare, vilket tyder på att den då odlades i inhemska trädgårdar. Benämningen *balsamört* är belagd redan hos Johannes Franckenius 1638. Namnet kommer förstås av de omvittnat starkt aromatiskt doftande bladen. Olof Rudbeck odlade den, omnämnd i en förteckning redan 1658, under namnet *Swänsk salwia*, som medicinalväxt i sin uppsaliensiska trädgård (Rudbeck 1685; Martinsson & Ryman 2008:239). Benämningen *Swensk Salvia* finns också hos Erici (1694:160). Finländaren Elias Tillandz kallar den *Slätt Salwie* (Tillandz 1683:D8a). Hos Åke Rålamb heter det: »Balsamört, är den svenska salvian» (Rålamb 1690).

Balsamblad, *Tanacetum balsamita* (detalj). Ur Karin Martinsson och Svengunnar Ryman, Blomboken. Bilder ur Olof Rudbecks stora botaniska verk. Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

Eftersom den genom namngivningen *svensk salvia* ställs mot vad som betecknades som *tysk salvia* (*Salvia officinalis*) kan man förmoda att den då ansågs vara etablerad sedan länge (om *tysk salvia* i Dalarna 1754, se Tidström 1954:52). Det kan nämnas att den i Frankrike och Italien har kallats *sauge romaine* respektive *salvia romana*. Till och med i en dansk skrift från 1560 finns den benämnd *romsch Saluie* (Rolland 1908:78; Penzig 1924:482; Lange 1960:676). Växtnamnet *svensk salvia* eller bara *salvia* återfinns också i senare litteratur (Lilja 1838:613; Laurent-Täckholm & Stenlid 1946:87).

Elias Fries, som kände den från sin hembygds Femsjöhult i Småland, uppger 1863 att den kallades *salvia* på folkspråket, vilket bekräftas av

Sten-Bertil Vides genomgång av folkliga växtnamn i Sydsverige (Fries 1863; Vide 1966:254). Även sammansättningen *salveblad/salviablad* finns i uppteckningar från Västergötland och södra Sverige (SOFI: ULMA 7878, Gärdhems sn; Vide 1966:255). Vide anger jämväl benämningen *balsamblad* från olika håll i Skåne (Vide 1966; Sjöstedt 1979:28), en benämning som också är belagd från Gotland (Klintberg & Gustavson 1972:24). Den har på sina håll också hetat *luktblad* in i vår tid (Fries 1884:131; Mark 1973:52). Även namnet *luktsalvia* förekommer. Henriksson skriver att den kallades *lokteblad* och *luktsalvia* i Dalsland (Henriksson 1911:122; Laurent-Täckholm & Stenlid 1946:87).

I början av 1700-talet tycks bondsalvian ha varit ganska spridd i präst-trädgårdar i Sverige. Linné var, som redan nämnts, sedan barndomen väl förtrogen med den från småländska Stenbrohult. Han observerade den också som odlingsväxt när han senare reste i Sverige. Sommaren 1732 hade han rentav sett den odlad inne i staden Piteå (Linnaeus 2003:75).

När Linné den 11 augusti 1734 med sin expedition i Dalarna skyndade sig tillbaka mot Falun i hällande regn och allmänt miserabelt väder stannade sällskapet till i Näs socken. Där fann de hos prästen en trädgård som ådrog sig Linnés intresse. I den fanns nämligen en för Västerdalarna ovanlig blomsterprakt, värd att notera i resedagboken: »I trädgården war appel med färdig frukt, dessutom *Chrysanthemum*, *Lychnis Chalcedonica*, *Paeonia*, *Lilium croceum*, *Lilio-Asphodelius*, *Amaranthus*.» Några rader längre fram noteras »*Portulaca*, *Balsamita*». Dessa trädgårdsväxter kan med modernare språkbruk identifieras som kranskrage (*Chrysanthemum coronarium*), studentnejlika (*Lychnis chalcedonica*), pion (*Paeonia*), brandgul lilja (*Lilium bulbiferum*), daglilja (*Hemerocallis*), rävsvans (*Amaranthus caudatus*), portlak (*Portulaca oleracea*) samt just bondsalvia (*Tanacetum balsamita*) (Linnaeus 1953:130–131).

Bortsett från dessa nedslag i 1600-talets akademiska miljöer och 1700-talets prästträdgårdar är konkreta uppgifter om bondsalvians odling i Sverige ganska fragmentariska. Från Småland finns den omnämnd hos exempelvis Elias Fries i dennes förteckning över odlingsväxter vid prästgården i Femsjöhult socken på 1820-talet (Fries 1825:97). I början av 1800-talet finns den belagd också som »praktväxt» från allmogeträdgårdar: »Denna starkt luktande växt skulle också finnas på hvarje ställe och efter den sattes så fick den växa vildt», uppger Gustaf Ericsson (1989:52) från Södermanland. Han berättar att den såddes på våren (tillsammans med ringblommor, vallmo och åbrodd) i mullbänkar vilka anlades runt om stugan: »En aln från syllmuren anlades en stenrad eller ock ett eller två timmerhvarf eller till höjd med väggens underkant. Denna fylldes med jord» (Ericsson 1989:150).

Eftersom den är mycket härdig har den sannolikt varit odlad i stora delar av Sverige under 1800-talet. Vi finner också strödda uppgifter i lokal- och provinsfloror som kan ge oss vissa inblickar i dess odlingshistoria. I Rikard

Sterners flora över Ölands kärleväxter, som annars ger god uppfattning om de äldre allmogeväxternas betydelse på ön, meddelas blott att arten någon gång är förvildad eller kvarstående från äldre odling (Sterner 1938:160). Även från Halland meddelas endast kortfattat att den tidigare varit odlad, men bara tillfälligt förvildad (Georgson 1997:613). »Ofta odlad och förvildad», uppger Erik Almquist från Uppland (1929:601; Almquist 1965:242). Ifrån Karlskoga anges den belagd som förvildad 1896 (Nilsson 2008:227). Förvildad på kulturmark heter det kortfattat från Östergötland (Genberg 1977:125). Från Funäsdalen i Härjedalen rapporterades den som naturaliserad 1976 (Nilsson 1976).

Ulf Malmgren, som är den av vår tids botanister som bäst vinnlagt sig om att dokumentera kulturväxternas lokala historia, har kunnat belägga *Tanacetum balsamita* som odlad i Västmanland först 1796 (Malmgren 1982:551). I en flora över Södermanland heter det mindre preciserat att balsamblad är

en flerårig gammaldags doft- och läkeväxt som länge odlats i täpporna, i Södermanland kanske inte så allmänt som i andra delar av Sverige. Odlingen har väl nu i det närmaste upphört utom i kryddgårdar, bl.a. vid hembygdsgårdar. Den är några gånger funnen som förvildad eller kvarstående (Rydberg & Wanntorp 2001:558).

På 1880-talet ansågs den vara en av de absolut vanligaste trädgårdsväxterna i Norge, odlad så långt norrut som vid Hammerfest (Schübeler 1888:32).

Medicinal- och kryddväxt

Bondsalian introducerades i Europa under folkvandringstid som medicinalväxt och kryddört. Den karakteristiskt doftande örten ådrog sig läkares och botares intressen och den påträffas därför i kontinentala örtaböcker. Från tidigmodern tid kan nämnas Hieronymus Bock, som 1551 inte bara ger en utförlig beskrivning av arten utan också relativt ingående skildrar dess in- och utvärtes användning (Bock 1551:62r).

Den danske författaren Simon Paulli meddelade 1648, förmodligen efter Bock eller någon av dennes eftersägare, att bondsalian öppnar och förtunnar samt anbefalles »mod livmoderens kolde tilfald» (Paulli 1648:175). Kvinnorna skulle därför alltid ha några torra balsamblad till hands, ifall menstruationen var oregelmässig eller upphörde, och bada fötterna i ett avkok. I en ursprungligen tysk läkebok i svensk översättning från omkring 1645 heter det:

Pulveriserat, och ther uthi blandat Korn-Miöl och litet Watn, och ther med giort som en Gröt, lagd på Buken emellan Naflan och then lönlige Lemmen, förtärer myckin Fuchthigheet i Blåsan och Tarmarna (Erici 1694:160).

I en annan receptsamling från omkring 1710 berättas hur man bereder ett slagvatten: »Tag Salvia bägge slagen, dock mäst af den Swänska, hiärtans

frögd, poleya, meyrarn, mynta, lavendel» (Valleria 1931:60). Arten har rentav varit officinell, inte bara i Sverige utan i hela Europa fram till början av 1900-talet (Linnaeus 1950:6; Marzell 1951). Samuel Liljeblad skriver i sin svenska flora 1797 att *salvia* anses vara magstärkande, drivande och resolverande. Blommorna rekommenderades invärtes mot modersjuka och melankoli (Liljeblad 1797:355).

Den tycks också ha kommit till användning i folkliga huskurer. Gustaf Ericsson berättar från 1840-talets Södermanland att dekokt på bladen nyttjades mot ohyra »i hufvudet hos barn samt likaså hos boskapen» (Ericsson 1989:52). Yngre upppteckningsmaterial visar att den fortfarande under 1800-talet kom till användning inom folkmedicinen i Danmark, där den ordinerades mot värk i huvud, öron och tänder (Brøndegaard 1980:277). Från Norge finns en uppgift från Norderhov att man »kokte den i rømme sammen med abrøtt, til salve, bl.a. til såre brystvorter. Dette var et svært gammelt råd» (Høeg 1974:283). Slovakerna nyttjade den utpressade saften som slagvatten (Hovorka & Kronfeld 1909:248). I Frankrike kallades den på sina håll *herbe de colique*, vilket ger antydning om dess medicinska användning (Rolland 1908:76). Även i exempelvis Italien har landsbygdsbefolkningen använt den som medicinalväxt. Som så ofta med aromatiska medicinalväxter har den haft en rätt så vid användning inom folklig bot och som vi sett ordinerats mot en rad åkommor (Gastaldo 1987). På sina håll i södra i Europa kommer den fortfarande till användning i folkliga kurer (Pieroni & Gusti 2008). Den tyske läkaren Max Stirnadel (1931), som kände till dess bruk inom centraleuropeisk folkmedicin, ordinerade på 1930-talet te av bladen mot gallsjukdomar. Den finns också omnämnd inom folklig veterinärmedicin (Waller m.fl. 2001). Under senare år har farmakologisk forskning på nytt intresserat sig för *Tanacetum balsamita* (Kubo & Kubo 1995).

I England har den även använts som ett slags krydda i öl. Den kallades i York exempelvis *alecost* »because it was frequently put into ale, being an aromatic bitter» (Carr 1828:6). På 1500-talet meddelar den schweiziska naturforskaren Konrad Gessner att bladen fick krydda äggrätter och annan mat (Marzell 1951). Från Italien rapporteras att den använts som krydda i omeletter (Sella 1992; Pieroni m.fl. 2004). Benämningar som *Kuchenkraut* och *Pfannkuchenkraut* visar att den i mellersta Europa nyttjades för att ge smak åt pannkakor (Marzell 1979:577).

I allmogekvinnornas kyrkbukett

Allmogen kom inte att rikta sitt intresse mot bondsalvian för att den uppfattades som en medicinalväxt; snarare var det dess krydddoft som kunde tjäna som ett slags uppiggande medel. Under 1800-talet var den uppenbarligen mycket spridd i allmogetäppor och så småningom i egnahemsträdgårdar. »Odlad allmänt till klädeskrydda», uppger Nils Lilja (1870:592). I Per

Svenssons handbok från 1800-talets slut över Sveriges kulturväxter heter det om *luktsalvia*, som den kallas där, att den då allmänt odlades i bondtäppor »för sin goda kryddluk och för att läggas bland kläder» (Svensson 1893: 561). Uppgiften bekräftas också av senare litteratur (Nordenstreng 1936: 152). Även från Danmark meddelas att den användes för att motverka dålig lukt i hemmen (Paulli 1648:175; Brøndegaard 1980:277). Den har med andra örter ingått i kryddpåsar, heter det från Fyn (Lange 1932:12).

Det var främst bondkvinnorna som intresserade sig för bondsalvian. De använde den nämligen förutom som väldoftande medel i hem och klädskep framför allt i kyrkbuketten, alltså den kryddkvast, ofta med åbrodd, renfana eller andra doftande växter, som de medförde till söndagens gudstjänst (Mark 1973:52–54; Schlecker 2002:29). Från Skåne berättas att äldre kvinnor ofta satt i kyrkan med små kvastar av lavendel och salvia, dvs. *Tanacetum balsamita* (Hinde 1927:96). I de uppteckningar som gjorts om kyrkbuketten nämns »salvia» som ett av de viktigaste inslagen (SOFI: Frk 30). Ida Sager nämner den förstas i sin bok om äldre trädgårdsskötsel:

Denna växt är mycket hemmastadd i vår landsbygd, och det är väl få stugor så små, att de ej bestå sig med ett eller ett par stånd af densamma. Gummorna taga gärna ett par blad salvia med sig instuckna mellan näsduk och psalmbok, då de på söndagen gå till kyrkan, om de också uraktlåta den fullständiga kryddkvasten, däri lavendel, åbrodd och, när man så hafva kan, en vacker nejlika göra de doftande beståndsdelarna. Salvian är viktig, ty om den tror man, att den hjälper hålla sömnen på afstånd (Sager 1910).

Också i Danmark, åtminstone i Jylland och på norra Själland, har kvinnorna haft med den i kyrkorna (Brøndegaard 1980:277). I Förenta staterna har den för övrigt kallats *Bible leaf* för att den tjänade som bokmärke i bibeln (Lucidarme m.fl. 2008).

Kyrkkvasten spelade en viktig roll för att uttrycka solidaritet och vänskap på kvinnosidan, en form av närhet som saknades på manssidan där man på sin höjd kunde bjuda bänkgrannen på en pris snus. Kvinnorna delade med sig av blommorna och lät skicka runt kryddkvastarna. Kvinnosidan i kyrkan stod också för skönhet och väldoft. Seden med kyrkbukett och kyrkkryddor speglar ett mångfacetterat förhållande till växterna hos allmogen (Rooth-Waldemarsson 1943).

Hela det mönster av sedvänjor det här gäller hade därför en bredare funktion än fruktan för kyrksömn kunde föranleda, och kyrkkvastarna och kyrkkryddorna måste ha ingått i den kvinnliga apparitionen i den gamla bondekulturen och också gett stimulans och färg åt förhållandet mellan könen

skriver religionssociologen Berndt Gustavsson (1956:86), som studerat sedvänjan med kyrkbuketter mer ingående. Bondsalvian med dess karakteristiska doft var en av de mest populära växterna i sammanhanget (se också svar på frågekort 30 »kyrkbuketten», SOFI).

Den har också använts som gravsmekningsväxt (Mark 1973:53). Notiser

i den botaniska litteraturen om att den förekommit förvildad vid kyrkogårdar kanske kan vara en konsekvens av detta (Andersson m.fl. 1914:22; Almquist 1929:601; Malmgren 1982:551).

Kyrkbuketten, i vilken bondsalvian kom till bruk, hörde det äldre bondesamhället till. Bruket levde kvar bland äldre kvinnor i början av 1900-talet men försvann med ändrade kyrkliga sedvänjor. Bondsalvians funktion för att sprida väldoft i klädska och hem kom också ur bruk, när andra aromatiska ämnen och nya former av klädvård vann insteg. Artens funktion som medicinalväxt var sedan länge redan glömd. Sven Hallquist skrev 1916 att den, eftersom den inte har någon särskild användning, snart kommer att vara försvunnen från bondtäppan (Hallquist 1916:241). Det ökade utbudet av trädgårdsväxter innebar att arten dessutom trängdes undan som odlingsväxt och ersattes av andra. Den har dock funnits kvar i en del äldre trädgårdar, fastän dokumentationen därom i det närmaste är obefintlig. Kvarvarande bestånd utgör delar av ett biologiskt kulturarv värt att värna om.

Under senare år har frön av bondsalvian på nytt dykt upp i handeln. Med det växande intresset för gammaldags växter kanske man kan tänka sig en viss renässans för bondsalvian i våra trädgårdar, även om dess funktion som doftväxt, kryddört och medicinalväxt för alltid kommer att tillhöra det förgångna. Den hörde hemma i ett annat samhälle, i en annan tid.

Källor och litteratur

Otryckta källor

SOFI = Institutet för språk och folkminnen, Uppsala: uppteckningar (ULMA); Frk 30 »Kyrkbuketten».

Litteratur

- Afzelius, Adam, 1787: Anmärkningar vid Svenska Växternas Kännedom. *Kongl. Vetenskaps Academiens Nya Handlingar* 8:241–275.
- Agelet, Antoni, Maria Àngels Bonet & Joan Vallés, 2000: Homegardens and their role as a main source of medicinal plants in mountain regions of Catalonia (Iberian peninsula). *Economic Botany* 54:295–309.
- Almquist, Erik, 1929: *Upplands vegetation och flora*. Uppsala.
- Almquist, Erik, 1965: *Flora upsaliensis. Uppsalatraktens växter*. Stockholm.
- Andersson, Gunnar, Joh. Berggren, J. W. Hamner, Govert Indebetou & Nils Sylvén, 1914: *Stockholmstraktens växter*. Stockholm.
- Bock, Hieronymus, 1551: *Kreuter Buch, Darinn Vnderscheidt, Namen vnnd Würckung der Kreutter, Stauden, Hecken vnnd Beumen*. Strassburg.
- Brøndegaard, Vagn J., 1980: *Folk og flora: dansk etnobotanik* 4. København.
- Carr, William, 1828: *The Dialect of Craven, in the West-Riding of the County of York, with a Copious Dictionary* 1. London.
- Erici, Isaacus, 1694: *J Coleri Oeconomia, Thet är, Huushåldz Underwijsning* 1. Stockholm.

- Ericsson, Gustaf, 1989: *Folklivet i Åkers och Rekarne härader. Arbete och redskap. Anteckningar för 1830–1840-talen*. Uppsala.
- Franckenius, Johannes, 1638: *Speculum botanicum*. Uppsala.
- Fries, Elias, 1825: *Stirpium agri Femtionensis*. Lund.
- Fries, Elias, 1863: *Botaniska utflygter 2*. Stockholm.
- Fries, Elias, 1880: *Kritisk ordbok öfver svenska växtnamnen*. Stockholm.
- Fries, Th. Magnus, 1884: *Växtrike. Framställning af växternas lif och förnämsta former*. Stockholm.
- Gastaldo, Paola, 1987: *Compendio della flora officinale italiana*. Padua.
- Genberg, Erik, 1977: *Östergötlands flora*. Lund.
- Georgson, Kjell, 1997: *Hallands flora*. Lund.
- Grynaeus, Tamasz, 2001: 'Ear-herb' (*Sempervivum tectorum* L.) in Hungarian ethnomedicine. *Acta Ethnographica Hungaricae* 46:261–271.
- Guarrera Paolo Maria, Gianluca Forti & Silvia Marignoli, 2005: Ethnobotanical and ethnomedicinal uses of plants in the district of Acquapendente (Latium, Central Italy). *Journal of Ethnopharmacology* 96:429–444.
- Gustafsson, Berndt, 1956: *Manligt, kvinnligt, kyrkligt i 1800-talets svenska folkliv*. Lund.
- Hallquist, Sven H., 1916: Bland täppor och stugor. Strövtåg i södra Södertörn. *Svenska Turistföreningens Årsskrift* 1916:236–249.
- Hammar, Anund, 1960: Berättelse om Köks-Trädgårdar omkring Götheborg, i synnerhet i Partille Sockn. *Halland och hallänningar* 6:9–15.
- Hammer, Karl, Helmut Knüpfner & Pietro Perrino, 1990: A checklist of the South Italian cultivated plants. *Genetic Resources and Crop Evolution* 38:191–310.
- Hauberg, Poul, 1933: *Christiern Pedersens laegebog. Malmø 1533*. København.
- von Heinrici, Alfr., 1892: *Weitere Studien über die Volksheilmittel verschiedener in Russland lebender Völkerschaften*. Dorpat.
- Henriksson, Johan, 1911: *Växterna i de gamlas föreställningar, seder och bruk*. Stockholm.
- Hinde, Anna, 1927: *Byvallafolket*. Lund.
- von Hovorka, Oskar & Adolf Kronfeld, 1909: *Vergleichende Volksmedizin 2*. Stuttgart.
- Høeg, Ove Arbo, 1974: *Planter og tradisjon: floraen i levende tale og tradisjon i Norge 1925–1973*. Oslo.
- Ilien, Gösta, 1945: Förekomsten av *Petasites hybridus* i Skåne. *Botaniska notiser* 1945:3:182–303. Lund.
- Kubo, Aya & Isao Kubo, 1995: Antimicrobial agents from *Tanacetum balsamita*. *Journal of Natural Products* 58:1565–1569.
- Klintberg, Mathias & Herbert Gustavson, 1972: *Ordbok över Laumålet på Gotland 1*. Uppsala.
- Lange, Axel, 1932: *Fynske Plantenavne og Folkeminder om Planter*. Krarup.
- Lange, Johan, 1960: *Ordbog over Danmarks plantenavne 3*. København.
- Lange, Johan, 1999: *Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark indtil midten af 1900-tallet*. Frederiksberg.
- Laurent-Täckholm, Vivi & Saima Stenlid, 1946: *Husmoderns blomsterlexikon 1*. Stockholm.
- Lilja, Nils, 1838: *Flora öfver Sveriges odlade vexter*. Stockholm.
- Lilja, Nils, 1870: *Skånes Flora*. Lund.
- Liljeblad, Samuel, 1797: *Utkast til en Svensk Flora*. Stockholm.
- Linnaeus, Carl, 1950: *Officinella växter (Plantæ officinales)*. *Akademisk avhandling under Linnés præsidium Upsala 1753*. Uppsala.
- Linnaeus, Carl, 1953: *Linnés dalaresa, jämte utlandsresan, Iter ad*

- exteros, och bergslagsresan, Iter ad fodinas. Med utförlig kommentar.* Stockholm.
- Linnaeus, Carl, 2003: *Iter lapponicum 1. Dagboken 1732*. Umeå.
- Lucidarme, Nathalie, Nele Cattaert, Petra De Haes & An Goossens, 2008: Contact allergy to 'bible leaf' used in folk medicine. *Contact Dermatitis* 59:57–59.
- Malmgren, Ulf, 1982: *Västmanlands flora*. Uppsala.
- Manktelow, Mariette, 2005: Råshult Södergårds trädgård och *Adonis Stenbrohultensis* – vad finns kvar? En inventering av kulturväxter i Råshult. *Svensk Botanisk Tidskrift* 99:31–59.
- Mark, Eleonore, 1973: *Ört och krydda*. Stockholm.
- Martinsson, Karin och Svengunnar Ryman, 2008: *Blomboken: bilder ur Olof Rudbecks stora botaniska verk*. Stockholm.
- Marzell, Heinrich, 1951: Zur Geschichte des Frauenblattes (*Chrysanthemum balsamita* L.). *Centaurus* 1:235–241.
- Marzell, Heinrich, 1979: *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* 4. Stuttgart.
- Nilsson, Owe, 2008: *Floran i Karlskoga kommun*. Uppsala.
- Nilsson, Örjan, 1967: Bidrag till kärväxtfloran i västra Härjedalen. *Svensk botanisk tidskrift* 70:233–250.
- Nordenstremg, Ellen, 1936: *Kryddväxter i svenska trädgårdar och hem förr och nu*. Stockholm.
- Paulli, Simon, 1648: *Flora Danica, det er: Dansk Urtebog*. Kiøbenhafn.
- Penzig, Ottone, 1924: *Flora Popolare Italiana. Raccolta dei nomi dialettali delle principali piante indigene e coltivate in Italia* 1. Genova.
- Pérez-Alonso, M. J., A. Velasco-Negueruela & A. Burzaco, 1992: *Tanacetum balsamita* L.: a medicinal plant from Guadalajara (Spain). I: *International Symposium on Medicinal and Aromatic Plants, XXIII IHC*, eds. P. Tétényi & A. Mathé. Budapest. S. 188–193.
- Pieroni, Andrea & Maria Elena Gusti, 2008: The Remedies of the folk medicine of the Croats living in Čičarija, Northern Istria. *Collegium Anthropologicum* 32: 623–627.
- Pieroni, Andrea, Cassandra L. Quave, Maria Lorena Villanelli m.fl., 2004: Ethnopharmacognostic survey on the natural ingredients used in folk cosmetics, cosmeceuticals and remedies for healing skin diseases in the inland Marshes, Central-Eastern Italy. *Journal of Ethnopharmacology* 91:331–344.
- Rolland, Eugène, 1908: *Flore populaire ou Histoire naturelle des plantes dans leurs rapports avec la linguistique et le folklore* 7. Paris.
- Rooth-Waldemarsson, Anna Birgitta, 1943: Tosia bonnadan. *Blekingeboken* 21:1–36.
- Rothof, Lorens Wolter, 1762: *Hushålls-Magasin* 1. Skara.
- Rydberg, Hans & Hans-Erik Wanntorp, 2001: *Sörmlands flora*. Stockholm.
- Rålamb, Åke, 1690: *Adelig Öfnings 14 Utaf adelig öfning een handbook som lærer huru en adelsman rätt kan låta bruka een kiökzgård*. Stockholm.
- Sager, Ida, 1910: *Från gamla trädgårdsland*. Stockholm.
- Schlecker, Susanne, 2002: *Midsommarkvast, malört och dödningben: folklig läkekunst i 1800-talets Kronoberg*. Ljungby.
- Schübeler, F. C., 1888: *Viridarium Norvegicum* 2. Kristiania.
- Sella, Alfonso, 1992: *Flora popolare biellese. Nomi dialettali, tradizioni e usi locali*. Alessandria.
- Sjöstedt, Gösta, 1979: *Ordbok över folkmålen i Västra Göinge härad* 1. Lund.
- Smid, Henrick, 1546: *Een skøn loestig ny vrtegaardt*. Malmö.
- Sterner, Richard, 1938: *Flora der Insel Öland*. Uppsala.
- Stirnadel, Max, 1934: Die Frauenminze als Heilpflanze. *Hippokrates* 5:420–422.

- Svanberg, Ingvar, 2002: Kransborre (*Marrubium vulgare*) som odlingsväxt i Sverige. *Svenska landsmål och svenskt folkliv*. S. 217–232.
- Svanberg, Ingvar, 2004a: Brandgul lilja (*Lilium bulbiferum*) i allmogens trädgårdar. *Uppland* 2004:99–116.
- Svanberg, Ingvar, 2004b: »Växer på Uppsala gator»: lungrot (*Chenopodium bonus-henricus*) som levande kulturminne. I: *Växter i Linnés landskap*, red. Mariette Manktelow & Ingvar Svanberg. Uppsala. S. 107–128.
- Svanberg, Ingvar, 2005: Taklök *Sempervivum tectorum*. I: *Människan och floran: etnologi i Sverige* 2. Stockholm. S. 360–361.
- Svanberg, Ingvar, 2006: Odlarmöda och trädgårdsnöje. I: *Signums svenska kulturhistoria 4: Frihetstiden*, red. Jakob Christensson. Lund. S. 285–318.
- Svanberg, Ingvar, Łukasz Łuczaj, Manuel Pardo-de-Santayana & Andrea Pieroni (under utg.): History and current trends of ethnobiological research in Europe. I: *Ethnobiology*, eds. E. N. Anderson, Karen Adams, Deborah Pearsall, Eugene Hunn & Nancy Turner. Hoboken NJ.
- Svensson, Per, 1893: *Flora öfver Sveriges kulturväxter*. Lund.
- Tidström, Anders, 1954: *Resa genom Dalarna 1754*. Falun.
- Tillandz, Elias, 1683: *Catalogus plantarum quæ prope Aboam*. Aboæ.
- Valleria, Christina, 1931: *Christina Vallerias hushållsbok från tiden omkr. år 1700*. Uppsala.
- Vide, Sten-Bertil, 1966: *Sydsvenska växtnamn*. Lund.
- Waller, P. J., G. Bernes, S. M. Thamsborg, A. Sukura, S. H. Richter, K. Ingebrigtsen & J. Höglund, 2001: Plants as de-worming agents of livestock in the Nordic countries: historical perspectives, popular beliefs and prospects for the future. *Acta Veterinaria Scandinavica* 42:31–44.

Summary

Ingvar Svanberg, 'This plant is very much at home in our countryside.'
Tanacetum balsamita as a peasant plant in Sweden

Costmary (*Tanacetum balsamita*) is an old cultivated plant originating in the Caucasus or the eastern Mediterranean. It has been grown for its pleasant, slightly balsamic smell. The plant has been known in Scandinavia since late medieval times, when it is mentioned in several herbals. Its reputation as a medicinal plant remained alive in the medical literature well into the 18th century, and even in the late 19th century it was prescribed in Danish folk medicine. In Sweden, costmary was grown in botanical gardens from the 17th century, where it was regarded as a medicinal plant. In the 18th century, we find it mainly on clergymen's allotments, but by the mid-19th century it was evidently common in peasants' gardens in Scandinavia. In Sweden, the peasantry used costmary as a fragrance in their wardrobes, and in the bouquets they took with them to church. An aromatic bouquet was an important attribute of church-going women in pre-industrial Sweden. More than perhaps any other plant, costmary came to be associated with 19th-century peasant gardens. It survived in a few private gardens into the 20th century, but is now very rare. Part of an ancient biological heritage has thus disappeared from horticulture. The species can, however, be obtained through certain nurseries that supply 'old-fashioned' garden plants.

Aktuell litteratur om svenska dialekter

En krönika sammanställd av Lars-Erik Edlund i samverkan med medarbetare vid Dialektavdelningen, Institutet för språk och folkminnen (SOFI)¹

I årgång 131 (2008) av *Svenska landsmål och svenskt folkliv* återfinner man som vanligt en rad uppsatser av dialektologiskt intresse. Ett par av dem faller inom etymologins område. Lennart Elmevik behandlar sålunda tre nordiska ord för 'oxel' (träd av *Sorbus*-släktet): sv. *oxel*, da. *aksel-* och no. *asal(d)*. Härledningen av orden erbjuder problem, men ofta har det »utan närmare motivering, antagits att det rör sig om etymologiskt sett ett och samma ord». Utredningen demonstrerar väl de härmed förknippade intrikata etymologiska problemen. Författaren överväger Adolf Noreens redan 1911 kortfattat framställda förslag att *oxel* skulle kunna sammanhållas med ett i de nordiska fornspråken belagt *ōxl*, *ōxla* i betydelsen '(ut)växt, svulst, knuta' (i avljudsförhållande till *vaxa*), med syftning på karakteristiska knölar på trädets stam och grövre grenar. Den danska motsvarigheten, *aksel-*, kunde uppfattas som en urspårning av *oxel* i ordets utbredningsperiferi, under det att den norska motsvarigheten *asal(d)* möjligen skulle höra samman med den rot, ieur. **os-*, som vi finner bakom trädbenämningen *ask*. Den sista anknytningen är förvisso, enligt författaren, inte så säker men »det är svårt att hitta ett godtagbart alternativ» – en alternativ härledning lär dock nu vara under utarbetande från författarens sida.² Intressant för denna krönika är även att notera Bjursåsformen *åsl*, vilken möjligen kan ses som en relik av en forntida motsvarighet till det norska ordet, om nu formen inte helt enkelt skulle kunna betraktas såsom urspårad. Att sv. *oxel* och no. *asal(d)* inte kan betraktas som etymologiskt sett samma ord synes efter Elmeviks grundliga utredning vara helt klarlagt.

Tapio Honkanen tar för sin del upp bakgrunden till det i svenska dialekter belagda *torraka* i betydelsen 'torr tall eller gran på rot'. Författaren konstaterar att ordet inte finns belagt i norska och danska dialekter, att det i svenska dialekter väsentligen finns på områden där finska nybyggen etablerats under 1600-talet – hur ordet sedan spridits vidare till andra svenska dialekter utreder författaren också – och att ordet med stor sannolikhet går tillbaka

¹ Till krönikan har från Dialektavdelningens sida bidragit, i bokstavsordning, Kristina Hagren, Annika Karlholm, Eva Thelin, Anna Westerberg och Jenny Öqvist.

² Publicerad i denna volym (se ovan).

på fi. *torrakka*, *torrake*, *torrakko* 'smalt, ensamstående träd', 'stav' m.m. Ordspridningens förutsättningar i det finska svedjebruket i barrskogarna klagörs, och en förklaring lämnas till att ordet senare kommit av avse torra träd på rot i orörda skogar. Sammantaget rör det sig om en grundlig och övertygande etymologisk utredning.

Ann-Marie Ivars behandlar i sin artikel i Svenska landsmål olika sätt att i sydösterbottnisk dialekt uttrycka det hon kallar *perfektuellt tempus*. I södra Österbotten kan detta tempus uttryckas i form av *vara* + perfektparticip, *ha* + objekt + perfektparticip eller med perfekt eller pluskvamperfekt. Ivars kan konstatera att vart och ett av dessa sätt utgör delar av ett reglerat system, där konstruktionen med *vara* används för att uttrycka ett tillstånd efter en handling, omskrivning med *ha* anger resultat eller tillstånd, medan perfekt/pluskvamperfekt framhäver själva handlingen. Skillnaden mellan *ha*-konstruktion och perfekt/pluskvamperfekt består även i vilka verb som kan ingå. Mot språkhistorisk bakgrund visar författaren hur hela detta system framstår som bevarat från äldre skeden i språkutvecklingen.

I en annan artikel i tidskriften jämför Gustav Bockgård en äldre transkription av en dialektinspelning med sin egen tolkning av samma samtal. Den äldre transkriptionen följer en dialektologisk tradition och är utförd med s.k. grov beteckning. Bockgårds transkription följer i stället de konventioner som utvecklats inom CA (*conversation analysis*), alltså samtalsanalys. Dessa två traditioner skiljer sig avsevärt åt i fråga om forskningsfokus och detta avspeglas på flera sätt i transkriptionerna. I ljuset av dessa skillnader diskuterar författaren transkribering i allmänhet och transkribering av dialektmaterial i synnerhet. Uppsatsen avslutas med ett konkret förslag om hur dialektinspelningar skulle kunna transkriberas som, mycket förenklat, kan beskrivas som en kompromiss mellan de transkriberingsnormer som gäller för den traditionella dialektologin och de som gäller för samtalsanalysen. Eftersom dialektarkiven är till för både forskarsamhället och allmänheten, menar Bockgård att de transkriptioner som förvaras där borde komma till nytta för så många som möjligt.

En doktorsavhandling på dialektologins område framlades 2008 vid Uppsala universitet, Kristina Hagrens *Hur märks infinitiven?* Formord har inte tidigare uppmärksamats särskilt mycket i den dialektologiska forskningen, och inte heller infinitivmärket har fångat forskares intresse i någon större utsträckning. I Hagrens omfångsrika avhandling lämnas nu ett substantiellt bidrag till analysen av det dialektala formordssystemet. I de svenska dialekterna kan infinitiven konstrueras med *att*, *till* och *till att*, alla med olika uttal. Dessutom finns i dialekterna infinitivfraser utan infinitivmärke där detta inte kan utelämnas i standardsvenskan, liksom infinitivmärke finns i dialekterna där detta är mindre vanligt i standardsvenskan. Variation förekommer inom samma socken, och t.o.m. samma individ kan växla bruk. Man frågar sig: är denna variation tillfällig eller finns det några mönster? Avhandling-

ens syfte är att belysa användningen av infinitivmärket i olika svenska dialekter och i olika konstruktioner under perioden från cirka 1880 och framåt. Arbetshypotesen är att infinitivmärket »är beroende av lexikala, semantiska och/eller syntaktiska omständigheter». Materialet, cirka 10 000 belägg, härrör från OSDs (samlingarna till Ordbok över Sveriges dialekter) och vissa samlingar inom SOFI som ännu inte excerperats för OSDs. Dialektmaterialet analyseras fördelat på olika geografiska områden och med avseende på det led med vilket infinitivfrasen ses såsom samhörigt samt på språkprovsnivå. För syfte, tidigare forskning, material, metod och principer för materialredovisningen lämnas en detaljerad redogörelse i avhandlingens första kapitel. En pilotundersökning som författaren genomfört redovisas i kap. 2, och i kap. 3–7 redovisas så materialet och görs en noggrann analys av det samma. I kap. 3 står infinitivfrasen i kombination med verbfras i fokus, med underavdelningarna »Infinitivfras i kombination med enkelt verb», »Verb i partikelförbindelse», »Verb med indirekt objekt och infinitivfras», »Reflexiva verb med följande infinitivfras» och »Infinitivfras som följer på verbfras i opersonlig konstruktion». Kap. 4 redogör för infinitivfraser som rektion till prepositioner och infinitivfraser vid subjunktionerna *som* och *än*, kap. 5 för infinitivfraser samhöriga med adjektivfraser, kap. 6 för infinitivfraser samhöriga med nominalfraser och kap. 7 för fristående infinitivfraser. Med stöd av det rika materialet diskuteras ingående de olika typerna, och det måste medges att det är en osedvanligt myllrande språklig verklighet som Hagren här demonstrerar. I det sammanfattande kap. 8 visas att variationen vad gäller valet av infinitivmärke är stor men ändå till stora delar systematisk, betingad som den synes vara av syntaktiska, semantiska och språkgeografiska förhållanden. Hur detta i detaljer ser ut kan dock inte redovisas i krönikan. En del språkgeografiskt relaterade frågor kvarstår ännu obesvarade, exempelvis hur man skall förstå att det sydligaste och det nordligaste svenska området har *å* och inte *te*, eller hur man egentligen skall tolka de specifika gutniska förhållandena. För den som vill anta utmaningen att besvara dessa, och andra, frågor förknippade med infinitivbruket i de svenska dialekterna utgör Hagrens avhandling självfallet en solid utgångspunkt.

I ett antal samlingsvolymmer finner man bidrag av intresse för denna krönika. Flera av bidragen berör det finlandssvenska området. I *Svenskan i Finland 10* finns tre för oss relevanta artiklar. Eija Aho har analyserat det tonala förloppet av fokal accent i fyra finlandssvenska dialekter och jämför resultatet med Helsingförssvenska, som får representera den varietet som vanligen benämns *högsvenska*. Ahos undersökning visar att fokuseringens tonala förlopp varierar i de finlandssvenska dialekterna, men enligt hennes material är variationen mellan dialekterna i södra Finland (Liljendal, Kyrkslätt och Pargas) ganska liten. I alla dessa dialekter sammanfaller den fokala accenten med ordaccenten, men grundtonens höjning och sänkning varierar tidsmässigt mellan dialekterna. Prosodin i Solvdialekten

skiljer sig avsevärt från övriga dialekter i materialet på så vis att tonhöjds-skillnaden mellan frasens fokuserade och icke-fokuserade ord är stor. Prosodin i Solvdialekten liknar härigenom mer dialekterna i Sverige än dialekterna i södra Finland.

Jaana Kolu undersöker i samma volym Haparandaungdomars användning av slangord, och frågar sig varifrån de hämtar sina slangord och om det finns någon lokalt präglad slang i denna »rikssvenska periferi». Huvudmaterialet är enkäter insamlade år 2005, som i viss mån jämförs med en liknande enkätundersökning från 1994. Omkring 75 % av alla slangvarianter i materialet är svenska ord. Trots att Haparanda ligger så pass avskilt från storstäderna handlar det mestadels om ord som är allmänt spridda i sverigesvenskan såväl som finlandssvenskan. Antalet engelska lånord uppgår till ca 10 % bägge åren, det finska inflytandet har ökat så att de finska lånorden 2005 även de uppgår till 10 %. Det finns även ett mindre antal ord, ofta med finskt inslag, som får betraktas som lokala Haparandavarianter.

»Det globala i det lokala. Regionalisering är inte utjämning» är titeln på Jan-Ola Östmans bidrag i *Svenskan i Finland* 10. Här diskuteras bl.a. globalisering och s.k. glokalisering i ett kontaktlingvistiskt perspektiv. Enligt Östman är »en (för)förståelse» av dessa två begrepp en förutsättning för att på ett adekvat sätt kunna förstå begreppen (*dialekt*)*utjämning* och *regionalisering*. Han framhåller att det finns en kulturell grund för att upprätthålla en distinktion mellan de båda sistnämnda begreppen och föreslår därför följande hypoteser. Dialektutjämning beror på ett vertikalt tryck uppifrån, dvs. när dialekttalare känner att de måste tala »bättre» i sampråk med »prestige- eller elitaktörer». Regionalisering beror i stället på horisontell ackommodering, t.ex. när ungdomar från olika grannbyar med olika dialekter går i samma skola och därför anpassar sig till sina kamrater och lånar ord och uttryck från varandras dialekter. Östman medger dock att det kan vara mycket svårt att se skillnaden mellan utjämning och regionalisering som begrepp, eftersom dessa olika processer på ytan ofta ger samma slutresultat.

En annan samlingsvolym utgör de nu utgivna förhandlingarna från *Svenskans beskrivning* 29, där det finns två bidrag av intresse för denna krönika. Mikko Kuronen och Kari Leinonen analyserar finlandssvenskans prosodiska särdrag och riktar särskilt in sig på att närmare förstå vilka akustiska-fonetiska korrelat som ligger bakom det de kallar finlandssvenskans upplevda korthuggna rytm, i jämförelse med det sverigesvenska standardspråkets rytm. Den viktigaste orsaken bakom denna skillnad är de olika förhållanden som råder mellan betoning och längd. I rikssvenska är längd betoningens i särklass viktigaste beståndsdel – varje betonad stavelse är lång, varje obetonad kort. I finlandssvenska är däremot kort vokal vanlig i betonad stavelse, och obetonade stavelser är inte sällan långa eller i varje fall halvlånga. Genom att betoning och längd inte nödvändigtvis hänger sam-

man i finlandssvenska kan längden användas som rytmmarkör i stället. Finlandssvenskan får därmed kortare takter och innehåller fler prominenser än rikssvenskan.

Som en del av sin kommande doktorsavhandling har Sara Nyholm genomfört en enkätundersökning av attityder till dialekt respektive standardsvenska i österbottniska Närpes, där drygt 90 % av invånarna har svenska som modersmål. Majoriteten av dessa talar närpesdialekt. Informanterna är överlag positivt inställda till dialekten såväl som till standardsvenska, men varieteterna tillskrivs helt olika värden; dialekttalare emellan fungerar dialekten inte bara som ett redskap för kommunikation utan ger även gemenskap och identitet, medan standardsvenska uppges användas då dialekten inte fungerar utan samma känslomässiga förankring. Informanterna anser det viktigt att anpassa språkbruket efter situation, och särskilt användandet av standardsvenska på vad man uppfattar som dialektens område bedöms negativt.

Konstruktioner i finlandssvensk syntax. Skriftspråk, samtal och dialekter är titeln på en samlingsvolym som innehåller flera bidrag av intresse för dialektforskningen. Ann-Marie Ivars redovisar här en undersökning av hur genitiv används av personer inspelade i socknarna Närpes, Övermark och Lappfjärd samt i Kristinestad. Ivars urskiljer ett antal konstruktioner som kan ses som typiska för södra Österbotten. Särskilt utmärkande är att huvudordet kan stå i bestämd form, t.ex. *Ga:bre las abesbo:tjen* 'Gabriels abc-bok'. När possessorn utgörs av ett pronomen har huvudordet bestämd form bara när possessorn är efterställd, t.ex. *tjeljen hans* 'hans hustru' men *henas modär* 'hennes mor'. Andra intressanta konstruktioner är gruppgenitiv, t.ex. *moster mi:nas hestin*, och possessor vid indefinita nominalfraser, t.ex. *Gro:p Tu:reas än flick* 'en dotter till Grop Ture'.

Jan Lindström redogör för förekomsten av initialt placerat *inte* i finlandssvenskt och sverigesvenskt tal- och skriftspråk. Det finlandssvenska tal- och skriftspråksmaterialet representerar Helsingforsregionen, västra Nyland samt Österbotten, det sverigesvenska de centrala och västra delarna av landet. Lindström konstaterar att spetsställt *inte* främst förekommer i talspråket och är tämligen sällsynt i sakprosa, vidare att det är vanligare i finlandssvenskt talspråk än i central- och västsvenskt talspråk. En jämförelse med bruket av negation i finskan tyder på att det ymniga bruket av spetsställd negation i detta språk har inverkat på bruket i finlandssvenskan. De olika kontexter där spetsställt *inte* kan förekomma i sverigesvenskan och framför allt i finlandssvenskan presenteras utförligt och Lindström urskiljer tre övergripande funktionella kategorier: *responsiv negation*, *interrogativ negation* och *additiv negation*.

Siv Björklunds artikel handlar, som framgår av rubriken, om »Att eller inte *att* efter hjälp verbet *börja*. Bruket hos finlandssvenska och sverigesvenska elever i jämförelse med standardspråk och dialekt». Björklund koncentrerar

sig på konstruktionen *börja* + (*att*) + infinitiv, men som jämförelse inkluderas även verben *försöka*, *komma*, *sluta*, *våga*. Materialet är elevtexter, tidningstext samt transkriptioner av inspelat dialektmaterial. I elevtexterna använder de sverigesvenska eleverna *att* vid *börja* och *försöka* proportionellt oftare än vad de finlandssvenska eleverna gör, men användningen är ändå liten vid dessa två verb. Oftast förekommer *att* vid *komma*. När det gäller tidningstext är användningen av *att* vid *börja* försvinnande liten. Det transkriberade dialektmaterialet är avsevärt mycket mindre än såväl elevtexterna som de genomsökta korpusarna tidningstext. Det innehåller inga exempel på *börja* + *att* + infinitiv, men i Pyttis finns ett tredje mönster. I 60 % av belägen från denna socken uppträder *börja* + *te/ti* + infinitiv.

Camilla Wide tar i sitt bidrag i Konstruktioner i finlandssvensk syntax upp uttryck för bestämdhet i finlandssvenska dialekter, dels sådana som saknar direkta motsvarigheter i svenskt standardspråk, dels sådana som används på annat sätt än i standardspråket. Wide anlägger ett konstruktionsgrammatiskt perspektiv. Det studerade materialet består av utskrifter av både äldre och nyare inspelningar. Författaren visar på den stora variation som de finlandssvenska dialekterna uppvisar, inte minst i konstruktioner med substantiv med framförställt attribut. Här finner man inte bara *den*, *det*, *de* och *den här/där*, *det här/där*, *de här/där* utan också *tan*, *ton*, *de (tan sista arenda:ton)*, *han*, *hon*, *het*, *de (han samå gåbbin)*, *han-där*, *hon-där*, *het-där*, *de-där (tömdi sto:r stånde)*. Dessutom finns möjlighet till adjektivinkorporering (*gambästa:n*). Wide redovisar också ingående den utvidgade användning av bestämd form som används bl.a. när substantivet uttrycker ett generiskt fenomen.

Dubbling i sydösterbottnisk dialekt behandlar Ann-Marie Ivars i den festskrift som tillägnades Marketta Sundman 2009, *En färd i språket*. Begreppet *dubbling* inbegriper både dislokation (*Johan*, han är bra komisk ibland/Han är bra komisk ibland, *Johan*) och final dubbling (*Johan* är allt bra komisk, *han/Johan* är inte så rolig, *inte*). Ivars åskådliggör, utifrån en lång rad exempel, hur de två typerna fördelar sig efter förekomst i huvudsats och bisats, vilken syntaktisk funktion kopian har och hur dislokerade och dubblerade led kombineras med varandra.

I den festskrift som 2008 överräcktes till lingvisten Bernard Comrie – Director vid Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Leipzig – dryftar Östen Dahl ett dialektologiskt problem under rubriken »The degenerate dative in Southern Norrbothnian». Det finns i de sydnorrbottniska dialekternas nominalsyntax en intressant konkurrens mellan former såsom detta språkexempel från Piteå visar: »hä står å`ätt a`asp dena bå`årt, å hä jär stora a`spom», dvs. 'det står åtta aspar där borta, och det är stora aspar'; å`ätt a`asp synes återgå på en nominativ pluralisform, *stora a`spom* däremot på en dativ pluralisform, trots att man här inte syntaktiskt förväntar sig en dativform. Författaren tar ett brett grepp över det dialektala materialet för att

belysa detta språkliga fenomen, men hur i detaljer processerna bakom uppkomsten av det som kallas *the degenerate dative* ser ut är, menar författaren, svårt att avgöra eftersom dialektmaterialet inte bidrar med några diakrona data. Genom en analys med såväl synkrona som diakrona förtecken diskuteras emellertid dativanvändningen i artikeln på ett nytt sätt.

När Kungl. Gustav Adolf Akademien för svensk folkkultur år 2007 firade sitt sjuttiofemårsjubileum anordnades föreläsningar som utifrån olika perspektiv och olika material avsåg att spegla forskning om svensk folkkultur. I sitt bidrag till jubileumsvolymen *Folkkultur i fokus* spårar Lars-Erik Edlund några dialektords rötter långt bakåt i tiden till andra språk och till andra kulturfärer. Ett av exemplen är det dialektala *barfred* som i vissa svenska och norska dialekter betecknar en farstukvist på ett boningshus. Ordet finns redan i fornsvenskan (*barfridh*) och tycks då åsyfta ett fast försvarstorn eller ett mobilt stormtorn. I medellågtyskan är motsvarande ord, *berchvrēde*, benämningen på ett befästningsverk av trä. Eventuellt kan *barfred* i den fornsvenska betydelsen härröra från korstågstiden då det i det östromerska området fanns ett slags flyttbara torn. Den postulerade benämningen på dessa, *pyrgos phorētos*, skulle, åtminstone enligt en mening, vara ursprunget till de medellatinska formerna *berfredam*, *berfredas*, *belfredas*, som i sin tur ligger till grund för lågtyskans *berchvrēde* m.fl. ord.

Signums svenska kulturhistoria har utkommit med sitt sjunde band, Det moderna genombrottet, och här finns en artikel om Stockholmspråk signerad Ulla-Britt Kotsinas. Som grund till sin beskrivning av stockholmskans utveckling under den aktuella tidsperioden använder författaren både inspelningar av stockholmare och skildringar av stockholmska i tidens dagspress, skönlitteratur och (i någon mån) språkvetenskap. Stockholm förändrades mycket markant mellan åren 1865 och 1910, då befolkningen nästan tredubblades och en ny stockholmska började växa fram runt sekelskiftet. Denna nya stockholmska, det s.k. *Ekenssnacket*, hade inslag från inflyttarnas olika dialekter, från romani, finska, tyska, engelska, månsing och andra hemliga yrkesspråk. Ekenssnacket talades till en början av arbetarklassen och av de allra sämst ställda i det nya Stockholm, men många drag togs sedermera upp även av andra grupper.

På ordbokssidan finns också en del arbeten att lyfta fram. Under 2007 utkom två skånska dialektordböcker, dels *Varrdens grannaste språk. En handbok i trelleborgska ord, namn och företeelser*, dels *Göingeord*. Den förstnämnda innehåller ord som trelleborgare från och med 2001 rapporterat in till kommunens webbplats. Eftersom kommunen år 2007 firade sitt 750-årsjubileum var det lägligt att ge ut ordboken just detta år. Boken illustreras av helsidesfoton i färg. Trelleborgarna har varit flitiga i sitt rapportering och lämnat uppgifter om drygt 2 700 ord. Även ovanligare ord har därmed fångats in, såsom *toppalär* 'topplockspackning' och *huggormafitt* 'billigt margarin'. Språkprov uppges inte för de enskilda orden, men till var-

je foto återges en mening eller vers på dialekt, dock utan koppling till fotomotivet.

Utgivaren av *Göingeord*, Birger I. Ohlsson, framhåller som en viktig källa för sin ordbok de läsarkontakter han fått via sin krönika »Bjärtoner» i tidningen *Norra Skåne*. Ordboken är genomgående tematiskt upplagd, med teman som »Pau bonnagauren» och »Kröppen», och varje ord som tas upp illustreras av språkprov, försedda med riksspråklig översättning. Till samtliga teman finns studie- och samtalsuppgifter. Boken avslutas med en alfabetisk ordlista som samtidigt är ett register till den tematiska delen.

År 2007 gav Gun-Britt Monell ut dialektordboken *Ol sôm di ha' begangne förr i ti'n i Kindasockner'a Horn å' Hycklinge* och 2008 kom uppföljaren *Ol sôm di ha' begangne förr i ti'n i Östergötland*. Dialektordböckerna omfattar vardera bortåt 5 000 ord och behandlar främst ord i Kindamålet i Östergötland. Uppslagsorden är uppställda i alfabetisk ordning i dialektal form med en förenklad ljudåtergivning. Dialektordens betydelse förklaras med ekvivalenter ur standardspråket eller med hjälp av omskrivningar. I vissa fall illustreras ordens användning av språkprov.

Från *Språktidningen* skall också några bidrag som behandlar dialekter beröras. Östen Dahl tar upp frågan huruvida äldalskan bör erkännas som minoritetsspråk i Sverige och lägger fram sina argument för ett sådant erkännande. Dahls främsta argument är de stora skillnaderna mellan äldalska och rikssvenska, skillnader som enligt Dahl är större än dem mellan rikssvenska och norska och mellan rikssvenska och danska. Han anser också att ett faktum som väger tungt är att de som talar äldalska skiljer mellan att *dalska* 'tala äldalska' och att *swenska* 'tala svenska'. Memet Aktürk, doktorand vid Centrum för tvåspråkighetsforskning vid Stockholms universitet, menar i sitt inlägg i *Språktidningen* 1/09 att officiell status som minoritetsspråk inte nödvändigtvis garanterar en dialekts överlevnad, och föreslår i stället särskilt stöd till språkorganisationer som Ulum Dalska.

I samma nummer av *Språktidningen* skriver Thomas Fahlander om den flora av hälsningsord som finns i Dalarna; *ho*, *håj*, *häja*, *höj*, *höjt* är några av exemplen. Variationen kopplas både till plats och till olika sociala funktioner – järnabon Gunde Svan uppger sig t.ex. använda *höjt* då han möter någon han nyligen har träffat, men *häja* till någon han inte sett på ett tag. Fahlander konstaterar att hälsningsord är styvmoderligt behandlade i språkforskningen, inklusive i dialektologin, trots den rika variation som uppenbarligen finns.

Referenser

- Aho, Eija, 2008: Variation i dialektprosodi i de svenska dialekterna i Finland. I: Lindström, Jan m.fl. (red.), *Svenskan i Finland* 10. Helsingfors. S. 35–42.
Aktürk, Memet, 2009: Tänk nytt om språkstöd! I: *Språktidningen*. 2009:1. S. 88–89.
Björklund, Siv, 2009: *Att* eller inte *att* efter hjälpverbet *börja*. Bruket hos finlands-

- och sverigesvenska elever i jämförelse med standardspråk och dialekt. I: Wide, Camilla & Lyngfelt, Benjamin (red.), Konstruktioner i finlandssvensk syntax. Skriftspråk, samtal och dialekter. Helsingfors. S. 193–219.
- Bockgård, Gustav, 2008: Transkription av dialektinspelningar. Synpunkter och förslag. I: Svenska landsmål och svenskt folkliv 2008. Uppsala. S. 7–42.
- Dahl, Östen, 2008: The degenerate dative in Southern Norrbothnian. I: Corbett, Greville C. & Noonan, Michael (eds.), Case and grammatical relations. Studies in honor of Bernard Comrie. Amsterdam. S. 105–126.
- Dahl, Östen, 2008: Älvdalska – eget språk eller värsting bland dialekter? I: Språktidningen. 2008:6. S. 12–18.
- Edlund, Lars-Erik, 2009: Dialekterna och folkkulturen – några perspektiv. I: Reinhammar, Maj (red.), Folkkultur i fokus. Tretton jubileumsföreläsningar. Uppsala. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 106.) S. 127–138.
- Elmevik, Lennart, 2008: Sv. *oxel*, da. *aksel-*, no. *asal(d)*. Tre benämningar på träd av Sorbus-släktet. I: Svenska landsmål och svenskt folkliv 2008. Uppsala. S. 57–66.
- Fahlander, Thomas, 2009: Hejigt värre i Dalarna. I: Språktidningen. 2009:1. S. 52–53.
- Hagren, Kristina, 2008: Hur märks infinitiven? Infinitivkonstruktioner i svenska dialekter med fokus på infinitivmärket. Uppsala. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 75.)
- Honkanen, Tapio, 2008: *Torraka* 'torr tall eller gran på rot'. Ett finskt lånord i svenskan. I: Svenska landsmål och svenskt folkliv 2008. Uppsala. S. 67–82.
- Ivars, Ann-Marie, 2008: Perfektuella uttryck i sydösterbottnisk dialekt. I: Svenska landsmål och svenskt folkliv 2008. Uppsala. S. 83–94.
- Ivars, Ann-Marie, 2009: Sydösterbottnisk dubbling. I: Berg, Kirsten M. m.fl. (red.), En färd i språket. Festskrift till Marketta Sundman på 60-årsdagen den 12 mars 2009. Åbo. S. 53–65.
- Ivars, Ann-Marie, 2009: Sydösterbottnisk genitivsyntax. I: Wide, Camilla & Lyngfelt, Benjamin (red.), Konstruktioner i finlandssvensk syntax. Skriftspråk, samtal och dialekter. Helsingfors. S. 221–246.
- Kolu, Jaana, 2008: Slang och språkkontakt bland ungdomar i Haparanda. I: Lindström, Jan m.fl. (red.), Svenskan i Finland 10. Helsingfors. S. 159–170.
- Kotsinas, Ulla-Britt, 2008: Stockholmsspråk. I: Signums svenska kulturhistoria. Det moderna genombrottet. Stockholm. S. 424–451.
- Kuronen, Mikko & Leinonen, Kari, 2008: Prosodiska särdrag i finlandssvenska. I: Nordman, Marianne m.fl. (red.), Svenskans beskrivning 29. Förhandlingar vid Tjugonionde sammankomsten för svenskans beskrivning, Vasa den 4 och 5 maj 2007. Vasa. S. 161–170.
- Lindström, Jan, 2009: Negationen *inte* i satsens spets – *Int e de ju rimlit*. I: Wide, Camilla & Lyngfelt, Benjamin (red.), Konstruktioner i finlandssvensk syntax. Skriftspråk, samtal och dialekter. Helsingfors. S. 163–189.
- Monell, Gun-Britt, 2007: Ol som di ha' begangne förr i ti'n i Kindasockner'a Horn å' Hycklinge. Nedtecknade uttå' Gun-Britt Monell. Horn.
- Monell, Gun-Britt, 2007: Ol sôm di ha' begangne förr i ti'n i Östergötlann'. Nedtecknade uttå' Gun-Britt Monell. Horn.
- Nyholm, Sara, 2008: Attityder till dialekt och standardsvenska. I: Nordman, Marianne m.fl. (red.), Svenskans beskrivning 29. Förhandlingar vid Tjugonionde sammankomsten för svenskans beskrivning, Vasa den 4 och 5 maj 2007. Vasa. S. 212–220.
- Ohlsson, Birger I., 2007: Göingeord. Bjärnum.
- Varrdens grannaste språk: En handbok i trelleborgska ord, namn och företeelser. Sammanställd av Ingrid Wall och Susanne Nilsson. 2007. Trelleborg.

- Wide, Camilla, 2009: Bestämd artikel i finlandssvenska dialekter. I: Wide, Camilla & Lyngfelt, Benjamin (red.), Konstruktioner i finlandssvensk syntax. Skriftspråk, samtal och dialekter. Helsingfors. S. 247–294.
- Östman, Jan-Ola, 2008: Det globala i det lokala. Regionalisering är inte utjämning. I: Lindström, Jan m.fl. (red.), Svenskan i Finland 10. Helsingfors. S. 22–33.

Litteratur

Coppélie Cocq, Revoicing Sámi Narratives: North Sámi Storytelling at the Turn of the 20th Century. Umeå 2008. 269 s. Sammanfattningar på svenska, samiska, franska. (Sámi dutkan/Samiska studier 5.) ISSN 1651-5153, ISBN 978-91-7264-516-5.

Den bild av folklöre som dominerade under 1800-talet och fram till mitten av 1900-talet var en bild av nationell/etnisk homogenitet. Lokala och regionala variationer, skillnader i klass, yrke, kön, religion var faktorer som nedtonades i strävandena efter att bestämma en kollektiv enhetlighet. Några individuella skillnader mellan berättare förutsattes inte utöver olika grader av traditionskompetens.

Denna bild – ytterst vilande på idéer om en gemensam »folksjäl» – har fått ge vika för en mer realistisk bild där individens betydelse för förmedling och skapande av kollektiva traditioner lyfts fram och problematiseras: varje individ har sin unika historiska och samhällsliga position där kollektiva traditioner är den dominerande resursen för att uttrycka sig och agera i sitt livssammanhang.

En konsekvens för folkloristisk forskning har blivit att berättelser studeras i relation till vem som berättar dem och i vilken situation de berättas, både för det konkreta framförandet och för dess historiska och samhällsliga kontexter. Som en följd sker också en mängd omläsningar och fördjupningar i de äldre samlingar som skapat vår uppfattning om olika grupper folklore. Ett sådant projekt, som uttryckligen syftar till att synliggöra de individuella berättarna i ett kollektiv och lyfta fram deras aktiva förhållningssätt till sina traditioner, är Coppélie Cocqs avhandling om samiskt berättande dokumenterat vid förra sekelskiftet.

Den teoretiska basen är till stor del hämtad från Charles Briggs och Richard Baumans diskussioner av hur folklöretexter existerar, skapas och förändras, med textualisering, kontextualisering samt de- och rekontextualisering som viktiga begrepp för att ringa in olika processer när tankar, känslor och minnen ska uttryckas i ord inför växlande publik. Deras begrepp »intertextual gap» är också viktigt för att synliggöra berättarens strategier i frågor om genreval och medföljande förväntningar; ett minimalt avstånd till genrekonventioner skapar ett intryck av traditionstillhörighet och ger berättaren auktoritet som traditionsbärare, medan medvetna brott mot genrekonventioner signalerar ett mer personligt uttryck som ofta utmanar traditionell kunskap och/eller rådande samhällsförhållanden. Till inflytandet från Briggs och Bauman men också från medieforskaren Norman Fairclough hör också att ta fasta på hur samtida samhällsliga diskurser, i detta fall t.ex. om samhällets modernisering och samernas möjliga framtid, är direkt eller indirekt märkbara i texterna. Begreppet »polyfoni», här i betydelsen att flera röster, eller subjektspositioner, kan urskiljas i en text, är också ett betydelsefullt analysverktyg.

I kapitel 2 ges först en översikt av historiska och politiska kontexter, där bl.a. förnorsknings- och försvenskningstendenser, »lapp ska vara lapp»-ideologin, stängning av gränser, tvångsflyttningar, læstadianism, upproret i Kautokeino, tendenser till samiskt organisationsbildande lyfts fram som viktiga faktorer för förståelse av folk-

loresamlingarnas tillkomst och av deras innehåll. Därefter presenteras de material som står i centrum för undersökningen och deras tillkomst. De utgörs av två textutgåvor som varit betydelsefulla i formandet av en bild av samiskt traditionellt berättande: dels av Johan Turis bok *Muitalus sámiid birra* från 1910, dels av Just Qvigstads utgåva *Lappiske eventyr og sagn* från 1926–29. De skiljer sig åt, bl.a. i att Turis bok just är utgiven med honom själv som angiven författare, medan Qvigstads utgåva samlar samer till ett kollektiv. Turi hade ambitionen att skriva för att ge samerna röst internationellt; det var i mötet med den danska konstnären och etnografen Emilie Demant-Hatt han fick tillgång till en väg till publicering, och det var också på hennes förslag han skrev på samiska. Den emiska genren och beteckningen *Muitalus* förklaras genom översättningen »story» men Cocq påpekar också att den härleds ur verbet »muitit» 'att minnas'. Den karaktäriseras här formmässigt som en text med snabb början och ofta abrupt slut, utan nämnvärd introduktion eller coda. Dessutom innefattas både egna upplevelser och andras berättelser. Men Turi spränger också ramar genom att avsluta sin bok med mer polemiskt hållna avsnitt om samernas position i samhället.

Just Qvigstad hade som ung lärare kommit till Nord-Norge och blivit engagerad i att dokumentera samisk kultur. En första utgåva av berättelser kom redan 1887. Som delaktig i lärarutbildning kunde han inspirera unga lärare, flera av dem samer, att delta i detta arbete och han utarbetade en frågeguide som han också själv använde som utgångspunkt. I Qvigstads utgåva som då byggde på flera decenniers insamling är de flesta berättarna namngivna och presenterade, men framställningen struktureras först efter region, och därefter som enskilda berättelser samlade under temarubriker – vilket avspeglar Qvigstads strävan att ansluta till den internationella forskningens metodik där de enskilda texttyperna stod i centrum. (Qvigstad hade något år tidigare utgivit en typkatalog över samiska sagor och sägner i serien *Folklore Fellows Communications*.) Qvigstads bakgrund, verksamheter, drivkrafter och tillvägagångssätt får en utförlig och värdefull diskussion. Ur Qvigstads utgåva har Cocq valt att studera tre berättare som givit relativt stora bidrag: Ellen Utsi, Isak Eira och Per Baer, vilka stod för 40, 20 respektive 20 texter. Liksom Turi kom de från Guovdageaidnu-området, vilket bidrar till enhetlig utgångspunkt för studien.

Kapitel 3 och 4 utgörs av en första genomläsning av de respektive utgåvorna, med särskild uppmärksamhet på hur berättarna positionerar sig i förhållande till de texter de levererar. Hur skapar de auktoritet som berättare, hur etablerar de tillhörighet till traditionen? Hos Johan Turi urskiljer Cocq flera socio-ideologiska språk och strategier. En röst uttrycker den kollektiva traditionen medan en annan röst tar upp de politiska utmaningar som samerna – och omvärlden – står inför.

Analysen är språkligt genomträngande; det ska framhållas att Cocq behärskar nordsamiska och ibland också gör intressanta iakttagelser om översättningarna till engelska och norska (Turi respektive Qvigstad). Turi använder sig av olika typer av närvaro i texten: han växlar mellan första och tredje person, refererar till traditionen, använder passivformer, generaliseringar, agentskap i olika syften. Tredje person plural eller singular varierar beroende av innehåll. Stundtals lyfter han fram sin egen specifika kunskap eller är emotionellt närvarande i texten. Ibland kan han också resonera utifrån olika positioner, t.ex. om skolgång där både lärarposition, politikerposition och slutligen Turis personliga position som same blir utgångspunkter. Kyrkan har också stundom en närvaro i texterna.

Cocq ställer också frågan om vad som finns med och vad som utelämnats. Intressant är att texter om nåjder och nåjdens kunskaper inte finns med, men Turi publicerade sådana texter åtta år senare efter önskemål från Demant-Hatt. Texterna med be-

rättelser om Stállu, ulda och čudit, vilka spelar en viktig roll i analysen, karaktäriserar Cocq som traditionellt utformade, nära muntligt framförande. Drag som talar för detta är exempelvis användningen av temporalitet (»för 25 år sen» etc.), vilket etablerar en dialog med läsaren, rytmförändringar, parallellism, repetitioner.

Turi framstår, förutom som representant för en traditionell samisk kunskap, också som social agent. Han förmedlar sociala normer, t.ex. om bra och dålig renskötsel. Han diskuterar Kautokeinoupproret 1852 och omvärderar Læstadius roll för det. Han lyfter fram hur samer blivit utsatta för orättvisor från myndigheter och jämför med Stálluberättelser och med Kain och Abel. Dryckenskap, bedrägerier och renstöld lyfts också fram som faror och hot för den samiska gruppen.

Kapitel 4 kallas »Tystade berättare» och syftar på att de personer Qvigstads utgåva bygger på framstår som anonyma, traditionsbärare i begreppets passiva betydelse. Av de här utvalda var Utsi 24 år, Eira 30 och Baer 77. Samtliga intervjuades på 20-talet, vilket betyder att Utsi och Eira var ungdomar som mötte en etablerad lärare och politiker i 70-årsåldern, med de maktförhållanden som det etablerade i intervju-situationen; Baer kunde åldersmässigt vara mer på samma nivå men fann sig också inför en myndighetsrepresentant. På samma sätt som med Turi och med liknande resultat så analyserar Cocq de språkliga strategier som används för att skapa auktoritet till berättarna och deras texter.

Utsi och Eira har bredare repertoarer, där även undersagor av internationellt europeiskt snitt ingår (i motsats till Baer som i stället hade mer av livserfarenheter i sina berättelser). Detta kopplar Cocq samman med att de, som födda vid sekelskiftet, genom den norska folkskolan hade kommit i kontakt med denna genre – en slutsats som redan Qvigstad drog. Men hon påpekar också att Qvigstad ibland övertolkat berättelser till att genremässigt vara undersagor utifrån en formell likhet med rubriker i Antti Aarnes sagokatalog, när innehållet närmast varit av naturmytisk karaktär. Vidare understryker hon att undersagorna också är anpassade till samisk miljö vilket innefattar en kreativ process.

Under rubriken »Från performance till publicering» granskas vad som hänt med berättelserna i överförandet till tryckt medium. Mycket av den muntliga karaktären finns kvar, vilket syns bl.a. i inskjutna förklaringar från Qvigstad och redundans i språket. Några korta berättelser är svårförståeliga – kan de vara enkla svar på frågor? Med Qvigstads frågelistor som kontext blir de mer begripliga. Uppteckningssituationen blir också synlig i att tilltalet ibland tydligt vänder sig till utanförstående. Publiceringssyftet kan även märkas som ett hämmande inslag genom att det syns en ovilja att ta upp vissa ämnen eller att förändra dem genom att svara med skämthistorier (spöktro är ett sådant exempel).

Kapitel 5 har karaktären av summering av framställningen så långt, och diskuterar i mer principiella ordalag individuella och kollektiva inslag i berättarnas repertoarer. I kapitel 6 och 7 ligger fokus på de värderingar som finns inbäddade i berättelserna, särskilt i sägnerna om övernaturliga väsen. Sjätte kapitlet handlar om vilka sociala relationer och sociala normer som uttrycks. Ett tema Cocq finner är barns och ungdomars utsatthet, vilket återkommer i t.ex. berättelser om bortbytingar, bortrövanden och försvinnanden – där ulda, Stállu eller čudit kan vara uttalade förövare. Poängen här är inte väsendena som sådana utan att berättelser om dem förmedlar en oro hos yngre familjemedlemmar. På samma sätt är frierier och giftermål ett återkommande tema, där frågor ställs om vilka som passar och inte passar ihop och om hur en parrelation ska te sig. Endogami, dvs. giftermål inom den egna gruppen, är norm. Intressant nog kan det fungera bättre om en samepojke gifter sig med en uldakvinna; hon kan bli en vanlig kvinna och fungera i den samiska vardagen. Men om en kvinna hamnar tillsammans med Stállu är hon förlorad – här anar Cocq en princip där det är

kvinnan som förväntas ändra sina lojaliteter. Andra viktiga teman är respekt, för alla levande varelser och för naturen: att använda språket med omsorg, hålla ord, inte ljuga, ägande – inte stjäla, inte gripas av girighet; ömsesidighet i att ta och ge. Den sista punkten om ägande och reciprocitet får sin särskilda betydelse i ljuset av statens och nybyggares anspråk och handlingar.

Kapitel 7 tar specifikt upp de många berättelser som handlar om fiender och extremt våld från utomstående, med utgångspunkten att folklöre skapar gruppidentitet genom att kontrastera mot »den andre». Fiender i berättelserna kan vara Stållu eller čudit eller någon annan, som inkräktar, ställer orättmätiga krav (och i övrigt uppvisar grundläggande brister i t.ex. hygienuppfattning, kostvanor etc.). Mot denna övermakt agerar huvudpersonen/-personerna, samerna, med kunskap (i synnerhet traditionell samisk kunskap) och list, och med gruppsolidaritet.

I avslutningskapitlet summeras de teoretiska och metodiska utgångspunkterna men här görs också jämförelser med nutid. Berättelserna anpassas och/eller får nya funktioner. Berättelserna om čudit kanske inte har samma varningsfunktion, men i stället skapar de ett gemensamt förflutet – och de understryker kännedomen om ett gemensamt landskap som en viktig kompetens. Vidare noteras att de traditionella berättelserna idag främst riktas till barn, med konsekvenser i hur de berättas, t.ex. med nedtoning av våld och grymhet.

Det är ett gediget och förtroendeingivande arbete som presenteras. Coppélie Cocq visar en djup förtrogenhet med aktuell folkloristisk teoribildning, samtidigt som hennes avhandling vetenskapshistoriskt kan inordnas bland sentida undersökningar på nordiskt material av t.ex. Bengt Holbek, Timothy Tangherlini och Ulf Palménfelt, där äldre »klassiska» folklördokumentationer och utgåvor (E. Tang Kristensen resp. P. A. Säve) sätts in i sin samtid och berättarna lyfts fram som kreativa individer. Därigenom har hon visat att även äldre arkivmaterial kan användas utifrån nyare vetenskapliga perspektiv. Hennes avhandling är ett viktigt bidrag till både nordisk folkloristik generellt och samisk folkloristik specifikt.

Alf Arvidsson

Dialekt i östra Nyland. Fältarbete i Liljendal med omnejd. Red.: Helena Palmén, Caroline Sandström och Jan-Ola Östman. Helsingfors 2008. 211 s. (Nordica Helsingiensia 14. Dialektforskning 1.) ISSN 1795-4428, ISBN 978-952-10-5180-7.

Liljendal är en landsbygdskommun (fr.o.m. 1 januari 2010 i stället en del av Lovisa stad) i östra Nyland med knappt 1 500 invånare, varav en klar majoritet är svensktalande. Många av dessa talar en dialekt med många traditionella drag. Dialektutjämningen i östra Nyland har inte fortskridit lika långt som på många andra håll där svenska talas. Liljendalsborna kan numera glädja sig åt en antologi som behandlar språkandet i kommunen och dess omgivning, författad av tio Helsingforsbaserade språkforskare. Det rör sig om en bred och till viss del djuplodande belysning som omfattar bl.a. språkhistoria, fonologi, prosodi, syntax, genus, lexikon, ortnamn och könsrelaterade språkskillnader.

Boken inleds med en kort, poetisk och mycket subjektiv reflexion över orten Liljendal skriven av Helena Palmén, bördig från den närbelägna ögruppen Pellinge (*Pe-*

ling på traditionell lokal dialekt). Därefter följer en artikel av Jan-Ola Östman som på ett förtjänstfullt sätt beskriver och ger perspektiv på både de följande artiklarna i antologin och den fältundersökning som ligger till grund för det mesta som står i dessa. Undersökningen ägde förstås rum i Liljendal, och den genomsyrades av stor respekt gentemot lokalbefolkningen och deras språkbruk. Alla typer av informanter spelades in, inte bara sådana som bedömdes ha många traditionella dialektdrag i sitt språk. Det fanns också en klart uttalad ambition att låta informanterna tala så fritt som möjligt, även om de också placerades i några experimentsituationer konstruerade för att locka fram vissa bestämda språkdrag. Vidare bjöd forskarna på kaffe, delade ut små presenter och gjorde en del annat för att återgälda det som informanterna givit dem. Respekt och tacksamhet mot de personer som har delat med sig av sina erfarenheter, åsikter och språkliga praktiker präglar även boken. Östman framhåller det som viktigt att ortsbefolkningen ska kunna ta del och ha glädje av framställningen; boken är delvis att förstå som en gåva till informanterna och övriga Liljendalsbor. I ärlighetens namn ska dock sägas att vissa artiklar är mer populärt hållna än andra.

En annan viktig sak som Östman påpekar är att de resultat som antologin presenterar är preliminära. Återbesök i Liljendal är vetenskapligt önskvärda och även planerade. Jag delar dock Östmans uppfattning att det fem år efter fältstudien genomförande får anses vara rimligt att offentliggöra forskningsresultat, oberoende av om mycket återstår av (den ideala) forskningsprocessen. Flera av artiklarna kännetecknas också av förhållandevis många ostyrkta hypoteser och rena gissningar, men så länge denna osäkerhet kring resultaten är tydlig för läsaren – vilket den nästan genomgående är – är detta naturligtvis bättre än att inte skriva något alls.

I det följande ger jag en kortare eller längre beskrivning av och i vissa fall kommentar till samtliga artiklar som följer efter Östmans. Såsom delvis kommer att framgå av min framställning skiljer sig de olika forskarnas frågeställningar, teorier och metoder ganska kraftigt från varandra.

Yuni Kim beskriver den nutida Liljendalsdialektens språkljudssystem, vilket kan beskrivas som konservativt i den meningen att det har bevarat många fornsvenska drag som inte finns i standardsvenska eller i många andra nutida dialekter. Samtidigt uppvisar Liljendal naturligtvis stora variationer i språkbruket, inte minst beroende på att drag från det finlandssvenska standardspråket har tagits upp.

I den därpå följande artikeln diskuterar Eija Aho olika prosodiska företeelser i dialekten. Även om resultaten är högst preliminära, förefaller det vara så att Liljendalsprosodin har mycket gemensamt med andra finlandssvenska varieteter.

Antologins tyngsta bidrag, på både gott och ont skulle jag vilja hävda, utgörs av Camilla Wides studie av konstruktioner med både bestämd (fristående) artikel och bestämdhetssuffix (som i *te leiksaakn* 'den leksaken') i östnyländska, i synnerhet i sådana språkliga kontexter där denna konstruktion normalt inte förekommer i standardsvenska. Det som utöver textomfånget ger bidraget tyngd är att det finns en bra presenterad och applicerad teoretisk ram (konstruktionsgrammatik, interaktionell lingvistik och i någon mån kontaktlingvistik) samt ett djup och en detaljrikedom i analysen i en helt annan utsträckning än i de flesta andra artiklar. En invändning man kan ha mot texten är att den är den mest svårtillgängliga i volymen. Artikeln skulle möjligen därför passa bättre i någon annan bok. Hur som helst visar Wide genom föredömliga samtalsanalyser bl.a. att den aktuella konstruktionen ibland används demonstrativt, också i sådana sammanhang där normen är en *den/det där*-konstruktion i standardsvenska. De flesta gånger konstruktionen används motsvaras den dock i standardsvenska av ett ensamt (artikellöst) substantiv i bestämd form, en struktur som för övrigt förekommer även i östnyländska. Konstruktionen används för att om-

tala referenter som är bekanta för övriga samtalsdeltagare. Däremot behöver inte referenterna vara tidigare omnämnda i det pågående samtalet. I stället handlar det om referenter som har en ständig aktualitet genom att vara antingen allmänt kända eller vid en mängd tidigare tillfällen omnämnda av dem som samtalar. Genom att använda konstruktionen väcker man liv i den gemensamma kunskapen.

Den näst längsta (och tyngsta) artikeln i boken är Caroline Sandströms intressanta kartläggning av vilka personliga pronomen Liljendalsborna använder för att referera till husdjur. Sandström aktualiserar och diskuterar en mängd intressanta språkvetenskapliga frågor. Exempelvis får vi en inblick i hur det går (kan gå) till när ett traditionellt tregenussystem gradvis utvecklas till det system vi har i standardsvenska. Inte oväntat finns det tydliga skillnader i pronomenbruket mellan äldre och yngre informanter. Men det är också värt att notera att samtal kring företeelser i äldre tid verkar främja den traditionella grammatiken. Artikeln aktualiserar också en gränsdragning som språkbrukarna gör mellan personifierade djur, som behandlas som människor i genusavseende, och övriga djur. Också här är mönstren komplexa. På ett generellt plan personifieras faktiskt hästar och kor (*kuddor*) mer än katter och hundar. Men inte oväntat finns även en situationellt betingad variation; i två skilda konkreta fall används det inanimata pronomenet *den* (i stället för grundmönstrets *han*) för att referera till en häst som säljs för att slaktas. Ett annat spännande empiriskt faktum är att vissa personer nästan genomgående väljer pronomen, enligt det traditionella eller det standardspråkliga mönstret, utifrån ett ords (grammatiska) genus, oberoende av referentens biologiska kön – medan andra tvärtom utgår från semantiken och väljer pronomen utifrån individens kön, oberoende av ordets genus. Sammanfattningsvis innehåller Sandströms artikel tankeväckande empiriskt material som bl.a. kan belysa tvistefrågan hur det språkvetenskapliga begreppet genus bör definieras samt den därmed sammanhängande frågan hur många genus det egentligen finns i en viss språkvarietet. Hur ska man se på relationen mellan formellt (grammatiskt) respektive semantiskt betingade mönster i språkbruket, och hur ska man hantera komplex inter- och intraindividuell variation av den art som författaren förtjänstfullt ådagalägger? Texten är därför av intresse inte bara för den dialektintresserade – texten är rik på autentiska dialektexempel – utan även för den allmängrammatiskt intresserade läsaren. Min enda större invändning mot texten är att den borde ha skurits ned något till omfånget. I likhet med Wides artikel är den nog också en aning svårtillgänglig för den läsare som inte är så bevandrad i grammatik.

Härnäst i antologin följer ytterligare ett bidrag av Helena Palmén, där hon jämför uppbackningssignalerna i östnyländsk dialekt med Maria Green-Vänttinens beskrivning av uppbackningar i Helsingforssvenskan (2001). Palmén framhåller vissa skillnader. Den empiriska grunden för hennes slutsatser kan dock ifrågasättas. Hennes material omfattar nämligen endast fyra personer som samtalar i drygt 40 minuter (medan jämförelsematerialet består av sju olika samtal som omfattar sammanlagt nästan åtta timmars inspelningstid respektive 35 samtalsdeltagare). Med tanke på det knappa materialet menar jag att Palmén i något större utsträckning borde ha garderat sina slutsatser om sambanden mellan geografisk hemvist och repertoar av lyssnar-signaler.

Leila Mattfolks artikel baseras på ett ännu mycket mindre material, fyra och en halv minuts tal, men hennes slutsatser är trots detta inte lika osäkra som Palméns. Mattfolks bidrag utgör en fallstudie av en enskild manlig, medelålders informants språkbruk, i hög grad med utgångspunkt i frågan om det finns eller håller på att skapas ett regionalt språk i östra Nyland. Mannen i fråga har traditionell Liljendalsdialekt som modersmål men säger sig bruka »högspråk» både i intervjun, varur materialet är exciperat, och i de flesta andra sammanhang. För att kort sammanfatta

Mattfolks resultat och slutsatser kan man säga att informanten använder flera språkdrag som anses vara typiska för det förmenta östnyländska regionalspråket (jfr Ivars 2003), men att det finns företeelser i hans språkbruk som är betydligt svårare att generalisera över. Hans språk är i viss mån »högsvenskt», i viss mån regionalt, i viss mån ruralt dialektalt (Liljendal) och i viss mån urbant dialektalt (Lovisa). Författarens iakttagelser utmynnar i en problematisering av begrepp såsom regional standard, regional dialekt och lokal/genuin dialekt. Artikelnen ger härigenom en välbehövlig påminnelse till oss dialektologer om att generaliserande etiketter som man klistrar på folks språkbruk är abstraktioner – förenklingar som förmodligen alltid är något missvisande. Särskilt i vår moderna tid är idiolekter ofta mångbottnade och svårbeskrivna.

Åsa Mickwitz diskuterar skillnader i språkbruket mellan män och kvinnor från Liljendal, särskilt avseende informanternas berättarstrategier. Materialet består av korta intervjuer av nio män och fem kvinnor, där intervjuoffren ska återberätta en kortfilm som de just har sett. Såsom Mickwitz tydligt påpekar är det förstas vanskligt att dra några generellt giltiga slutsatser utifrån ett så begränsat material. I alla fall ger undersökningen visst stöd åt tesen att kvinnor som grupp betraktad talar något mer standardspråkligt än män. Förväntat är väl också att det finns fall där en man avbryter en kvinna då de båda intervjuas tillsammans, men däremot inget exempel på det motsatta. Vidare uttalar flera män negativa synpunkter på filmen och på uppgiften de fått att lösa, medan kvinnorna inte ifrågasätter den verksamhet som pågår. Den negativa kritik som kvinnorna formulerar riktar sig i stället mot moralen hos huvudpersonerna i filmen.

Ett ämne som berörs i flera av artiklarna är hur språket i östra Nyland påverkas av finskan. Utförligast behandlas detta tema i Saija Tamminen-Parres artikel om finska lånord. Också denna studie är baserad på ett arrangerat material. Denna gång har informanterna intervjuats efter att ha tittat på föremål och händelser som kan tänkas eller antas benämnas med finska ord. Inte oväntat producerar informanterna många lånord från finskan; ungefär hälften av beläggen räknas hit. En tänkvärd iakttagelse är att tvåspråkiga barn som går i en officiellt enspråkig, svensk skola sammantaget producerar färre finska lånord än de enspråkigt svenska eleverna på samma skola. Artikelnförfattaren spekulerar kring om detta kan förklaras med att de förstnämnda är medvetna om att de förväntas tala svenska i denna miljö och därför anstränger sig för att göra detta. Det handlar i så fall om en sorts hyperkorrektion, skulle man kanske kunna säga.

Boken avslutas med att Gunilla Harling-Kranck översiktligt beskriver ortnamnen i Liljendal. Hennes artikel baseras inte på fältundersökningen utan bygger på tidigare materialinsamlingar och utgör i allt väsentligt en sammanfattning av både författarens egen och andras forskning. Artikelnen tillför med andra ord inte så mycket nytt till vetenskapssamhället, men den fyller på ett utmärkt sätt antologins syfte att bidra ska vara till gagn för Liljendalsborna själva. Till detta bidrar att artikelnen är rätt populärt hållen.

Sammanfattningsvis är *Dialekt i östra Nyland* en skrift som både innehåller många nya och sammanfattar redan kända fakta om språkbruket i östra Nyland i allmänhet och Liljendal i synnerhet. Bland bokens förtjänster kan särskilt framhållas att de flesta artiklarna är relativt lättillgängliga för icke-expertter samt att den täcker så många aspekter av språkandet. Antologin belyser även flera större språkvetenskapliga frågor och problem som inte är begränsade till det fokuserade dialektområdet. Här ibland kan nämnas frågan hur långt dialektutjämningen har fortskridit i Finland överlag samt hur en sådan process går till; vad i dialekterna försvinner först och vad

överlever längst, kanske som komponenter i en regional dialekt eller standardvarietet? Man kan inte säga att framställningen ger särskilt många enkla, entydiga svar på dessa frågor. Däremot finns där flera intressanta iakttagelser som man kan arbeta vidare med. Ytterligare ett problemområde som berörs är finskans påverkan på svenskan i Finland. Vissa artiklar har även bäring för grammatiska frågor vars relevans sträcker sig långt utöver den fokuserade empirin.

En gemensam utgångspunkt för nästan alla artiklar är fältundersökningen. Som påpekas ovan går det också att urskilja vissa teman och frågeställningar som återkommer på flera håll. Däremot kännetecknas antologin av en viss brokighet vad gäller de olika bidragens kvantitet, kvalitet och svårighetsgrad. Flera av artiklarna är översiktliga och/eller presenterar högst preliminära resultat, medan ett par är djuplodande och befinner sig vid forskningsfronten. Denna heterogenitet är inte förvånande med tanke på bokens tillkomst. Det handlar egentligen om en samling av olika forskares helt igenom självständiga artiklar.

Att recensera en antologi där bidragen spretar åt olika håll är inte helt enkelt. I det här aktuella fallet underlättas inte uppgiften av att jag är tidigare obekant med Liljendalsdialekten. För att i någon mån underlätta uppgiften och sätta in boken i en kontext har jag använt internet för att informera mig om dialekten samt om kommunens historia, kulturliv och samhällsliv. I konkurrens med många natursköna foton var ändå det som gjorde allra starkast intryck på mig en vacker valvbro över Forsby å som i folkmun benämns Stein-Gustas bro. På grund av bristande underhåll är den dock sedan något år tillbaka riven, trots protester från flera håll, inte minst från lokalbefolkningen. Utöver den nya bro som håller på att byggas på samma plats, kan det förhoppningsvis vara någon sorts plåster på såren för invånarna att de nu kan ta del av en bok som behandlar deras språk på ett utförligt, insiktsfullt, modernt och respektfullt sätt – ett monument som ingalunda är i sten, men som kommer att bestå i evinnerliga tider!

Gustav Bockgård

LITTERATUR

- Green-Väntinen, Maria, 2001: *Lyssnaren i fokus. En samtalsanalytisk studie i uppbackningar*. Helsingfors. (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 638. Studier i nordisk filologi 79.)
- Ivars, Ann-Marie, 2003: *Lokalt och regionalt i svenskan i Finland. Tendenser i språkutvecklingen i norr och söder*. I: Akselberg, G., Bødal, A. M. & Sandøy, H. (red.), *Nordisk dialektologi*. Oslo. S. 51–82.

Guðrun Svensson, Diskurspartiklar hos ungdomar i mångspråkiga miljöer i Malmö. Lund 2009. 274 s. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 67.) ISSN 0347-8971, ISBN 978-91-628-7661-6.

Det finns en mängd småord som har en svag och diffus referentiell betydelse, som företrädesvis produceras i samtalsspråk och som ofta är centrala i det dialogiska samspelet mellan samtalets deltagare. Orden har alltså en samtalsfunktion snarare än en i snäv mening semantisk eller syntaktisk funktion. Dessa ord har under de senaste decennierna rönt en relativt stor och enligt mig välförtjänt uppmärksamhet av språk-

vetare. Lundaforskaren Gudrun Svenssons doktorsavhandling utgör ytterligare ett bidrag inom denna genre.

Termfloran inom denna del av grammatiken är mycket rik. Termer som *talaktsadverbial*, *talarrattitydsadverbial* och *samtalspartiklar* har använts av olika forskare. I likhet med många andra nutida grammatiker använder Svensson termen *diskurspartiklar*. Objektet för hennes undersökning är närmare bestämt bruket av diskurspartiklar inom två flickgrupper (gymnasister) i Malmö som vistas mycket i mångspråkiga miljöer. Svensson ska ha en eloge för att hon, trots de problem detta skapar avseende bl.a. ljudkvalitet, baserar sin undersökning på naturligt förekommande samtal – de båda kamratgrupperna är inte skapade i forskningssyfte och de samtal som studeras skulle ha ägt rum även om ingen inspelning hade skett. De båda informantgrupperna skiljer sig från varandra såtillvida att den ena består av flerspråkiga flickor som av oberoende lyssnare har bedömts tala s.k. rosengårdssvenska och den andra av enspråkiga flickor som har bedömts använda någon annan varietet. Ett huvudsyfte med avhandlingen är att jämföra de båda grupperna med varandra, för att därigenom bl.a. bidra med ny kunskap om s.k. svenska på mångspråkig grund.

Det andra huvudsyftet är mer renodlat grammatiskt och går ut på att beskriva det allmänna, gruppöverskridande bruket av diskurspartiklar bland informanterna. Undersökningen är avgränsad på så vis att Svensson endast kartlägger partiklar vars primära funktion är att fokusera eller nyansera ett yttrandes innehåll, vilket innebär att den andra huvudtypen av diskurspartiklar, som reglerar och strukturerar själva interaktionen, faller bort. Bland dessa innehållsmodifierare har Svensson vidare valt att enbart granska dem som förekommer vid minst 70 tillfällen inom var och en av informantgrupperna. Efter denna urvalsprocedure återstår fem partiklar: *ba(ra)*, *typ* och *liksom* (fokala) samt *ju* och *duvet* (modala). (Skillnaderna mellan *duvet* och *du vet* är att diskurspartikeln, alltså det förstnämnda uttrycket, till skillnad från nexuskombinationen alltid saknar betoning samt aldrig bildar en självständig prosodisk fras.) Urvalsmetoden anser jag vara acceptabel men kanske inte optimal. Jag återkommer till detta nedan.

Svensson karakteriserar sin egen avhandling som eklektisk vad gäller val av teorier och metoder. I första hand försöker hon förena interaktionell lingvistik, som har viktiga rötter i etnometodologisk (alltså sociologisk) samtalsanalys (CA), och (relativt) traditionell talaktsanalys. Jag ifrågasätter dock om Svensson har uppnått en verklig korsbefruktning. I mina ögon är influenserna från den interaktionella lingvistikens relativt begränsade i avhandlingens resultatkapitel. Det handlar i hög grad om att den interaktionella lingvistikens har gett Svensson en begreppsapparat för syntaktisk analys (*tursegment*, *turkonstruktionsenhet*, *turbytesplats* etc.), som möjliggör en annorlunda beskrivning, mer anpassad till samtalspråkets särart, än den traditionella grammatikens. Den syntaktiska analysen betraktar jag som en av avhandlingens stora förtjänster. Kruxet är i stället att analyserna av partiklarnas sociopragmatiska funktioner i allt väsentligt baseras på den använda talaktsteori. Detta är ytterst paradoxalt i mina ögon. Att språkliga yttranden fungerar som sociala handlingar är ett verkligt fundamentalt antagande inom interaktionell lingvistik (medan den syntaktiska teorin och beskrivningsmodellen varierar). Att frånga den interaktionella lingvistikens till förmån för talaktsteori just när det kommer till att analysera partiklarnas pragmatiska funktioner kan därför enligt min mening knappast beskrivas som annat än att gå över än efter vatten. Den pragmatiska beskrivningsmodell som talaktsteori tillhandahåller är mer statisk och monologisk till sin karaktär. Jag är tämligen säker på att det finns väsentliga saker att säga om de studerade partiklarnas sociala funktioner som inte beskrivs i avhandlingen men som en etnometodologiskt influerad samtalsanalys hade kunnat avslöja. Jag vill ändå vara tydlig med att det finns genuint

interaktionella analyser i framställningen, och att dessa har ett stort värde. En interaktionellt orienterad analys (av något slag) är ett naturligt sätt att angripa en så extremt social företeelse som diskurspartiklar. Svensson borde ha utnyttjat det interaktionella perspektivet i ännu högre grad.

En med föregående stycke sammanhängande fråga är huruvida Svenssons båda huvudteorier över huvud taget utgör förenbara storheter. Interaktionell lingvistik tillämpar en dialogisk, »yttnära» analysmetod som i första hand beaktar det som är manifest i samtalet med särskilt fokus på hur olika yttranden pragmatiskt och strukturellt förhåller sig till varandra. Traditionella talaktsstudier arbetar däremot i hög grad med på förhand bestämda kategorier, och analyserna av empirin baseras på bedömningar av enskilda talares intentioner, vilka riskerar att bli lite väl spekulativa. Att talarintention spelar en viktig roll för Svensson är tydligt på flera ställen i avhandlingen, t.ex. i syftet (s. 23). Trots sin eklektiska programförklaring och sina digra teoridiskussioner är avhandlingen i praktiken först och främst en talaktsstudie. Svensson försvarar sin analysmetod bl.a. med hänvisning till (att andra forskare har hävdad) att CA-forskare genomför en förrent objektiv analys som i verkligheten är helt subjektiv (s. 44 f.). Det är sant att CA-metodiken ingalunda är oproblematiske, men som jag ser saken är det en förtjänst hos denna forskningsinriktning att den *reducerar* subjektiviteten i samtalsforskningen genom forskarnas strävan att beskriva det som faktiskt händer (det som manifesteras) ur ett deltagarperspektiv.

För att övergå till en diskussion kring avhandlingens resultat visar Svensson att partiklarna placeras i olika positioner i yttranden. Vidare finns tydliga skillnader mellan de fem partiklarna. Som exempel på detta kan nämnas att *duvet* oftast är placerat före eller efter den egentliga satsen (i för- respektive eftersegmentet), medan de övriga partiklarna är frekventast i central position (inre segmentet). Det finns också tydliga samband mellan position och funktion för enskilda partiklar. Exempelvis används *duvet* i initial position ofta för att markera att det som följer i det inre segmentet är sant trots att det kan verka osannolikt, medan samma partikel i final position ofta används som en resurs för att behålla turen. Vad gäller analyserna av partiklarnas syntaktiska egenskaper är Svenssons framställning överlag intressant och noggrann. Den exemplifierar att samtalspråket, inklusive ungdomsspråket, är strukturerat in i minsta detalj.

En annan viktig skillnad mellan partiklarna är att *duvet* och *bara* ofta förekommer i relativt långa, berättande turer, medan *ju* och *liksom* är typiska för replikskiften med korta turer och frekvent turväxling; *typ* befinner sig i en sorts mellanposition. Detta mönster är naturligtvis ingen tillfällighet utan avspeglar partiklarnas skilda funktioner.

Typiskt för diskurspartiklar är att de är ganska svåra att beskriva och klassificera. Detta lyfter Svensson fram och diskuterar på ett utmärkt sätt. De studerade partiklarna är genomgående multifunktionella och svåra att ordklassbestämma. Att t.ex. se diskurspartiklar som en egen ordklass är ingen oproblematiske lösning eftersom den i så fall skulle rymma en kraftig syntaktisk och funktionell variation. Svensson diskuterar också kort sina empiriska resultat ur ett grammatikaliserings- och pragmatikaliseringsperspektiv. Hon menar att de fem partiklarna snarare är semantiskt innehållstunna än innehållstomma. En intressant sida av detta som omnämns är att fyra av partiklarna (undantaget är *ju*) kan användas för att markera en direkt anföring, men att de olika lexikala resurserna inte är funktionellt helt likvärdiga; deras »bibetydelse»/»bifunktion» skiljer sig ofta åt. Som exempel kan nämnas att anföringsmarkören *ba(ra)* ofta fungerar expressivt och framhävande. Om någon fortfarande är av den uppfattningen att diskurspartiklar är onödigt utfyllnad i talspråket, vill jag framhålla Svenssons iakttagelser som ett bevis på motsatsen; partiklarna är funktionella

och används på ett påfallande systematiskt vis, bl.a. för att uttrycka subtila men väsentliga, socialt bärande nyanser i förhållningssättet till den egna utsagan.

Om vi övergår till avhandlingens andra huvudsyfte, jämförelsen mellan de båda informantgrupperna, så visar författaren att partiklarnas betydelse och funktioner inte skiljer sig nämnvärt mellan de båda grupperna. Däremot finns det tydliga kvantitativa skillnader beträffande placeringen av partiklarna inom yttrandena. Vidare är *duvet* betydligt frekventare i den flerspråkiga informantgruppen medan *ju* och *liksom* har en starkare ställning i den enspråkiga. Att märka är att *duvet* tidigare har beskrivits som typisk för svenska på mångspråkig grund (t.ex. rosengårdssvenska) både i vetenskapliga sammanhang och av Malmöungdomar som har intervjuats. Svenssons studie ger således ett starkt belägg för att det verkligen förhåller sig på detta sätt.

Avhandlingen har många förtjänster. Den är faktsäckad och trovärdig. Det finns i stort sett ingen analys av något enskilt samtalsutdrag som jag på allvar ifrågasätter – även om jag i många fall önskat att (betydligt) mer samtalskontext hade återgivits. Det hade även varit en fördel om författaren i ännu större utsträckning hade beaktat dessa kontexter i analyserna. I övrigt präglas behandlingen av empirin av skarpsinighet och akribi. Sett ur ett större, grammatikteoretiskt perspektiv förtjänar kanske främst de påvisade sambanden mellan syntaktisk position och pragmatisk funktion att lyftas fram. Jag uppskattar även att framställningen är så rik på teordiskussioner; särskilt gläds jag över den kritiska och »ärliga» inställningen till valda teorier och metoder, där såväl för- som nackdelar belyses.

Trots bokens alla förtjänster känner jag mig något besviken då jag har läst den färdigt. Det som är gjort är gediget, men jag hade förväntat mig att framställningen skulle ha bidragit med ännu mer ny kunskap till forskarsamhället. Ett kännetecken hos avhandlingen är att den bekräftar tidigare forskning, vilket författaren är nogga med att påpeka. Det hade i mina ögon varit bra om hon i något högre grad hade befunnit sig vid den absoluta forskningsfronten. Den känsla av gammal skåpmat som vid vissa tillfällen infinner sig vid läsningen gäller i synnerhet för analyserna av fyra av partiklarna, medan användningen av *duvet* är ett fält som tidigare var mindre utforskat.

För att undvika att reproducera tidigare forskningsresultat kunde författaren ha valt att studera andra diskurspartiklar. Hon kunde t.ex. medvetet ha valt sådana som är föga beskrivna i litteraturen i stället för att konsekvent hålla sig till sådana som är frekventa i materialet. Hon kunde också ha valt att göra mer av jämförelsen mellan de båda informantgrupperna genom att relativt förutsättningslöst undersöka skillnader och likheter i partikelbruket överlag. Det finns antagligen tydliga skillnader mellan grupperna som Svenssons urvalsmetod inte har fångat upp.

Avhandlingen är genomarbetad, välskriven och bra korrekturläst. Vad gäller terminologin finns inte mycket att invända mot. En skönhetsfläck är dock att Svensson på s. 30 skriver att hon, i likhet med många andra samtalsforskare, använder den från engelskan inlånade förkortningen CA ('conversation analysis') då hon syftar på etnometodologisk samtalsanalys, i stället för de potentiellt missvisande svenska termerna *konversationsanalys* (för smal) eller *samtalsanalys* (för bred). Trots detta talar hon senare i åtminstone två fall (s. 44 och 57) om *konversationsanalytiska/analys* då hon uppenbart avser CA. Härutöver kan en skönhetsfläck avseende formalia nämnas: Svensson använder ibland på gängse vis enkla citattecken för att ange betydelse och ibland kursiv stil.

Mina invändningar till trots vill jag här till sist poängtera att Gudrun Svensson har skrivit en läsvärd, innehållsrik samt teoretiskt och metodiskt intressant – om än även problematisk – doktorsavhandling. Det är ett tankeväckande nedslag i den språkliga verkligheten där unga flickor från dynamiska och mångfasetterade miljöer får kom-

ma till tals i stort sett helt på sina egna villkor. Studien fokuserar småord som kan förefalla vara innehållslösa och onödiga, ren utfyllnad, tecken på ett torftigt språk som ibland retar upp (vuxenvärldens) språkpoliser – men som i själva verket är multifunktionella och essentiella i skapandet av identitet och solidaritet. Dessa ord är (säkert i hög grad omedvetet) viktiga för samtalsdeltagarna själva i de sammanhang där samtalen utspelar sig. Det är bra att de numera får spela framträdande roller även inom grammatikforskningen.

Gustav Bockgård

De mange språk i Norge. Flerspråkighet på norsk. Red.: Tove Bull och Anna-Riitta Lindgren. Oslo 2009. 241 s. ISBN 978-82-7099-510-3.

Tove Bull och Anna-Riitta Lindgren har tillsammans gett ut en antologi om dagens flerspråkiga Norge. De är bägge verksamma vid universitet i Tromsø och det är därför inte underligt att de väljer att ta avstamp i språkmiljön uppe i norr. Det gör de genom att citera en reseberättelse från början av 1800-talet där författaren uttrycker sin beundran för de språkkunskaper som även vanliga enkla människor kunde besitta. Utan att ha satt sig på skolbänken kunde en och samma person mycket väl behärska en handfull språk: kvenska/finska (modersmål), samiska, norska och ryska. Senare tiders betraktare kom dock inte att se på flerspråkigheten med lika positiva ögon, och en lång tid av assimilering och förnorskning under inflytande av devisen »ett land ett språk» skulle komma att följa. För oss idag är det dock hög tid att förkasta denna negativa syn och författarna skriver (s. 9): »Det er på tide at tidsepokane før nasjonalismen blir tolka gjennom andre briller enn dei nasjonalismen har utstyrt oss med.»

Till viss del påminner den norska språksituationen om den svenska och jag tänker då på ett huvudspråk med relationer såväl till ett antal minoritetsgruppers språk som till det globalt dominerande språket engelska. Som alla vet finns det dock betydande skillnader mellan våra länder och det gäller själva huvudspråket, norska, som ju standardiserats i olika former: bokmål och nynorska. Här är det alltså »ett land två språk» som gäller. Än mer variation rymmer det talade språket, och en klassisk uppmaning från nynorskrörelsens sida har länge varit att man ska tala sin dialekt men skriva nynorska. Allt detta sammantaget har gett ett språksociologiskt klimat som skiljer sig från vårt. Vanan att redan hemmavid hantera språklig variation brukar också framhållas som en av orsakerna till att norrmännen enligt samstämmiga undersökningsresultat är de som förstår sina grannspråk (danska och svenska) allra bäst.

Språk är dock aldrig ett neutralt redskap utan vad jag ovan talat om som relationer mellan språk gäller ju egentligen relationer mellan människor. Därmed är vi inne på den sida av språkplaneringen som går ut på att reglera olika gruppers rättigheter att bruka sina språk, s.k. statusplanering. Redan i inledningen av boken slås fast att de språkliga rättigheterna är ojämnt fördelade i det norska samhället, och därefter företas en tentativ rangordning av de olika varieteterna. Mest obetingade är rättigheterna för den majoritet av talare som har norska som modersmål, även om det i betydligt högre grad gäller bokmål än nynorska. Näst bäst är villkoren för talare av samiska, ett språk som sedan 1990 hör till de officiella språken i Norge, dock så att möjligheten att använda språket är geografiskt avgränsad till det samiska förvaltningsområdet. Efter samiskan, och då i högst grad nordsamiskan, vill författarna pla-

cera landets bägge officiella minoritetsspråk, nämligen kvenska och romani/romanes. Kvenska talas av finska ättlingar och minner om meänkieli i Sverige. Romani/romanes har liksom i Sverige varit särskilt illa utsatt i och med att gruppen så kraftigt diskriminerats, och eftersom forskningen om romani i Norge ännu knappt är i sin linda har redaktörerna inte heller lyckats finna någon som kan behandla språket i boken. Även judar och skogsfinnar räknas för övrigt till de nationella minoriteterna, dock inte deras språk eftersom dessa i Norge betecknas som utdöda. I Sverige är ju annars jiddisch ett av de nationella minoritetsspråken, men alltså inte i Norge. Näst efter dessa bägge officiella minoritetsspråk vill författarna placera teckenspråket, om vilket vi senare i boken (genom Arnfinn Muruvik Vonen) får veta att det i Norge finns ca 16 500 användare. Längst ned på statusstegen finner vi invandrarpråken, och här är antalet olika språk ungefär lika stort som i Sverige. Ser man till andelen av befolkningen är dock inte invandrarna lika många. I Norge räknade man 2006 med att 13,5 % av invånarna hade invandrarbakgrund, en siffra som inkluderar andragenerationens invandrare. Mest förvånande är uppgifterna om att modersmålsundervisning i Norge spelar en så undanskymd roll. År 2005 var det bara 3 % av alla invandrarelever i grundskolan som hade modersmålsundervisning eller tvåspråkig ämnesundervisning (fagoppläring).

I volymen behandlas dessa olika varieteter eller talargrupper en efter en, dock så att de presenteras i omvänd ordning gentemot statusstegen ovan. Boken inleds därför med en övergripande redogörelse för invandrarpråken i Norge (av Marjatta Norman). Detta kapitel har mer allmän karaktär, och det gäller även det kapitel senare i boken där andraspråksundervisningen i Norge behandlas (av Anne Brautaset). Sammanlagt har elva olika författare medverkat i boken, redaktörerna dock vid flera tillfällen. Jag kommer här att göra vissa nedslag i texterna, dock inte behandla varje kapitel eller varje författare efter förtjänst. Jag börjar med de sedan länge etablerade minoritetsspråken i norr, tar därefter upp invandrade minoriteter i storstadsmiljö och avrundar med att beröra diskussionen om engelskans inflytande över norska språket.

Kvenska är sedan 2005 ett av Norges minoritetsspråk och behandlas i boken av Anna-Riitta Lindgren. Kvenerna har länge funnits i Nord-Norge men gruppen utökades betydligt under 1700- och 1800-talet genom inflyttning både från Finland och från Sverige. Språket påminner som sagt om meänkieli (tornedalsfinska) och avståndet till finska kan enligt författaren jämföras med hur norska förhåller sig till svenska. Språken är med andra ord fullt mellanförståeliga. Kvenskan har varit starkt utsatt för förnorskningspolitiken, inte minst i mellankrigstiden. För inte länge sedan såg det väldigt dystert ut för språket som då talades bara av äldre personer, mest kvinnor. Därefter har utvecklingen vänt och språket blivit föremål för revitalisering. Sedan 2006 kan man vid universitet i Tromsø studera kvenska och numera finns även ett språkråd som inte minst arbetar med den angelägna frågan om kvenskans skriftliga gestaltning.

Samerna är en urbefolkning som av hävd rört sig över gränserna i norr, dock så att en majoritet av samerna idag är norska medborgare. En självklar plats i volymen in-tar därför samiska språket, eller snarare språken. I lingvistiskt avseende är nämligen skillnaden stor mellan olika samiska varieteter och om mellanförståelighet används som kriterium för vad som är språk respektive dialekt så rör det sig utan tvekan om flera skilda samiska språk. Nils Øivind Helander nämner tio olika samiska varieteter, varav sex också finns i skriftlig representation. Tre av de samiska varieteterna talas i Norge. Liksom kvenskan har samiskan stärkts som språk och författaren vill här upprätta distinktionen mellan vitalisering, vilket innebär att ytterligare funktionsdomäner kommer till, och revitalisering, vilket innebär att funktionsdomäner som gått förlorade kan återtas. Helanders artikel gäller speciellt nordsamiskan, den varietet

som majoriteten talar. Två andra samiska varieteter behandlas av Jon Todal och det rör sig om sydsamiska och lulesamiska, bägge i betydligt högre grad hotade. För att revitaliseringen här ska lyckas är det helt avgörande att de yngre talarna aktivt tar ställning för sitt språk.

Flerspråkighet i storstadsmiljö bland invandrade grupper utgör ett annat tema i boken. Bente Ailin Svendsen skriver om filippiner och Finn Aarsæther om pakistanter i Oslo. Bägge artiklarna utgår från empiriska studier av flerspråkig praktik där de språkliga valmöjligheterna är många. Som alltid utgör här kodväxling en central resurs. Ett annat språkkontaktfenomen som tas upp i volymen (av Hilde Sollid) är »etnolekt», och här är vi inne på den norska som talas av andra- och tredje-generationens invandrare, ibland även av äldre etablerade minoritetsgrupper. Etnolekten uppstår per definition (s. 153) i »mötet mellom lingvistisk sett ulike språk, oftest et majoritetsspråk (som norsk i Norge) og ett eller flere minoritetsspråk (som samisk, kvensk, arabisk og tyrkisk i Norge)». Inte sällan har etnolekten varit stigmatiserad, och i Norge finns alltså både gamla och nya etnolekter. De gamla är följden av kontakten mellan norska, samiska och kvenska, medan de nya har uppstått i moderna invandramiljöer i främst Oslo, då inte minst bland ungdomar. I detta senare fall rör det sig om vad vi i Sverige ofta kallar »rinkebysvenska» eller multietniskt ungdomsspråk.

Volymen avslutas med en artikel av Tove Bull och Torild Swan om »Engelsk i Norge og engelsk i norsk». Efter en kort historisk tillbakablick ges exempel på lånord (dvs. »engelsk i norsk») varpå författarna tar upp frågan om domämförlust och därmed »engelsk i Norge». Dessa frågeställningar känner vi igen och liksom i Sverige har språkpolitiken som mål att landets huvudspråk ska vara ett fullständigt språk som går att använda i alla domäner, ibland tillsammans med engelska – s.k. parallellspråkighet. Detta är med andra ord en fråga som i hög grad berör majoritetens språkliga rättigheter, och det är som vi vet inte första gången norska språket kommit i kläm. Efter »firehundreårsnatten», som den danska tiden (1380–1814) ofta kallas, stod man där med ett (skrift)språk som i allt väsentligt var danskt. Därefter följde en tid av union med Sverige och när man i grundlagen 1814 fastställde att alla skrivelser från regeringen skulle vara på norska tycks en av orsakerna ha varit att bemöta hotet om en kommande försvenskning.

Boken ger en bred men samtidigt detaljerad bild av den språkliga situationen idag i vårt västra grannland, och även om vissa teman känns igen finns en hel del olikheter som gör läsningen extra berikande. Både i Norge och i Sverige är också språkpolitiken för närvarande inne i ett expansivt skede. I Norge antog Stortinget i juni förra året »Ein heilskapleg norsk språkpolitikk» med mycket ambitiösa mål och sedan i somras har vi i Sverige en språklag som för första gången reglerar svenska språkets ställning. På baksidan av boken kan man läsa att den tillkommit av »savn», och man kan bara längta efter en dagsaktuell svensk framställning med motsvarande profil. Perspektivet är givet: Flerspråkigheten är en resurs och enspråkigheten något man trots allt – precis som redaktörerna inledningsvis säger – kan gör något åt. Och botemedlet stavas inte bara engelska.

Ulla Börestam

Folkkultur i fokus. Tretton jubileumsföreläsningar. Red.: Maj Reinhammar. Uppsala 2009. 156 s. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 106.) ISSN 0065-0897, ISBN 978-91-85352-79-1.

Det är, när detta skrivs, två år sedan Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur fyllde 75 år. Av denna anledning ordnades i Uppsala två symposier och öppna föreläsningar. Tretton av dem har samlats i boken *Folkkultur i fokus*, utgiven som nr 106 i Akademiens Acta-serie.

Jag har ombetts att skriva en recension av volymen, något som jag här inledningsvis vill kommentera. Uppgiften är förstås inte ny, men min erfarenhet som bokrecensent begränsar sig till mina år som kulturskribent i Dagens Nyheter. Jag tog då fasta på ordets innebörd, alltså att presentera det nyligen utgivna, inte att kvalitetsgranska (som i tjänstetillsättningsärenden). Även den här gången uttrycker jag mitt subjektiva engagemang, och några av bidragen ligger ju dessutom utanför mitt kompetensområde.

Med denna programförklaring vill jag starta med att kommentera en artikel som fick mig att ropa högt, där jag satt i min hammock, och skratta av förnöjelse. Det handlar här om Bo Gräslunds »Att leva i gård och by under järnåldern». De två inledande sidorna under rubriken »En resa till järnåldern», är som populärvetenskapligt aktstycke fullständigt oslagbara. Författaren dramatiserar en nutidsmänniskas tänkta möte med en by cirka femtio generationer tillbaka. Besökarens inkompetens i denna högst välfungerande miljö visar sig vara total. »Det enda i hans egen person som gjorde intryck på männen var blixtlåset i byxorna.»

Gräslund presenterar därefter den tidens samhällsordning, muntliga kultur, inställning till livet, kunskapsöverföring, hälsa och välbefinnande. Bit för bit knyter beskrivningen an till vårt eget samhälles aktualiteter: de äldres position, altruism, förmåga att lägga sina ord väl, patriarkalisk samhällsordning, problem i samband med separationer, arrangerade äktenskap, hederskultur, ojämlikhet, samhällets värdegrund. Samtidigt beskrivs den tidens beundransvärda kapaciteter, mentala och praktiska förmågor. En suverän introduktion för arkeologistudenter.

I skrivande stund, vid mitt köksbord i Roslagen, råkade jag i Norrtelje Tidning läsa om Rådmanlös andra Taubefestival. Sill och potatis med snaps till, kommenterade Bosse Östergren, en av arrangörerna. Det slumpade sig faktiskt så att jag just tagit del av professor Olle Edströms presentation av Evert Taube i helfigur. Taubes folkliga genombrott kom med valser som »Vals ombord», »Eldarevalsen» och framför allt »Calle Schewens vals». Den sistnämnda kallades av Albert Viksten för »ett sällsynt prickskott mitt i centrum av det svenska folkets musikaliska och poetiska behov, en lyckad utlösning av en masslängtan, som blivit konkret under en konstnärs hand». Edström rekapitulerar vad en äldre generation svenskar redan vet om Taubes liv och karriär samt påminner om dennes genremässiga ställning likt en sentida Bellman (för att nu avslöja min amatörmässighet). Det som Taube åstadkom med sin »Calle Schewens vals» var att »i klingande form gestalta de känslor och tankar som [då] på 1930-talet fick sin slagordsmässiga formulering: det svenska folkhemmet». »Syntesen folk och konst skulle lyfta visan till parnassens högsta topp», tillägger Edström och påminner om 1960-talet då Taube blev Evert med hela svenska folket genom framträdandena på Gröna Lund, för en sammanlagd publik av faktiskt en miljon människor (inklusive mig) fram till 1972.

Under rubriken »Särart, likhet, mångfald» har Birgitta Svensson gripit sig an den alltid lika svåra uppgiften att ringa in etnologin – dess identitet – då de konkreta forskningsämnena växlat och förändrats (från knuttimring till islam). Men den kulturvetenskapliga tematiken är densamma, om vi väljer att uttrycka det så. »Ett mång-

tydigt ämne», skriver här den Hallwylska professorn om etnologi, men ett ämne som »alltid befunnit sig *mellan*: mellan humaniora och samhällsvetenskap, mellan natur och kultur, mellan saker och ting, mellan olika kön och klasser, identiteter och livsformer, mellan människor från olika platser, mellan globalt och lokalt och mellan dåtid och nutid». Hurra för denna bredd, är jag frestad att utbrista, men nog ställs det stora krav på läsarnas fattningsförmåga. Birgitta Svenssons artikel skall läsas och läsas om, kompakt som den är, som en installationsföreläsning. Men med lärarhjälp borde den för nytillkomna studenter faktiskt vara väl lämpad som introduktion till etnologiämnet. »Vi kan konstatera att det var annorlunda förr», skriver hon dessutom avslutningsvis. »Men vi borde akta oss för att värdera utifrån det moderna utvecklingstänkandet som säger att all utveckling går framåt och i stället betrakta historien utifrån olika sätt att belysa den.» Det sistnämnda hör också till etnologins identitet.

Även Nils-Arvid Bringéus avslutande kapitel berör ämnets identitetsförskjutningar, bl.a. synliggjorda i de växlande benämningar som knyter an till begreppen folk och kultur. I sin föreläsning säger för övrigt Ulf Palmenfelt, citerad av Bringéus, att »ordet folkkultur pekar bakåt, utåt, nedåt och bortåt», bakåt mot en förgången folkkultur, mot de andra som inte är som vi, nedåt mot samhällsklasserna under forskarens egen nivå samt bortåt mot andra folk och länder. Men »folkkultur» kan även beteckna det kollektiva, det vardagliga, det informella i tillvaron. Det är väl tänkt.

Bo Lindberg gräver i sitt jubileumsbidrag begreppsligt ännu djupare, med en fascinerande historisk exposé. Ordsammansättningar, som för oss alla är välkända, får här en överraskande effekt. Så blir det gärna när vi inte närmare reflekterar över de skilda sammanhang där ett och samma ord förekommer. Lika roligt är att få ackompanjerande dateringar av ordets första belägg: *folkskygg* (1620), *folkilsken* (1639), *folkvett* (1731). De vitt skilda sammansättningarna får lätt en överraskningseffekt då de ställs bredvid varandra, t.ex. *fackföreningsfolk*, *fritt folk*, *krigsfolket*, *Guds folk*. Begreppen *folkstyre* (1755), *folkresning* (1799), *folkrepresentation* (1813), *folktalare* (1819) och *folkromöstning* (1824) kan i denna ordning upplevas som historiens vingslag. Ögonöppnare vill jag kalla denna essä (i varje fall mina ögon) och den är långt rikare än dessa exempel visar. Låt mig nämna ytterligare ett par historiskt laddade sammansättningar: *folkaktie* (1958) och *folköl* (1977).

Torkel Janssons exposé över uppsaliensisk historieforskning belyser hur valet av forskningsobjekt kan bli bestämmande för perspektivet på gångna tider. Hur mycket har inte Vilhelm Mobergs utvandrarsvit betytt för tillkomsten av emigrationsprojektet. Om vi ett ögonblick inser att det förflutna inrymmer »allt» tvingas vi inse att historieforskningens ämnesval utesluter det mesta, helt enkelt på grund av verklighetens mångfald. Tom Söderbergs medelklasstudier har ofta nämnts som exempel på ett djärvt ämnesval. När Torkel Jansson för ett kvartssekel sedan diskuterade sitt avhandlingsämne med sin lärare Sven A. Nilsson upptäckte de tillsammans att det kunde vara väl så intressant att ställa följande fråga: Varför lyste ofta torparna »med sin frånvaro i barnmorskornas och stinsarnas, telegrafstationsföreståndarinnornas och hovslagarnas nykterhetsloge på den sörmländska landsbygden för drygt hundra år sedan»?

Lika förbluffande kan det (för den oinvigde) kännas att få veta att det var i Andreas Lindbloms bok *Sveriges konsthistoria* II (1944) som man för första gången i svensk konsthistoriografi kunde få läsa om »allmogekonst» och bygdekultur. Folkkonsten blev aldrig någon angelägenhet för 1900-talets konsthistoriker, skriver Lena Johansson i sin kommentar till såväl »visual culture» som »global art». Det var nog tur att mina egna planer på 1950-talet att skriva en licentiatavhandling om hö-

torgskonst förhindrades av folklivsforskningens större dragningskraft på mig. Med detta i minnet känns det nu härligt att ta del av Lena Johannessons vägvisning in i den nya sköna värld som bedriver »postkoloniala studier» och »global art», för att inte nämna »reality art». Hur intellektuellt omtumlande är det inte att ta del av slutsatsen att »[i] ett läge där konstinstallationen söker så stor likhet med vardagslivet som möjligt har gränsen mot vad som en gång sågs som folkkultur upphävt sig själv». Lyssna till följande: »Och frågan är om inte konsten genom denna s.k. reality art håller på att upphäva sig själv och sin kritiska potential för att i stället vilja bli betraktad som ett antropologiskt fenomen, som skall studeras inom en lokalkultur.» Även hötorgskonst borde i så fall kunna studeras »antropologiskt».

Bengt af Klintbergs »En skatt av folklig diktning» är en presentation av Kungl. Gustav Adolfs Akademiens utgivning, omfattande nära hundra band i Akademiens Acta-serie. De flesta av dessa är språkvetenskapliga; af Klintbergs intresse är givetvis det folkloristiska. Folkminnesforskare borde än mer upptäcka rikedomen i existerande folkloristiska källskrifter, om sagor och sägner, gåtor, lekar och visor, sedvänjor och skrock från olika delar av Sverige. Sammantaget är detta ett stort källmaterial, »en skatt av folklig diktning», vars värde af Klintberg antagligen bättre än någon annan är skickad att bedöma. Kanske kan någon inspireras att forska om folktrö och sägner med sådana rubriker som »Vedhuggarens berättelser» och »Pottaskbrännerskans berättelser».

Lars-Gunnar Larssons »Begreppet folkkultur ur uralisk synvinkel» slog upp ett fönster till ett område, om vilket jag saknade all kunskap. Det handlar här alltså om de finsk-ugriska och samojediska språken. I denna del av Europa har den politiska historien fått kulturella effekter på samhällena och kulturella följdverkningar som de flesta av oss i Sverige aldrig kan förstå. I kontrastperspektiv får denna folkdikt en för oss i Norden djupt främmande laddning.

Anders Hultgård besvarar frågan: »Vad är folkreligion eller folklig religion?» . Skillnaden mot officiell religion har uppmärksammats först under senare hälften av 1900-talet, och gränserna mellan det ena och det andra är flytande. Hultgård gör oss bekanta med de »korngudar» eller »husgudar», alltså träskulpturer, som stod i kyrkan större delen av året och som vid vårsådden bars runt för att främja årväxten, traditionellt omtalat som »gångarter». Reformationen bekämpade dessa »papistiska» kvarlevor, men deras fortsättning är ovedersägliga uttryck för just »folkreligion», här klart åtskild från den officiella religionen. Vad som tidigare var officiell religionsutövning kvarlevde paradoxalt nog som »folklig». Intressant nog var det den politiska eliten som drev på i motståndet mot det gamla, inte kyrkan.

Återstår i boken gör nu två språkvetenskapliga bidrag och inom områden som jag alltid funnit kolossalt fängslande: ortnamn och dialekter. Svante Strandberg vänjer läsaren vid att se ortnamn som folkkultur. I stort sett hela det svenska ortnamnsbeståndet anses falla inom folkkulturen. Ingen etnolog torde undgå att fascineras av äldre tiders språk, då de berättar om en bakomliggande verklighet, som för länge sedan försvunnit. Ord kan här jämföras med arkeologiska fynd i marken. »Ortnamn kan i princip underrätta oss om allt mänskligt», skriver Strandberg, »om att människor har levat», »om var de bott, var de röjt mark och vad de odlat, var de haft vägar, vadställen och tingsplatser, om växtlighet och djur, om formationer i landskapet, om vilka gudar de dyrkat». Säkert är jag inte ensam om att finna grävandet i denna kunskap så mycket mera spännande än att jobba på Hennes & Mauritz eller att få eget bankomatkort (förvisso en gammal mans formulering!). Ortnamn florerar även som folkliga ortnamnsförklaringar, som bekant en alldeles egen genre. Strandberg nämner *Kungshatt*, namnet på en klippö i Mälaren och förklarar vidare:

Karl August Nicander har i diktens form återgivit berättelsen om hur en svensk konung till häst undkom förföljande fiender genom att från Kungshatt störta sig ned i sjön; kvar på klippan blev endast hans hatt. Sahlgren (1963 s. 9 ff.) framhåller nyktert att ordet *hatt* i detta fall som andra betyder 'hattliknande höjd'.

Lars-Erik Edlund, slutligen, ger exempel på hur det talade språket kan avslöja kulturella sammanhang som det annars skulle vara svårt att få kunskap om. Annorlunda uttryckt kan forskaren här komma åt en äldre tids kunskapssamhälle. Själv gav sig Edlund ut på jakt efter belägg för det numera sällsynta ordet »taning». I en gammal handskriven ordlista från 1878 beskrivs det som »en fläck bar jord om våren, medan det mesta af snön är kvar». Därifrån jagade han vidare till Norge och Island, både i sin iver att finna fler belägg och för att förstå varför föremålet för benämningen var viktig. I vår tid saknar vi kulturell anledning både att *tänka* ordet taning och att *veta* vad ordet benämner. Vi lever i ett annat »kunskapssamhälle».

Åke Daun

Christina Nordin, Oordning. Torghandel i Stockholm 1540–1918. Lund 2009. 314 s. Inb., ill. ISBN 978-91-85352-15-1.

Kulturgeografen Christina Nordin har med sin bok *Oordning. Torghandel i Stockholm 1540–1918* åstadkommit ett imponerande kulturhistoriskt verk. Genom att studera torg- och gatuhandeln i Stockholm under närmare fyrahundra år har hon beskrivit och analyserat inte bara handeln som sådan utan också – i ett bredare perspektiv – stadens utveckling samt ekonomiska förhållanden i huvudstaden och i riket under en lång period. Föränderligheten i regleringar och praxis vad gäller torghandeln visar sig vara utomordentliga nycklar till förståelsen av den ekonomiska utvecklingen, framför allt naturligtvis på handelns område. Som läsare får man också veta mycket om vardagslivet och livsvillkoren för stockholmarna genom seklerna.

Boken är rikt illustrerad med fotografier, kartor och konstbilder, och den visar därmed vilken rik bildskatt rörande Stockholm som finns i arkiven. Den smakfulla layouten har också gett rättvisa åt bildmaterialet. Bilderna blir inte enbart illustrationer till texten utan är i sig själva betydelsebärande. Det är mycket intressant att fördjupa sig i bilderna.

Författaren har gått grundligt tillväga med gedigen arkivforskning, där hon studerat en närmast oöverskådlig mängd delvis svårtydda dokument rörande handeln. Man kan inte annat än imponeras av en sådan forskargärning. Tyvärr innebär den omfattande materialgenomgången en nackdel. Materialets omfång har lett till att texten på sina ställen tappar fokus, ett inte ovanligt misstag när rika historiska källor lockar till utvikningar. Det finns också en del internationella jämförelser, något som i bokens baksidestext påpekas som en tillgång. Faktum är dock att de internationella jämförelserna är så inkonsekvent och ad hoc-artat infogade i texten som helhet att de upplevs som ganska irrelevanta vid läsningen. En större koncentration på bokens egentliga ämne, torghandeln i Stockholm från 1500-talet och en bit in på 1900-talet, hade varit att föredra. Motsvarande förhållanden i andra länder är naturligtvis intressanta men borde – om de alls skulle ha varit med – ha följt med som ett underliggande tema genom samtliga tidsepoker. Här och där nämns också underförstådda före-

teelser och personer på ett helt onödigt sätt. Ett exempel: På s. 163 nämns en »intendent Nyström» som ritat en basarbyggnad för fiskförsäljning. Vem var denne »intendent Nyström», frågar man sig. Den fortsatta texten ger inget svar, och då var det kanske inte så viktigt att över huvud taget nämna honom. För en författare gäller det att då och då utelämna fakta för att inte förlora fokus och koncentration. Som kritik bör också nämnas en del korrekturfel och även viss språklig osäkerhet. Även om detta kan synas vara randanmärkningar, beklagar man sådana brister särskilt som det gäller ett så påkostat bokverk.

Det ovan sagda ska dock inte undanskymma det faktum att Christina Nordin skrivit en läsvärd och kulturhistoriskt högtintressant bok om en viktig företeelse i Stockholms utveckling. Den ger nöjsam läsning om vår huvudstads ekonomiska och sociala förhållanden. Inte minst intressanta är avsnitten som handlar om månglerskorna. Mångleri utövades nästan uteslutande av kvinnor, och det var ett hårt reglerat yrke som från 1760-talet föregicks av en fattigdomsprövning. Giftna fattiga kvinnor hade företräde till yrket. Författaren lyfter förtjänstfullt fram några enskilda kvinnoöden, där man kommer nära några individer och deras villkor, vilket är spännande att ta del av. Samtidigt som flera av månglerskorna levde i svåra och fattiga omständigheter fanns det också de som genom idogt arbete och troligen en viss försälgenskap kunde skapa sig ett gott liv och till och med en förmögenhet.

Författaren följer utvecklingen av torghandeln fram till den period en bit in på 1900-talet då modet med saluhallar har lanserats i Sverige. Syftet var att avskaffa torghandeln, inte minst av hygieniska skäl. Två saluhallar återstår idag i Stockholm: Hötorgshallen och Östermalmshallen. Torghandeln finns kvar men har förlorat mycket i betydelse.

I ett avslutande kapitel ställer författaren frågan vem som har makten över torghandeln, och hon ger själv svaret. Det är i varje fall inte torghandlarna, även om dessa ger åtskilliga prov på hur de kunde manipulera och undkomma övermakten. Under undersökningsperiodens början är det i första hand kungen, Gustav Vasa och hans söner, så småningom borgmästaren och stadens råd, handelskollegium och kommerskollegium, regering och riksdag, stadsfullmäktige och drätselnämnd, kommittéer och styrelser ... Således kan den historiska utvecklingen av torghandeln också tolkas som en maktutövning och maktkamp genom seklerna.

Slutligen kan påpekas att boken är försedd med sammanfattningar på såväl engelska som franska.

Katarina Ek-Nilsson

Bockstensmannen och hans tid. Red.: Pablo Wiking-Faria. Varberg 2008. 154 s. Inb., ill. ISBN 91-89570-11-1. (Delar av upplagan är Varbergs Museums Årsbok 2007–2008, volym 55. ISSN 0083-5536.)

Förordet inleds med orden: »Bockstensmannen är juvelen i museets krona, ett fynd i världsklass.» Det instämmer man gärna i; mannen som påträffades 1936 i Bockstens mosse kommer oss nog närmare än många andra medeltidsmänniskor. Den här boken redovisar resultaten av ett treårigt forskningsprojekt vid Varbergs museum, initierat genom ett tvärvetenskapligt seminarium i september 2003 med titeln »Vad mer skulle man kunna undersöka om Bockstensmannen?».

Länsmuseet valde sedan att på basis av de nya forskningsresultaten bygga en helt

ny utställning som »presenterar mer forskning än den gamla, samtidigt som den ger mycket mer dramatik och spänning». Den öppnade 2006 och ett år senare utkom en 56-sidig, rikt illustrerad utställningskatalog, som kan ses som ett sammandrag av den aktuella recenserade boken. Här har jag emellertid en invändning: Boken tycks, trots sin populära framtoning och stil, förutsätta att läsaren är väl bekant med fyndhistorien och fyndomständigheterna. Jag skulle ha önskat att det korta kapitlet »Hur man hittade Bockstensmannen» i utställningskatalogen också hade fått ingå i den större boken; det hade givit en välbehövlig bakgrund. Att mannen blev brutalt mördad och pålad i mossen är något som läsaren enligt min mening bör känna till redan från första sidan.

Boken innehåller förutom en inledning sex kapitel av olika forskare som behandlar fyndet från sina respektive specialområden. Historikern Eva Andersson frågar sig hur modemedveten Bockstensmannen var och presenterar de olika plaggen i hans dräkt, deras plats i den europeiska dräkthistorien, deras troliga datering och vad de kan säga om hans sociala sammanhang. Dateringen grundar sig på C14-analyser samt jämförelser med medeltida bildframställningar. Sammantaget finner hon att en datering till 1340–1370 är det rimligaste. Det tidigare standardverket om Bockstensmannen och hans dräkt (Nockert 1997) anger på samma grunder två möjliga intervall, 1270–1320 respektive 1350–1390, den förra dateringen om han helt följde modet, den senare om han låg lite efter modeväxlingarna (a.a. s. 137 f.). Trots att det största samlade fyndet av liknande dräkter, framgrävt på kyrkogården i Herjolfsnes i den norröna bosättningen på Grönland – bestående av ett 30-tal kjortlar, 17 hättor och sex hosor (Krogh 1967:71 f., jfr Nørlund 1934) – är något senare, hade det varit intressant att få en samlad kortfattad presentation av det; nu nämns motsvarigheter därifrån till Bockstensplaggen splittrat och fåordigt. När det gäller dräkten som vittnesbörd om social status är Anderssons slutsats att Bockstensmannen, eftersom snittet på hans dräkt var så moderiktigt medan tyget huvudsakligen var av enklare kvalitet, kan tänkas ha varit i tjänst hos frälset eller hos en kyrkans man, alternativt att han var bosatt i den urbana miljön i Getakärr/Varberg.

Det längsta kapitlet, »Bockstensmannens landskap», är författat av kulturgeograferna Pär Connellid, Anders Håkansson och Christina Rosén. Det är också bokens mest nyskapande kapitel i förhållande till tidigare publikationer. Författarna har genomfört en omfattande fältinventering efter fossil åkermark och studerat det äldsta kartmaterialet liksom tillgängliga medeltida dokument. De har funnit att förvånande mycket av det medeltida landskapet finns bevarat och kan visa att den tidigare föreställningen om att Bockstensmannens landskap var öde, ett skogsområde långt från den bebodda och odlade bygden, inte stämmer. I stället var det ett landskap som av allt att döma var stätt i snabb förändring, starkt påverkat av digerdödens härjningar med ödelagda gårdar som följd. Den tidiga medeltiden hade präglats av expansion och nyetablering, något som kan spåras i den fossila åkermarkens indelning i s.k. bandparceller som har påträffats i området; bakgrunden till den indelningen har föreslagits vara ett sätt för centralmakten att kontrollera och taxera den växande befolkningen och produktionen. Vid mitten av 1300-talet hade expansionen nått sin gräns; all lämplig mark för den tidens jordbruksteknologi var uppodlad. Man talar om den senmedeltida agrarkrisen. Detta i kombination med en klimatförsämring och framför allt digerdödens härjningar gjorde att många gårdar lades öde. Inte förrän ett drygt sekel senare skedde en återhämtning och nytillväxt. Författarnas slutsats om Bockstensmannens död är att den troligen hade samband med den oroliga tid han levde i, kanske konflikter kring jord och makt och/eller rädsla för pesten.

Ett kapitel ägnas folktrons sägner och myter kring pålning och pålade människor,

oftast kopplade till rädsla för att den döde ska gå igen. Orsaken till att Bockstensmannen dödades kanske var att han var ute för att värva krigsfolk eller att han bar på pestsmitta. En annan förklaring kunde vara att han var en utstött i samhället. Vissa sägner omtalar tre steg i kampen mot gengångare. Först täcks graven med sten. Om inte det hjälper försöker prästen mana ned honom till de döda med böner, och som sista utväg öppnar man kistan och begraver honom i en mosse med en ekpåle genom hjärtat. (Jfr Bengt af Klintbergs artikel i denna volym.)

Den osteologiska undersökningen av skelettet har från första början varit av största betydelse för tolkningen av fyndet. Här är det Torbjörn Ahlström som med nya osteologiska metoder granskar skelettdelarna och i viss mån uppdaterar Nils-Gustaf Gejvalls tidigare resultat. Skadorna på/deformeringen av kraniet diskuteras, och de från icke-osteologiskt håll framförda förslagen om att dödsorsaken skulle ha varit kraftigt våld mot skallen tillbakavisas, eftersom deformeringen måste ha skett i mossen. Inte heller finns några tecken på att han blivit hängd. Ahlström menar att vi när det gäller dödsorsaken fortfarande står på ruta ett. Beträffande åldern kan man nu komma något längre än tidigare: Bockstensmannen var 30–40 år när han dog, troligen närmare 40 år. Kroppslängden uppskattas till 170–175 cm, och på grund av sina små muskelfästen kan han inte ha varit hårt kroppsarbetande. Kanske var han överviktig; i skelettet finns nämligen spår av en vällevnadssjukdom. Det tyder på att han tillhörde de högre samhällsskikten.

Återskapandet av Bockstensmannens ansikte till utställningsdockan är en fascinerande historia som genomfördes med hjälp av röntgenläkare, ansiktskirurger och en arkeologutbildad dock- och modellmakare. Resultatet har blivit otroligt levande. Observera dock att några fakta som kroppslängd och ålder i detta kapitel inte helt överensstämmer med de av osteologen presenterade i föregående kapitel.

Museilektorn Pablo Wiking-Faria ger avslutningsvis en sammanfattande bild av Halland på 1300-talet. Perioden 1350–1370 var en politiskt mycket orolig tid i Halland med ständigt nya regimer vid makten, beläget som det var i skärningspunkten mellan Danmark, Norge och Sverige. På landsbygden hade ett antal frälsebönder/adelsmän med underlydande bönder makten; det var ett feodalt samhälle. Det förhållandet borgade säkert för ett antal sociala konflikter. Förslagsvis kan Bockstensmannen enligt författaren ha varit i tjänst hos hövitsmannen på borgen Varberg, eller kanske var han hantverkare, anställd av en handelsman i Getakärr. Faria menar att det rimligaste är att söka hans mördare bland bönderna i lokalsamhället.

Sammantaget är detta en informativ och trevligt skriven bok som kan rekommenderas till den som vill veta senaste nytt om detta unika fynd och dess kontext.

Anne-Sofie Gräslund

LITTERATUR

- Bockstensmannen, Utställningskatalog.* Red.: Pablo Wiking-Faria. Varberg 2007.
 Krogh, Knud, 1967: *Viking Greenland*. Köpenhamn.
 Nockert, Margareta, 1997: *Bockstensmannen och hans dräkt*. Med bidrag av Dag Fredriksson, Nils-Gustaf Gejvall, Gunnar Johansson, Jan Lindberg, Göran Possnert & Michael L. Ryder. Varberg.
 Nørlund, Poul, 1934: *De gamle Nordbobygder ved Verdens Ende*. Köpenhamn.

Konstruktioner i finlandssvensk syntax. Skriftspråk, samtal och dialekter. Red.: Camilla Wide och Benjamin Lyngfelt. Helsingfors 2009. 300 s. (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 716.) ISSN 0039-6842, ISBN 978-583-173-6.

De svenska dialekternas syntax är otillräckligt undersökt. Nu har Svenska litteratursällskapet i Finland gett ut en samling artiklar som presenterar forskning som utförts inom ramen för projektet *Svenskan i Finland. Syntaktiska drag i ett jämförande perspektiv*. Även om det huvudsakligen är standardspråket som behandlas har även dialekterna beaktats. Volymens förord redogör kortfattat för projektet och vilka forskare som har medverkat. Efter ett inledningskapitel följer så åtta artiklar som har sorterats under tre huvudrubriker: *Argumentstruktur, Samtal och interaktion, Dialekter/Regional variation*. Avslutningsvis ges en närmare presentation av författarna samt en bibliografi över publikationer inom projektet.

Volymens två redaktörer svarar för den informativa inledningen. Där ges först en orientering om studiet av finlandssvenskan och om projektet. Vidare diskuteras begreppet finlandssvenska och flera aspekter på svenskan i Finland, bl.a. dialekt kontra standardspråk. De teoretiska ramarna för projektet, konstruktionsgrammatik, interaktionell grammatik och kontaktlingvistik, beskrivs och innehållet i de åtta bidragen refereras kort.

Inom konstruktionsgrammatiken menar man att språket består av en uppsättning mer eller mindre specifika konstruktioner och med *konstruktion* avses en konventionaliserad förbindelse mellan form och betydelse. Analysen syftar till att urskilja mönster som inte alltid motsvarar den traditionella grammatikens indelning i kategorier. Flera språkliga nivåer är involverade i de utmärkande dragen för en konstruktion, men ofta handlar det om gränslandet mellan grammatik och lexikon. De språkliga mönstren utgör ett slags mallar eller scheman som språkbrukarna har tillgång till och förser med lämpliga lexikala enheter när de bildar fraser, satser osv.

Tre av volymens artiklar behandlar helt eller delvis dialektalt material. Siv Björklund har undersökt användningen av infinitivmärket *att* efter hjälpverbet *börja* i finlandssvenska och sverigesvenska. Undersökningen består av tre delar: analys av elevtexter, av standardspråkliga texter ur textkorpusar och av transkriptioner av inspelat dialektmaterial. Elevtextmaterialet representerar Helsingfors och Vasa/Österbotten respektive Stockholm och Norrbotten och här har författaren vidgat undersökningen något genom att även excerpera verben *försöka, komma, sluta, våga* + (*att*) + infinitiv. Det visar sig att de sverigesvenska eleverna använder *att* vid *börja* och vid *försöka* proportionellt oftare än vad de finlandssvenska eleverna gör, men omfattningen är ändå liten. Av alla aktuella förekomster av de två verben i de sverigesvenska texterna uppträder *att* i 7,5 % av dem med *börja* och i 11,8 % av dem med *försöka*. Motsvarande siffror för de finlandssvenska texterna är 2,3 % och 6,25 %. Störst benägenhet att använda *att* visar sig vid *komma*; här finns *att* i 90 % av fallen i de finlandssvenska texterna och i 76,6 % av fallen i de sverigesvenska. Därefter kommer *sluta* som i båda textmaterialen följs av *att* i ungefär en fjärdedel av alla belegg. Inte i något enda fall uppträder *att* efter verbet *våga*. Författaren kommenterar bruket vid det sistnämnda sålunda »ingen använder felaktigt infinitivmärke efter hjälpverbet» (dvs. *våga*). Enligt min mening är det mindre lämpligt att betrakta ett eventuellt *att* vid sådana hjälpverb som exempelvis *våga* som felaktigt. Här finns en variation åtminstone i sverigesvenskan och åtminstone i talspråket, särskilt dialektalt talspråk. Infinitivmärke har belagts i sydsvenska mål, bl.a. i följande språkprov ur samlingarna till Ordbok över Sveriges dialekter, Institutet för språk och folkminnen,

från Halland (Harplinge socken): *somm vauga o gau över åjnnsamma* 'som vågade gå över ensamma'. Elevmaterialet är visserligen skriftspråk och användning av infinitivmärke som avviker starkt från det brukliga i standardspråket kan ses som tal-språkligt eller dialektalt, men jag vill invända mot termen »felaktigt».

Den djupare granskningen gäller dock språkproven med *börja* och här finner Björklund en tydlig tendens att i första hand använda *att* när ett eller flera led står mellan den finita verbfrasen och infinitiven. Författaren konstaterar också att en del av de sverigesvenska eleverna växlar mellan att använda *att* och att utelägna det. En viss regional skillnad visar sig i det sverigesvenska materialet, där *att* förekommer en aning oftare vid *börja* hos Stockholms elever än hos Norrbottens elever. I det finlandssvenska materialet förekommer *att* visserligen frekventare hos Helsingfors elever än hos österbottniska elever, men andelarna är så små att skillnaden i absoluta tal är liten. (Här finns en viss diskrepans mellan vad som uppges på s. 200 ff. och s. 204.) I Helsingforsmaterialet har Björklund även funnit elva exempel på mönstret *börja + och + verbfras* som kan tolkas som infinitiv. Hos Helsingfors eleverna uppträder därmed detta mönster i nästan tre gånger så många fall som mönstret med *att*.

I språkproven som excerperats ur textkorpusarna förekommer *att* ytterst sällan efter *börja*, i 0,1 % av möjliga fall i de finlandssvenska beläggen och i 1,2 % i de sverigesvenska. Det transkriberade dialektmaterialet är mycket litet och här saknas exempel på *börja + att + infinitiv*. Författaren har funnit 33 belägg (från sex socknar) där *börja* följs av infinitivfras. I 24 av dessa står infinitiven ren och i nio uppträder mönstret *börja + te/ti + infinitiv*. Samtliga dessa senare härrör från Pyttis och utgör 60 % av exemplen från denna socken.

Ann-Marie Ivars har studerat sydösterbottnisk genitivsyntax i utskrifter av inspelningar från socknarna Närpes, Övermark och Lappfjärd samt från Kristinestad. Inspe-lningarna har hon själv gjort i olika sammanhang och för olika syften.

Genitivsuffixet i dialekterna är *-as*, i undantagsfall *-s*. Författaren har delat in materialet efter genitivkonstruktionens struktur: nominalfraser i genitiv, gruppgenitiv, komplex nominalfras, komplex nominalfras med demonstrativt pronomen, komplex indefinit nominalfras, possessorer vid indefinita nominalfraser, lexikaliserade prepositioner, ensam possessivgenitiv.

De olika konstruktionerna med nominalfraser i genitiv är egennamn och appellativer i genitiv + (adjektivattribut) + substantiv i bestämd form (*Minnas kjolen* 'Minnas kjol'), pronomen i genitiv + substantiv i obestämd form (*henars masjein* 'hennes symaskin'), substantiv i bestämd form + pronomen i genitiv (*tjeljen hans* 'hans hustru'). Huvudordet kan alltså ha bestämd form, dock inte när det har en framförställd pronominell possessor.

Strukturen gruppgenitiv innebär att huvudordets possessor (i form av ett egennamn eller en appellativ) i sin tur har en efterställd pronominell possessor (*systemen mi:nas karin* 'min systers man'). Här gäller uppenbarligen samma regler i fråga om species som i ovan nämnda struktur.

I strukturen komplex nominalfras ingår ytterligare en attributiv bestämning, som t.ex. *all, båda, hela (pappas alla bryö:der* 'alla pappas bröder', *granninas bå:d påjkan* 'grannens båda pojkar'). Även här kan huvudordet ha bestämd form.

Komplex nominalfras med demonstrativt pronomen kan ha uppbyggnaden demonstrativt pronomen + genitivattribut + substantiv i bestämd form (*handi systemen karin* 'den där systemens man') eller demonstrativt pronomen + substantiv i bestämd form + genitivattribut (*handi moå:jen däräs* 'den där mågen deras').

Strukturen komplex indefinit nominalfras har (om jag förstår författaren rätt) be-lagts i endast ett fall (*e vä:rdens ointresantast arbet* 'ett världens mest ointressanta arbete'). Här har genitivattributet en beskrivande funktion i stället för en refererande.

Possessorer vid indefinita nominalfraser har oftast släktskapsord som huvudord (*Gro:p Tu:reas än flick* 'en dotter till Grop Ture') men även icke-relationella substantiv kan förekomma (*Fåssmanas en ga:mbälon tjibikå* 'en gammal åksläde som tillhörde Forsmans'). Uttryckssättet indikerar att huvudordets referent inte är det enda exemplaret av samma slag i possessorns ägo.

Lexikaliserade prepositionsfraser är sådana som *på ngns bekostnad, på ngns tid* och även här kan huvudordet ha bestämd form (*åp förelldranas bekåstnan* 'på föräldrarnas bekostnad', *rei åp mammas ti:din* 'redan på mammas tid').

I strukturen ensam possessivgenitiv är huvudordet underförstått (*så itt dår jie:g inn åp na:ras* 'så inte de gick in på någons (ägor)').

Ivars analyserar också genitivs funktion som fritt eller bundet possessivattribut. I södra Österbotten används fria possessivattribut för att ange innehav, befintlighet, klassificering samt arbete eller sysselsättning (*Ga:bre las abesbo:tjen* 'Gabriels abc-bok', *Tresk danslavan* 'dansbanan i Träsk', *Kalaks by:jin* 'Kalax by', *kvinnfåltjeas arbite* 'kvinfolkets arbete'). Fraser med ortnamn har ordgruppsbetoning med huvudtrycket på huvudordet.

I fråga om bundna genitivattribut skiljer författaren mellan unik, uttömmande relation (*Veståras Jo:sipas ga:mblast boå:nen* 'de äldsta barnen till Vesters Josef') och icke-unik relation (*Si:gfridas en bro:dår* 'en bror till Sigfrid').

Genitivsuffixet kan även fungera som namnbildande suffix. För att bilda gårdsnamn har *-as* eller *-s* lagts till dopnamn, binamn och yrkesbeteckningar (*Ivars, Erkas, Smeds*). Gårdsnamn har i södra Österbotten traditionellt använts som framförstålld bestämning till dopnamn (*Hansas Fina, Skomakars Selma*).

Ivars redovisar även exempel på prepositionell genitiv (*tåppin oå: brason* 'toppen av brasan', *namnen åp dām* 'namnen på dem', *fa:drin åt täide påjkan* 'fadern åt de där pojkarne'), en konstruktion som är mindre vanlig än man skulle kunna tro. Betydligt vanligare är sammansättningar (*ån grenrisknipp* 'ett knippe granris', *vattgla:sen* 'glaset med vatten', *toå:rsje oppbyggflickår* 'de här flickorna från Uppbyn'). Författaren har gjort en grundlig analys av förledernas funktion i sådana sammansättningar.

En del av de sydösterbottniska konstruktionerna känner jag igen från Fåröområdet, bl.a. typerna *Minnas kjolen* och *Si:gfridas en bro:dår*. En skillnad i Fåröområdet är att huvudordet kan ha bestämd slutartikel även när en pronominal possessör är framförstålld, t.ex. *min arrmen* 'min arm', *åura hynsen* 'våra höns' (båda språkproven ur ULMA 19037, Institutet för språk och folkminnen). En utredning av förekomsten i de sverigesvenska dialekterna av de possessivkonstruktioner som Ivars funnit i södra Österbotten skulle vara av intresse.

Den tredje artikeln som involverar dialektmaterial är skriven av Camilla Wide och behandlar uttryck för bestämdhet i finlandssvenska dialekter, dels sådana som saknar direkta motsvarigheter i svenskt standardspråk, dels sådana som används på annat sätt än i standardspråket. Det rör sig här om uttryck som innehåller ett element som fungerar som eller påminner om en bestämd artikel. Wides material utgörs av språkprov excerperade ur utskrifter av både äldre och nyare inspelningar och hon urskiljer flera mönster i dessa språkprov. Den utvidgade användningen av bestämd form, dvs. när bestämd form används utan att den uttrycker bestämdhet, uppträder i flera olika kontexter. Det handlar bl.a. om instrumentella prepositionsfraser (*många ma:la me kaffikva:rnen* 'många malde [malt] med kaffekvarn'), måttsuttryck (*han tjö:rd på ti:man* 'han körde på en timme'), benämningar på sjukdomar (*boå:nen har jo tji:kho:stån* 'barnen har ju kikhosta'), syftning på generiska fenomen (*ju:ljeddan ska e va* 'julgädda ska det vara') samt en konstruktion som författaren benämner »det var kvällen» (*tå va:rt e jo vitttårn* 'då blev det ju vinter'). Dessa typer förekommer

i hela det finlandssvenska dialektområdet, men därutöver finns några typer som främst finns i de österbottniska dialekterna.

Wide har också identifierat ett flertal konstruktioner där substantivet har ett framförställt attribut. Substantivet har i dessa fall alltid bestämd slutartikel och därutöver kan även förekomma bestämd fristående artikel (*dåmm mindre tårpen*) eller demonstrativt pronomen, *den här/där*, *det här/där*, *de här/där* (*dehe:r närmast gå:lan*, *dåmdä yngär ba:rnen*), *tan*, *ton*, *de* (*tan sista arenda:ton*), *han*, *hon*, *het*, *de* (*han samå gåbbin*), *han-där/hjär*, *hon-där/hjär*, *het-där/hjär*, *de-där/hjär* (*tömdi sto:r stånde*, *anje ny: presti*). Ett framförställt led kan också saknas (*strate:giska linjena*). Ytterligare ett mönster är adjektivinkorporering (*gambästa:n*). Även i fråga om de här konstruktionerna finns en viss regional variation.

En av de artiklar som inte behandlar dialektalt material är »Konstruktioner med *åt* i ett jämförande perspektiv» av Nina Martola. Här redogör författaren för huvuddragen i sin korpusbaserade undersökning av i vilka konstruktioner prepositionen *åt* kan uppträda i finlandssvenska och i sverigesvenska (dvs. hennes avhandling från 2007). Materialet består av ca 10 000 strängar från vardera området. Martola ser syntax, semantik och pragmatik som en oskiljbar helhet och hon betonar att termen *konstruktion* åsyftar ett abstrakt mönster som manifesteras i de enskilda yttrandena. Hennes undersökning är i princip en valensundersökning och det gäller företrädesvis semantisk valens, dvs. frågan om vilka funktioner konstruktionens olika led fyller. I stället för att studera vilka bestämningar ett visst verb kan ta väljer författaren här att undersöka vilka slags verb *åt*-fraser kan var bestämning till. Detta är en mycket intressant infallsvinkel som lägger fokus på småordens funktion(er) i språket.

Den del av materialet, som innefattar exempel på verb med en bestämning i form av en *åt*-fras (6 606 finlandssvenska och 7 254 sverigesvenska belägg) har Martola klassificerat utifrån prepositionsfrasens semantiska roll. När ett språkprov enligt analysen uppfyller kriterierna för två olika kategorier har hon valt att hänföra det till båda dessa kategorier, något som hon menar ger den mest rättvisande bilden av materialet. Detta är enligt min mening ett mycket välbetänt beslut, inte minst med tanke på det faktum som författaren själv framhåller att grammatikaliserings- och lexikaliseringsprocesser ofta har sitt upphov i just tvetydigheter.

Martola urskiljer fem huvudmönster, konstruktion med rollerna MÅL, MOTTAGARE, BENEFICIENT, FÖREMÅL, KÄNSLOOBJEKT. Därutöver finns en grupp »övriga» där 2,3 % av de finlandssvenska och 1,3 % av de sverigesvenska beläggen hamnar. I konstruktioner med MÅL har *åt* funktionen att ange riktning och rektionen består ofta av ord som *håll(et)*, *höger*, *söder*, *sidan*. Konstruktionerna kan delas in i undergrupper, sådana som anger skeende (*Vi svängde åt höger*), position (*Mjölby ligger åt andra hållet*), kraftuttryck (*Det gick åt helvete*). Rektionen i konstruktioner med MOTTAGARE är ofta en eller flera levande varelser, men även abstrakta användningar förekommer (t.ex. *Incidenten gav nytt liv åt debatten*). Undergrupper är överföringskonstruktion (*Han räckte boken åt Sixten*), produktionskonstruktion (*Hon sydde en klänning åt sin väninna*), ombesörjningskonstruktion (*Jag beställer en taxi åt dig*), givarlös konstruktion (*Det finns arbete åt oss i Norge*).

En BENEFICIENT kan ses som ett slags MOTTAGARE, nämligen som mottagare av ett prestationsresultat. Martola skisserar en möjlig utveckling av konstruktioner med MOTTAGARE till konstruktion med BENEFICIENT. Ett yttrande som *Kalle bakade en kaka åt mormor* kan tolkas på olika sätt. Trots att det kan ha avsett händelseförloppet att Kalle har bakat kakan hemma och sedan gett den till mormor, en konstruktion med GIVARE, GÅVA och MOTTAGARE, kan det ha uppfattats 'Kalle skötte kakbakningen åt mormor'. Så småningom har konstruktionen etablerats och yttranden som *A klippte fåren åt grannen* har blivit möjliga. Författaren

nämner i detta sammanhang att just konstruktion med BENEFICIENT tycks vara den enda användning av *åt* som idag är produktiv i sverigesvenskan.

I konstruktioner med FÖREMÅL uppträder en aktant, AGENT, som utför en handling och en aktant, FÖREMÅL, som handlingen riktas mot. Konstruktionerna kan uttrycka kommunikation (*De skrek år honom att akta sig*), reaktion (*De skrattade åt mig i början*), inriktning (*En annan grupp ägnade sig åt fotografering*), påverkan (*Lite massage på kvällen gör gott åt trötta ben*). Rollen KÄNSLOOBJEKT förekommer bara i ett slags konstruktion, upplevelsekonstruktion; en UPPLEVARE har en känsla visavi ett KÄNSLOOBJEKT (*han gladdes åt att rättvisan hade segtrat*).

Konstruktionerna beskrivs utförligt och med hjälp av överskådliga tabeller och i en tabell redovisas förekomsten av de olika typerna i både det finlandssvenska och det sverigesvenska materialet. Sällsyntast av huvudmönstren är konstruktion med BENEFICIENT och med KÄNSLOOBJEKT och särskilt vanliga är skeendekonstruktion (med rollen MÅL), överföringskonstruktion (med rollen MOTTAGARE) och inriktningskonstruktion (med rollen FÖREMÅL). I flera av konstruktionerna är endast vissa verb aktuella som exempelvis i överföringskonstruktionen där det prototypiska verbet är *ge* och där verben normalt uttrycker överlämnande e.d. eller i inriktningskonstruktionen där de vanligaste verben är *ägna sig*, *ägna*, *hänge sig* och *hemfalla*.

Författaren har även jämfört det finlandssvenska skriftspråksmaterialet med ett betydligt mindre finlandssvenskt talspråksmaterial. Här visar sig en god överensstämmelse mellan frekvensen av de fem huvudmönstren. Dock finns det inget belägg på KÄNSLOOBJEKT i talspråksmaterialet, medan dess andel av skriftspråksmaterialet är 3,7 %. Det är med andra ord en relativt sällsynt konstruktion. Andelen är under 5 % även i det sverigesvenska materialet.

Även om materialet huvudsakligen är skriftspråkligt är detta en viktig undersökning och måhända kan den inspirera till en liknande analys av svenskt dialektmaterial. Martola själv hoppas att i framtiden kunna undersöka fler prepositioner på samma sätt och att då finna mönster som gäller inte bara för *åt*.

Av de fyra artiklar i volymen som jag inte berör här redogör en för resultaten av en undersökning på äldre finlandssvenskt och sverigesvenskt tidningsmaterial, medan de tre övriga är inriktade på samtalsforskning.

Kristina Hagren

Åse Mette Johansen, «Velkommen te' våres Norge.» En kvalitativ studie av språkbytte og språkbevaring i Mandalen i Gáivuotna/Kåfjord. Oslo 2009. 233 s. ISBN 978-82-7099-517-2.

Mandalen är ett område i Kåfjords kommun i Nordnorge, där befolkningen sedan gammalt varit både två- och trespråkig (norska, samiska och finska). I slutet av 1800-talet inleddes där liksom på andra platser i Nordnorge en omfattande förnorskningssprocess som varade fram till efter andra världskriget. Under 1980-talet startade så en revitaliseringsprocess vars syfte var att återetablera det samiska språket och den samiska kulturen i samhället, och sedan 1990 tillhör kommunen det samiska förvaltningsområdet. Med språklagen 1992 fick man i Kåfjord vägs skyltar på samiska. Dessa blev utsatta för vandalisering och därmed blev området föremål för massme-

diernas intresse. Idag är Kåfjord och Manndalen mest känt för att man där varje år i juli anordnar urfolksfestivalen »Riddu Riddu».

Åse Mette Johansen, som själv är uppvuxen i Manndalen, strävar i sin bok att ge en bild av hur de båda språkliga trenderna – förnorskning och revitalisering – har påverkat samhället och enskilda personer. Boken är en bearbetad version av hennes mastergradsavhandling i nordisk språkvetenskap 2007 vid Tromsø universitet. Mer specifikt säger hon att hennes målsättning »er ikke å trekke generelle konklusjoner om forholdet mellom språk og identitet i fornorskning og revitalisering, men å forstå dette forholdet bedre» (s. 15), och det problem som hon försöker lösa är: »Hvilke individuelle gevinster og/eller omkostninger medfører det å leve med språkbytte og språkbevaring i språksamfunnet Manndalen?» (s. 3).

Boken är indelad i sex kapitel. I kapitel 1 ges en närmare presentation först av Kåfjords kommun och sedan av den studie hon har gjort. I kapitel 2 redogör hon för och motiverar den metod som har valts för arbetet och i kapitel 3 går hon igenom sociolingvistiska och socialpsykologiska teorier om språkbytte, språkbevarande och etnicitet. Kapitel 4 har rubriken »Makroanalyse» och kapitel 5 – som omfattar sidorna 95–191, dvs. nästan halva boken – har rubriken »Mikroanalyse». I kapitel 6 ges en sammanfattning av studien.

I bokens underrubrik sägs att det rör sig om en kvalitativ studie, och bland referenserna finner vi både Ib Andersens lärobok (1998), som i svensk översättning har titeln »Den uppenbara verkligheten. Val av samhällsvetenskaplig metod», och flera andra verk som behandlar kvalitativ forskningsmetodik inom samhällsvetenskaperna. Denna forskningsmetodik har jag förut inte haft anledning att sätta mig in i, men jag tror ändå att jag har kunnat få en uppfattning om metodens förtjänster och begränsningar.

Det tillvägagångssätt som Johansen har valt är att göra s.k. halvstrukturerade intervjuer med tio olika personer från Manndalen. En av dem har dessutom fått en roll som »bakgrundsinformant» och han har därför fått ytterligare frågor. Detta intervju-material, som hon själv spelat in, har kompletterats dels med en intervju som Asbjørn Nesheim gjorde i samband med en dialektundersökning 1958, dels med de intervjuer med personer från området som finns på Tromsø museums hemsida (<http://sápmi.uit.no>), under rubriken: »Sápmi – En nasjon blir til: Videobank». Intervjuguiderna som har använts vid de intervjuer som Johansen själv gjort återfinns som bilaga 1 och 2 i slutet av boken.

Ett drag som utmärker kvalitativa studier är »kontextualism» (Bryman 1997:80). Man strävar efter att förstå de personer som intervjuas eller observeras i sitt sammanhang. För att rätt kunna tolka intervjuaterialet måste man känna till både den historiska bakgrunden och det samhälle som personerna befinner sig i. Johansen berättar att Kåfjords kommun är en typisk nordnorsk kommun med hög arbetslöshet och kvinnounderskott. Invånarantalet var vid årsskiftet 2007/2008 2 048. Ungefär 700–800 av dessa bor i Manndalen. De traditionella näringarna, som sysselsätter ungefär 20 % av Kåfjords befolkning, är jordbruk och fiske. Inom kommunen finner vi också sommarbetesland som används av renskötande samer från Kautokeino och Karesuando. De samer som hör hemma inom Kåfjords kommun sysslar däremot inte själva med renskötsel.

En redogörelse för orsakerna till och förutsättningarna för förnorsknigen och revitaliseringen i Manndalen får vi i kapitel 4, som har titeln »Makroanalyse». Johansen har valt att utgå från Giles m.fl. (1977) modell för etnolingvistisk vitalitet, när hon berättar om den historiska bakgrunden till dagens situation. De tre huvudvariablerna i modellen är status, demografi och institutionellt stöd, och dessa har använts som rubriker för varsitt huvudavsnitt. För att göra bilden fullständigare har Johansen

också lagt till ett avsnitt om konflikterna i området under åren 1992–1994 och 1997–2002. Kapitlet bygger huvudsakligen på andras arbeten. Under rubriken »Status» behandlas samiskans ställning historiskt, från de första missionärernas besök bland samerna på 1700-talet och framåt. Intressant är att notera att inom den læstadianska församlingen har samiskan alltid haft en stark ställning, också då förnorskningssträvandena var som starkast. Under rubriken »Institutionellt stöd» redogörs för hur samiskan under de senaste 25 åren vunnit inbrott i massmedier, utbildning osv. I mitt tycke är avsnittet »Demografi» det intressantaste. I detta har Johansen granskat och jämfört de officiella uppgifter om språk och etnicitet som ges dels från Friis etnografiska karta från 1861, dels från folkräkningar som ägt rum 1865, 1875 och 1900 samt folk- och bostadsräkningen 1970. Vi får veta att det år 1861 i Manddalen fanns en norsk familj, fyra kvänska och 28 samiska familjer. Friis lämnade också uppgifter om föräldrarnas kunskaper i andra språk, och i nästan alla familjer fanns det någon som talade kvänska och/eller norska. Oftast är det mannen i hushållet som också talar norska, och detta förklaras med att männen deltog i fiske utanför hemorten. Vid folkräkningen från 1875 tog man också med uppgifter om etnicitet; av de 320 personer som då bodde i Manddalen hade 121 en blandad etnisk härkomst, och 194 uppgavs ha minst en förälder med blandad härkomst.

Efter kapitlet med makroanalysen, som alltså ska ge den nödvändiga bakgrunden för tolkningen av intervjuaterialet, kommer huvudkapitlet, »Mikroanalyse». Resultatet av Johansens analys av materialet är att det i övergången från förnorskning till revitalisering av samiskan kan urskiljas tre centrala utvecklingsdrag, nämligen »från tysthet till tematisering», »från brytning till kontinuitet» och »från stigma till stolthet». Dessa drag har sedan fått tjäna som rubriker till de olika delavsnitten.

I avsnittet »Från tysthet till tematisering» berättar Johansen om hur hennes informanter upplever att det val som föräldrar och far- och morföräldrar en gång gjorde med de bästa avsikter, nämligen att barnen skulle tala norska och inte samiska, nu både av dem som är engagerade i den lokala revitaliseringen och av vetenskapen anses som ett dåligt och felaktigt val. När man valde bort samiskan var det inte något som diskuterades eller ifrågasattes, men idag har samiskan blivit en symbol för etnisk identitet. Johansen gör här ett viktigt påpekande: valet av språk till majoritetsspråkets fördel förenklades genom att samer gifte sig med icke-samer.

Under rubriken »Från brytning till kontinuitet» behandlas motivet för att lära sig samiska hos de sex yngsta informanterna, dvs. de som huvudsakligen fått lära sig språket som främmande språk i en mer eller mindre formell utbildningssituation. För alla dessa var motivet att samiska tidigare hade talats av deras familj och släkt. I avsnittet diskuteras sedan det som är välkänt för den som undervisar i samiska: den lokala dialekt som de äldre på orten talar skiljer sig från »kurssamiskan» i läroböckerna. Detta leder till att det gärna uppträder »språkpoliser» som oombedda rättar den som inte kan lika mycket eller använder uttryck som inte hör hemma i dialekten. Samtidigt finns det andra äldre personer som tror att deras dialekt inte är riktig samiska, eftersom den skiljer sig från hur man talar i radio. Johansen berättar också att man i det kursmaterial som utarbetas på Språkcentret i Kåfjord försöker att i så stor utsträckning som möjligt använda Kåfjord-dialekten. Det har i sin tur lett till att de som använder det materialet undrar om de dialektala varianterna kan användas vid examina i samiska på gymnasieskola och universitet.

I det tredje avsnittet, »Från stigma till stolthet», behandlas den norska dialekt som talas i Manddalen. Den utmärks av drag som tyder på samiskt substrat. De finns på alla lingvistiska nivåer. Johansen argumenterar för att dessa drag som förut uppfattades som ett stigma – ett tecken på att man inte klarat av att lära sig riktig norska – idag har fått ett nytt symboliskt värde då de signalerar ett samiskt ursprung. Hon me-

nar att dialekten idag har blivit en »etnolekt», dvs. den uttrycker en etnisk identitet (s. 161). I bilaga 4 har Johansen samlat exempel på samiska substratdrag i sitt intervjumaterial. Bilagan omfattar fyra sidor. Jag hade gärna sett att den här sammanställningen hade fått en mer framträdande plats – inte minst för att det rör sig om ett examensarbete i nordisk språkvetenskap.

Kapitlet »Mikroanalyse» bygger på intervjuer med informanter. Johansen har använt sig av tre grupper av informanter. En grupp utgörs av en enda person, nämligen den informant som Asbjørn Nesheim spelade in 1958. Om honom sägs att han var född 1899 i Manndalen. Johansen nämner också att intervjuaren talade norska och informanten svarade på samiska. Om den intervjun finns inte något att tillägga. Den andra gruppen är de tio informanter Johansen själv har spelat in, och den tredje är de personer från området som har intervjuats för att vara med i »videobanken» på Tromsø museums hemsida. Vid kvantitativa undersökningar försöker man få ett så representativt informanturval som möjligt. I kvalitativa studier, med ett fåtal informanter, försöker man i stället välja ut sina informanter så strategiskt som möjligt för att få maximal information. Johansen har vinnlagt sig om att hennes tio informanter ska vara så olika som möjligt och hon har därför i gruppen inkluderat båda könen, olika åldersgrupper, personer från olika områden och med olika grad av samisk språkbehärskning. Några är engagerade i revitaliseringen, andra inte. Av informanterna är fyra män och sex kvinnor. Tre av dem bor inte längre kvar i Manndalen men har tidigare bott där under många år och av dem uppehåller sig två ofta på platsen. Fördelningen mellan åldersgrupperna är fyra äldre personer (60+), två medelålders (40–59) och fyra yngre (20–39). Informantgruppen består därför av ett mycket väl sammansatt urval av personer.

Det som ställer till problem för Johansens framställning är hennes strävan att bevara de intervjuade personernas anonymitet. Hon förser alltså inte läsaren med några informantprofiler. Hon säger (s. 20) att hon undviker både att använda fiktiva namn och att ge upplysningar om yrke, exakt ålder och bostad. I ett så litet samhälle som Manndalen, menar hon, kan sådan information röja informanten och de ämnen som intervjuerna gäller kan – speciellt för äldre personer – vara känsliga. I metodkapitlet säger hon att hon kommer att omtala informanterna som äldre, medelålders och yngre, men i redovisningen av intervjumaterialet ges denna information bara ibland. Däremot ger hon (ofrivilligt?) ofta upplysning om kön eftersom hon refererar till informanten som »hon» eller »han», och någon gång får vi också veta att en informant är förälder. När hon återger längre citat från intervjumaterialet markeras detta endast med kolon och sedan kommer det citerade stycket med indrag och mindre bokstäver. Det har till följd att läsaren inte kan veta i vilken utsträckning hon har använt material från de olika informanterna. Vi vet inte om alla är representerade bland citaten eller om dessa övervägande kommer från bara en eller ett par av de tio. Detta att man inte kan skilja informanterna åt begränsar avsevärt läsarens möjlighet att förhålla sig till och bedöma det som berättas i kapitlet. Jag har svårt att förstå varför hon inte använt fiktiva namn eller beteckningar som t.ex. informant A, B, C eller 1, 2, 3. Hur som helst aktualiserar förfarandet frågan om vilken grad av anonymitet som är acceptabel i den här typen av vetenskapligt arbete.

Jag reagerar också mot innehållet i det informationsbrev som Johansen skickat till informanterna och som återfinns som bilaga 3. I en fotnot på s. 19 säger hon att detta brev skickades till informanterna efter kontakt med »Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste (NSD)». I brevet informerar hon om att utgångspunkten är att intervjumaterialet ska förstöras när projektperioden är avslutad, men i den händelse att hon vill använda det i sitt fortsatta arbete med en doktorsavhandling kommer hon att kontakta dem igen för att få ett nytt tillstånd till att använda materialet. Det finns alltså

ingen som helst möjlighet att verifiera resultaten från Johansens undersökning. På s. 19 meddelar Johansen också att de inspelade intervjuerna omfattar 8,5 timmar. En informant ville inte bli inspelad; i det fallet har hon i stället gjort anteckningar efter intervjun. I genomsnitt har varje intervju tagit 45 minuter. Det är alltså inget litet material som Johansen har samlat in och analyserat – och som hon lovar att förstöra.

Om nu den grupp som Johansen spelat in har fått mesta möjliga anonymitet, så står det i bjärt kontrast till den tredje gruppen, den från Tromsø museums videobank. Här ska påpekas att Johansen, då hon använder material från videobanken, anger källan endast genom att skriva videobank inom parentes. (I kapitel 5 hittade jag bara två längre citat från videobanken.) Videobanken som ingår i utställningen »Sápmi – en nasjon blir til» på Tromsø museums hemsida har tre olika rum/teman med rubrikerna »1945–1960 Alt for Norge, 1960–1980 Vis at du er same, Samepolitikk etter 1980». I vart och ett av de tre rummen finner vi ett antal personer som presenteras med bild, namn, födelseår, hemort och sysselsättning. Bredvid bilden finns ett antal frågor och om man klickar på en fråga spelas ett videoklipp upp, där man både får se och höra personen berätta. Bland dem vi möter i videobanken återfinns samepolitiker och andra i det samiska samhället framstående personer vilkas åsikter är kända, och dessa har förstås inte något större behov av anonymitet. Men det får mig ändå att undra om den anonymitet Johansen ger dem hon själv spelat in verkligen är så till den grad nödvändig.

I sista kapitlet sammanfattar Johansen studien och försöker också besvara den fråga hon ställde i början av boken: »Hvilke individuelle gevinster og/eller omkostninger medfører det å leve med språkbytte og språkbevaring i språksamfunnet Manndalen?» (s. 3). Hon ger inget entydigt svar på det utan konstaterar (s. 202): »Gvinster og omkostninger ved språkbytte og språkbevaring er derfor flertydige størrelser selv på individnivået.» I det här kapitlet tar hon också upp att det finns de i Manndalen som vill vara samer men som av olika anledningar inte orkar lära sig samiska; det kostar för mycket i tid och kraft.

Slutligen ska sägas att Johansen är en mycket god skribent och att boken har en klar och väl strukturerad disposition. Ibland blir hon dock mer personlig än vad man vanligen är i ett vetenskapligt arbete när hon skriver om sin egen roll som forskare och förhållandet till informanterna, och det gör att man som läsare får intrycket av att hon vänder sig till en bredare läsekrets. Jag kan inte låta bli att tycka att hon vid bearbetningen borde ha skurit ned de vetenskapliga hänvisningarna och tagit steget fullt ut till populärvetenskapen. I så fall hade boken säkert kunnat få fler läsare.

Cecilia Hedlund

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Andersen, Ib, 1998: Den uppenbara verkligheten. Val av samhällsvetenskaplig metod. Lund.
- Bryman, Alan, 1997: Kvantitet och kvalitet i samhällsvetenskaplig forskning. Lund.
- Giles, Howard, Bourhis Richard Y. & Donald M. Taylor, 1977: Toward a theory of Language in Ethnic Group Relations. I: Giles, Howard (ed.): Language, Ethnicity and Intergroup Relations. London, New York. S. 307–348.
- Sápmi – našuvdna rieгада/ – en nasjon blir til. Tromsø Museum (Videobank): <http://sapmi.uit.no>.
- Strauss, Alan & Juliet Corbin, 1998: Basics of Qualitative Research. Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory. 2nd ed. Thousand Oaks.

Marianne Larsson, *Uniformella förhandlingar. Hierarkier och genusrelationer i Postens kläder 1636–2008*. Stockholm 2008. 295 s. Ill. ISBN 978-91-7108-527-6.

Det är ganska sällsynt med föremålsundersökningar i dagens etnologi. Marianne Larssons doktorsavhandling, framlagd i Stockholm hösten 2008, är ett undantag. Det är en studie av Postens uniformer från 1600-talet och framåt. Ja, egentligen lanseras särskilda uniformer för posttjänstemän och postpersonal först på 1800-talet, men Larsson har följt posttryttarnas och diligensförarnas klädedräkt ända tillbaka till verkets tillkomst. Marianne Larsson är intendent vid Postmuseum och avhandlingen är skriven inom Nordiska museets forskarskola.

Titeln *Uniformella förhandlingar* pekar på hennes perspektiv på postuniformen. Hon ser de olika uniformsmodellerna som resultat av strategiska beslut av Postens ledning, beslut som sedan möter mer eller mindre stort motstånd från bärarna, vilka framlägger sina kritiska synpunkter och i senare tid omformar uniformen och använder den på ett annat sätt än vad som egentligen var tänkt. Det är just dessa »förhandlingar», debatterna kring uniformerna, som står i avhandlingens fokus. Uniformen som föremål är i centrum för studien, men Marianne Larssons underlag är lika mycket propagandan och instruktionerna för och reaktionerna på de olika uniformsmodellerna. Det ligger en viktig poäng i att undersöka just uniformer; de har alltid föregåtts av utredningar och motiveringar och blivit föremål för allehanda synpunkter från dem som varit underkastade uniformstvång.

Efter inledningskapitlet följer ett kapitel om Postens nya profilkläder, dvs. de kläder som valdes i början av 2000-talet för att signalera den nya serviceinriktade Postens förändrade identitet, dels något »träningsoverallsliknande» kläder för brevbärare, dels även kläder för kassapersonalen, det senare en grupp som tidigare aldrig underkastats någon form av enhetlighet i klädseln. Profilkläderna uttryckte Postens väg från myndighet till företag. Medan en äldre tids uniformer med militära förebilder gav associationer till ett statligt verk, kunde den nya vardagliga men enhetliga klädseln snarare associera till företagskulturer och till företag, där personalen bar uniformsliknande kläder, t.ex. Systembolaget eller McDonald's.

I det tredje kapitlet gör Marianne Larsson en återblick på tidigmodern tid. Här redogörs för hur posttryttarna under 1600-talet utmärktes med särskilda kännetecken; någon uniform existerade ännu inte. Den ridande postdrängen tycks ha haft ett harnesk på bröstet prytt med ett posthorn och tre kronor. Posthornet har sedan följt med under kommande sekler och finns med även i dagens brevbärarkläder. Föremål och bilder ur Postmusei samlingar får illustrera klädseln i äldre tid. Över huvud taget är bildmaterialet en av avhandlingens största förtjänster. Det är välvalt, rikt och intressant, och varje fotografi, många för övrigt i färg, är infläat i analysen på ett mycket pedagogiskt sätt. Med hjälp av utomordentliga fotografier kan Larsson t.ex. diskutera uppkomsten av en prydlig brevbäraruniform i Stockholm i mitten av 1800-talet (med dubbla knapprader och sammetskragar) och lantliga kvinnliga postbuds klädsel vid samma tid (där endast postväskan var en förenande länk i utrustningen).

I det fjärde kapitlet diskuteras de högre posttjänstemännens paraduniform. Civiluniformer för ämbetsmannakårer uppstår i Sverige i början av 1800-talet, så också inom Posten. Det var en frackliknande rock med dubbla knapprader och en hög ståndkrage med guldbroderier på. På huvudet bar man en *bicorn* eller *båthatt*, halvmånformad med två uppvikta brätten, en hatt som kom bäraren att se ut som en fransk marskalk under Napoleonkrigen. I Postens paraduniform saknades särskilda kännetecken för verket, som posthornet. Kanske kan man se paraduniformen som ett uttryck för borgarklassens växande självmedvetande under 1800-talet. En svår fråga, som Marianne

Larsson inte heller kan besvara, är hur mycket denna paraduniform faktiskt bars av verkets högre tjänstemän. Generaldirektörer men även postmästare avbildas ofta i sina paraduniformer på målningar och foton; gissningsvis kunde de bäras vid högtidliga tillfällen i stället för frack.

I bokens femte kapitel behandlas släpuniformen, Postens vardagsuniform bland tjänstemännen. Den tillkom i mitten av 1800-talet och tycks i mycket ha varit en följd av järnvägarnas tillkomst. För distributionen av brev och paket blev järnvägen av revolutionerande betydelse för Posten och det uppstod ett behov av att kunna skilja posttjänstemännen på järnvägsstationerna från järnvägens egen personal. Postens släpuniform hämtade för övrigt förebilderna för rock och byxor från just järnvägstjänstemännens uniform. Tjänstemännens grad markerades i uniformen. Det uppstod en debatt om det öggleliknande ornament som prydde ärmarna på släpuniformen, ett ornament som många av bärarna ansåg alltför pråligt.

Avhandlingens tre sista kapitel följer postuniformen under 1900-talet. Debatterna lämnar alltmer spår efter sig, inte minst i de postanställdas fackliga organ. En intressant fråga är det siffersystem som infördes decenniet före första världskriget. Varje brevbärare skulle ha ett individuellt nummer på rockkragen till sin uniform. Det uppfattades av många som ett klassmärke och väckte ont blod. Vilket syfte detta siffersystem hade är en fråga som Marianne Larsson inte kan besvara med sitt material. Över huvud taget anar man ibland att motiveringarna till uniformsförslagen inte alltid är fullständiga i utredningsmaterialet. En del argument kan vara alltför känsliga för att sättas på pränt. Bottonar t.ex. förslaget om profilkädrar även för kassapersonalen i att man från ledningshåll uppfattade att denna personal ibland var olämpligt klädd i sina privata kläder?

Under 1900-talet har postuniformen successivt avmilitariserats. Utvecklingen har accelererat efter andra världskriget och inte minst under inflytande av de senare decenniernas individualistiska anda. Det har funnits mycket olika uppfattningar om uniformerna bland Postens anställda. Somliga kunde bli brevbärare just för att få bära den i deras ögon vackra uniformen, särskilt i början av 1900-talet. Andra upplevde det som olustigt att bära uniform. På Postens extraanställda personal var uniformskraven mindre rigorösa, vilket nog ledde till en allmän uppluckring av uniformsbrändet även bland ordinarie brevbärare. Ledningen ville dock inte ge upp uniformskravet, delvis för att upprätthålla Postens image, delvis av säkerhetsskäl; allmänheten måste veta vem som verkligen var brevbärare. Men gradbeteckningar försvann och skillnaden mellan manliga och kvinnliga uniformer minskade. Klädmodets snabba växlingar ledde till att nya uniformer togs fram med ungefär tio års mellanrum.

Av avhandlingens undertitel att döma är studien inriktad mot »hierarkier och genusrelationer». Den hierarkiska aspekten behandlas genomgående på ett intressant sätt. Uniformsbruket demonstrerar den genomgående skillnaden mellan Postens tjänstemän och dess brevbärarkår, med kassapersonalen som en mellangrupp. Siffersystemet från 1900-talets början sätter klasskillnader i fokus – i varje fall tycks det ha uppfattats så. När det gäller genusrelationer är framställningen kanske mindre övertygande. Här blir slutsatserna litet för förutsägbara. Ibland borde författaren ha varit mer kritisk till de auktoriteter hon använder. Ett exempel: På s. 30 åberopas den brittiska textiltforskaren Lou Taylor, som sägs påstå att europeiska och amerikanska museer först på 1950-talet började intressera sig för dräkt och mode. Orsaken till detta sena intresse skulle enligt Taylor vara att museerna dominerades av manliga intendent, som såg dräkt och mode som en kvinnlig angelägenhet utan intresse för samlingarna. För i varje fall svenska förhållanden är det ju nonsens. Varför inte konfrontera uttalandet med det faktum att Nordiska museet, under sin manlige ledare Artur Hazelius, började sin verksamhet på 1870-talet med insamling just av dräkter? Det vet ju Marianne Larsson. Som

doktorand i Nordiska museets forskarskola borde hon väl inte ha låtit Taylors påståen stå oemotsagt.

I sin inledning tar Marianne Larsson upp några filosofiska frågor som hon önskar ställa till materialet. En är »vad gör uniformen med människan?», en annan »vad gör människan med uniformen?» Det är svåra frågor och de får knappast ett svar i avhandlingen. Hade man velat besvara den senare frågan, hade man bort gå djupare in i hur t.ex. brevbärare under andra hälften av 1900-talet mot reglerna förändrat uniformen eller sättet att bära den. Det hade krävt ett mer intensivt arbete med intervjuer än vad som nu blivit fallet. Avhandlingen är inte primärt uppbyggd kring intervjuer utan kring arkivaliskt material och föremål.

Författaren kallar den »ett bidrag till den civila uniformens kulturhistoria». Det är en korrekt beskrivning och man vill tillägga att den är ett utmärkt bidrag. Ibland kan man vid läsningen tycka att inriktningen är litet smal, den ena uniformsreformen avlöser den andra och de skildras alla mycket detaljerat. Kanske hade det varit önskvärt med litet mer utblickar mot uniformsutvecklingen i stort i det svenska samhället. Nu skymtar t.ex. polisens, järnvägens, tullens och taxis uniformer då och då i framställningen, för att inte tala om den militära uniformen, men det görs inga systematiska jämförelser. Det hade kanske varit på sin plats i ett avslutningskapitel. Paraduniformen från 1800-talet är ju ett särfall. Den användes aldrig i tjänsten utan vid mer ceremoniella tillfällen, oklart vilka. Just statens paraduniformer för högre tjänstemän i olika ämbetsverk, långt fler än man i dag kanske tänker på, är ett ämne för en egen doktorsavhandling.

En jämförelse mellan postuniformen och andra statliga uniformer skulle kanske också ha kastat ljus över ett annat problem, som nu inte behandlas närmare. Varför fanns det ett sådant motstånd mot uniformer inom Posten, särskilt då bland brevbärarna under andra hälften av 1900-talet? Var det det ständiga springet upp och ner i trappor i husen som gjorde varje försök till striktare och mindre mjuka och smidiga uniformer till ett funktionellt problem? Eller spelar det någon roll att brevbärarna rör sig ensamma, som avvikare i sin uniform i bostadskvarteren? Varför hade Posten problem med arbetskläder som inte t.ex. ICA:s eller McDonald's enhetliga arbetskläder tycks skapa? Är det lättare att ifrågasätta uniformskraven i statliga verk än i privata företag? Den typen av frågor kan nog bara besvaras med ett jämförande perspektiv på uniformen i 1900-talets samhälle. Marianne Larsson har lagt en grund för sådan forskning med sin grundliga och väl genomförda studie, ett slags pionjärarbete på området.

Mats Hellspong

Trøndersk språkhistorie. Språkforhold i ein region. Av Arnold Dalen, Jan Ragnar Hagland, Stian Hårstad, Håkan Rydving, Ola Stemshaug. Trondheim 2008. 442 s. Inb., ill. (Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter 2008 nr. 3.) ISSN 0368-6310, ISBN 978-82-519-2330-9.

Trøndersk språkhistorie är resultatet av ett forskningsprojekt som genomfördes 2005–2007 i Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs regi. Projektet leddes av professorerna Arnold Dalen och Jan Ragnar Hagland samt førstemanuensis Ola Stemshaug i Trondheim. Alla tre medverkar som författare i boken, jämte professor Håkan Rydving i Bergen och stipendiat Stian Hårstad i Trondheim.

Historiska framställningar brukar börja i äldsta tid och arbeta sig fram till vår egen tid. *Trøndersk språkhistorie* gör tvärtom. Den börjar »i vår næraste fortid» och slutar långt tillbaka i förhistorisk tid. Inspirationen till detta grepp på historien kommer från England, Barbara M. H. Strangs *A History of English* från 1970. Det motiveras med att man behöver känna »facit» för att kunna säga något om de förändringar som fört fram till tröndermål och sydsamiska som de talas *i dag*.

Trøndersk språkhistorie är indelad i fyra delar. Del 1 handlar om tiden bakåt till reformationen och del 2 om tiden från reformationen och så långt bakåt i tiden som det finns källor att bygga på. Del 3 handlar om sydsamiskan, och del 4 avrundar genom att återvända till utgångspunkten och vända synvinkeln mot framtiden.

1. *Tröndermåla frå vår tid og tilbake til reformasjonen*

Del 1, bokens längsta om närmare 250 sidor, inleds av Arnold Dalen med en beskrivning av *tröndermålen*, som enligt traditionell dialektindelning talas inte bara i Tröndelag utan också på Nordmøre och i angränsande delar av Romsdalen, Hedmark, Nordland och Jämtland. Det är en *kombination* av vissa gemensamma drag som gör att hela detta område kan samlas under paraplyet »trönderska».

Viktigast bland de gemensamma dragen är kombinationen av *jamvekt* och *apokope*. Tröndermålen följer nämligen *jamveksregelen*, som tydligast ger sig till känna i infinitiv av verb. Det är den regeln som säger att ändelsevokalen i gamla långstaviga ord reduceras till *-e* eller faller bort (*kaste, kast*), i kortstaviga ord bevaras oförsvagad som *-a* eller *-å* (*kåmma, kåmmå*). Dialekterna kan i uttalet bevara ett minne av den försvunna vokalen i form av *cirkumflex*, som ger en skillnad i uttal mellan (*eit*) *kry:p* och *å kry:p*. I dag är det bara en del av de apokoperande dialekterna som bevarar cirkumflexen.

Jamning är för sin del ett drag som delar tröndermålen itu, i *yttre* (västtrönderska) mål där stamvokalen närmar sig ändelsevokalen utan att bli identisk med denna (såsom i *vækka* 'vecka'), och *inre* (östtrönderska) mål där stamvokalen är helt identisk med ändelsevokalen (såsom i *vukku*). Att de yttre målen inte har full tilljämning kan bero på att kustborna genom fiske och sjöfart har haft mer kontakt med andra dialekter än de som bor längre inne i landet.

Både tilljämningen och apoken är drag som förbinder tröndermålen med svenska dialekter öster om riksgränsen. Den fylliga översikten av ljudsystemet innehåller också andra drag som dialektalande österut i Norden känner igen sig i, såsom tjockt *l* och palataliserat *g/k* i *sko:jen* och *beḷḷen* (»norrländsk förmjukning»). Det är ett drag som nu sägs vara på retur.

Tröndermålens utveckling under en period av 500 år är den uppgift Dalen tagit sig an att beskriva. De 500 åren delar han in i två kortare perioder, ca 1950–1850 och ca 1850 bakåt i tiden till reformationen. För den period som ligger oss närmast i tiden finns det rikligt med källor som ger bilden av en rätt statisk dialektsituation. Trots en stabil dialektsituation så skedde det 1850–1950 förändringar, både i den yttre situationen och i själva dialektsystemen.

I yttre avseende kom den folkliga trondheimsdialekten att bli ett mönster för talspråket i städer och tätorter i landsdelen. I inre avseende skedde en rad förändringar som kan karakteriseras som en förenkling av ljud- och formsystemen. Där är apoken av svaga maskuliner, cirkumflex, diftonger, palatalt *n* i trycksvag ställning (*kni:vin*) och dativen exempel på drag som mer och mer började komma bort. Drag med få talare visade sig också benägna att försvinna, såsom Meldals-*i*, nasalerade vokaler och itakism (*byn* > *bin*). Man kan gott »snakke rart» när det är många som gör det, men är man inte så många lägger man bort drag som efterhärmas och som det görs narr av.

Tröndermålen har Trondheim som sitt språkliga centrum. Det talspråk som i efterreformatörsk tid växte fram i staden var först och främst byggt på tröndersk grund. Vid mitten av 1850-talet hade det utvecklats ett drag som kännetecknar stadsmål generellt, en socialt betingad variation bestående av en »breittröndersk» med typiskt trönderska drag och en »fintröndersk» som förenade drag från skriftspråket med vissa lokala drag. Ett språkligt mellanskikt med en växlande blandning av de två varieteterna fick i sin tur rollen av ett umgängesspråk som användes i kontakt med folk utanför den egna kretsen.

Till perioden ca 1850 och bakåt till reformationen hör framför allt framväxten av nya *stadsmål* genom språkkontakt. Vid mitten av 1800-talet fanns det sålunda egna stadsmål även i Røros och Kristiansund. I Røros var det från 1644 och framöver ett förenklat stadsmål som tog form, byggt som det var på grubarbetardialekter från både nära och fjärran bygder. I Kristiansund, som blev köpstad 1742, växte det fram ett stadsmål som förenade drag från trondheimsmålet med drag från de yttre målen på Nordmøre.

Tröndermålen ligger centralt i Norge och sammanhänger med andra dialekter i norr, söder och öster. Dalen avslutar därför med en genomgång av förhållandet till austländsk och nordnorsk samt till dialekterna i Jämtland och Härjedalen.

Namnskicket beskrivs av Ola Stemshaug. Den första perioden han behandlar, 2000–1850, kännetecknas av förändringar i samhälle, näringsliv och ekonomi som har haft återverkningar också på namnskicket. Nya namn skapades, andra gick ur bruk. Längst ut på kontinentalsockeln tillkom vid slutet av 1900-talet en ny typ av namn, oljefältsnamnen, som har hämtat sina motiv ur norrön mytologi och sagor och är representerade med namn som *Heidrun*, *Njord* och *Tyrihans*. Under hela 1900-talet delades jordegendomar upp i tusentals nya tomter och parceller som fram till 1978 skulle ha egna namn, namn som ofta bara ägarna kände till.

Inflyttningen till städerna efter andra världskriget förde med sig en utbyggnad av nya tätorter med nya gator och vägar som också skulle ha namn. I tidig efterkrigstid hände det ofta att det skapades namn som saknade förankring i den lokala språkkulturen. Som en reaktion mot denna »framandgjering» har sedan 1970 en »kulturverntanke» gjort sig gällande i namngivningen, en medveten tanke om att föra in det gamla namnlandskapet i nya miljöer. Gruppnamn har då fått ge vika för ett gatumamnssystem med inslag av lokalfärg.

Norge har haft sin språkstrid, men också sina namnstrider. Det har kunnat handla om skrivformen på gårdsnamn eller om namnvalet vid kommunsammanslagningar, eller om förnorsknigen av skrivformer som tidigare tolkats in i ett danskt skriftspråksmönster. Den största namnstriden av alla, den pågick i decennier och gällde namnet på staden vid Nidälven. Skulle den heta *Trondhjem* eller *Nidaros* eller *Trondheim*? »Nidaros-striden» avgjordes av Stortinget som 1931 antog *Trondheim* som namn på staden.

Mest utmärkande för de senaste 150 åren är ändå den stora förlusten av namn i vanligt bruk. Jordbruksexpansionen 1500–1850 hade fört med sig en mängd »smånamn» som gör att tiden kring 1850 kan karakteriseras som den tid då man hade flest ortnamn i aktivt bruk i Norge. Många tegnamn försvann när den odlade jorden skiftades mot 1800-talets slut. Många »smånamn» försvann med dem som kände dem bäst, de som flyttade till städerna eller utvandrade till Amerika.

2. Tida frå reformasjonen og bakover

Del 2 inleds av Jan Ragnar Hagland med en överblick av tröndersk *språkhistoria* från reformationen och bakåt till urnordisk tid, ca 400–550 e.Kr. Så långt tillbaka i

tiden finns det skriftliga källor som har något att berätta om språket i tröndelagsområdet.

Det medeltida källmaterialet består av brev, s.k. diplom. Bara ca 220 brev på norska är bevarade från tiden 1350–1530, och tre fjärdedelar av dem har anknytning till ärkebiskopssätet och kyrkliga institutioner i Nidaros. Hagland behandlar perioden decennievis, börjar med reformationsdecenniet 1530–1540 och går därifrån vidare till 1430- och 1330-talen. Finns det spår av trönderskt talspråk i skriftspråket från dessa tre decennier?

Ja, det finns det i viss mån. Ett brev från ärkebiskop Olav Engelbretsson 1532 innehåller former som kan vara särtrönderska, nämligen *ei*-diftongen och *ug*-suffixet (i adjektivet *welbørdug*). Ett brev från ärkebiskop Aslak Bolt 1439 innehåller former som *allom* och *mannom*, former utan markering för u-omljud av *a* som kan tolkas trönderskt.

Mest givande visar sig en handskrift från högmedeltiden vara, *Legendariske saga om Heilag Olav* från ca 1250. I den identifierar Hagland fem drag som skiljer trönderska från annan gammelnorsk. De fem är omarkerat u-omljud av kort *a* vid kvarstående *u*, genomförd vokalarmoni av ändelsevokalerna *i/e* och *u/o*, konsonantgrupperna *-mn-* och *-ft-* mot *-fn-* och *-pt-*, nekningsprefixet *o-* mot *u-* samt åtskillnad mellan kort *e* och kort *æ*.

I kyrklig miljö i Nidaros producerades under tvåhundra år, från ca 1350 till 1150, skrifter på två språk, norska och latin. Intressant nog kan det därför ha funnits sociolekter i staden redan då, de första århundradena av dess existens. Att ett blandspråk med inslag av latin var i bruk framgår av källorna.

Runinskrifter finns i både gammalnorsk, norrön och urnordisk form, spridda som de är över en tid som omspannar ca tusen år, ca 1400 till ca 1000 och ca 800 till 400-talet e.Kr.

De flesta av runinskrifterna från 1400-talet och bakåt till 1000-talet har ristats inom gränserna för det medeltida Nidaros, totalt ca 160 inskrifter. Utanför Nidaros har runor brukats i inskrifter på lösföremål och väggar i medeltidskyrkor, 40 till 50 sådana inskrifter är kända. Den längsta inskriften, den i Tingvoll kyrka på Nordmøre, innehåller 128 runor som ger stöd åt uppfattningen att vokalarmoni var en del av högmedeltidens talspråk i området.

Inskrifter som säkert kan tidfästas till tidig vikingatid, 800- och 900-talen, saknas. Däremot finns det klara bevis för att runskriften var känd och använd århundradena innan. Nio inskrifter med de äldre runorna är förstahandskällor till folkvandringstidens språkhistoria: de sista ekona bakåt i tiden är Straumsbrynet ca 600 och inskriften i Valsfjorden ca 400 e.Kr.

Det förreformatoriska *namnskicket* behandlas sedan av Ola Stemshaug, som inleder med att konstatera att det för mellomnorsk tid, 1525–1350, finns få källor till kunskap om namn. En värdefull källa är därför Aslak Bolts jordebok från ca 1433, extra värdefull för att namnen återges med traditionella former och inte är så danskpåverkade som i senare jordeböcker.

Digerdöden och andra senmedeltida katastrofer har lämnat sina tydliga spår i förrådet av gårdsnamn. Många gårdar lades ner, och många namn gick förlorade. De som klarade sig bäst var de äldsta gårdarna med de äldsta namnen.

Digerdöden hade under högmedeltiden föregåtts av en jämn folkökning som gjorde att nya gårdar anlades i utkanterna av bebyggelsen. Så var det säkert också i förhistorisk tid. De gamla gårdsnamnen låter sig grupperas efter efterleder som varit produktiva i bestämda perioder och gör det möjligt att följa expansionen i bosättningen. Namn på *-holt* och *-kot* hör högmedeltiden till, medan namn på *-set*, *-land*,

-*staðir*, -*heim*, -*vin* dateras till förhistorisk tid. De äldsta *vin*-namnen kan gå tillbaka till det första århundradet av vår tideräkning. Det är hisnande tidsperspektiv som öppnar sig för läsare med bakgrund i landskap med en yngre historia än Tröndelags.

Forskningen räknar med att även många centrala naturformationer namngetts redan i förhistorisk tid och representerar den äldsta namngivning som kan spåras i namnförrådet. Särskilt namnen på de stora öarna, *Vikna*, *Hitra*, *Leksa*, *Tarva*, *Tromsa*, *Trustna* m.fl., och de stora älvarna, *Driva*, *Surna*, *Orkla*, *Gaula*, *Nea* (Nidälven), kan ha fått sina namn så tidigt som före vår tideräkning. **Ver*, det gamla namnet på Verdalselva, och **Værir*, namnet på källsjön, är de äldsta namnen i området, ja kanske i hela Skandinavien.

3. *Sørsamisk*

I Tröndelag talas av gammalt inte bara tröndermål utan också *sydsamiska*, som är den sydligaste av de samiska varieteterna och talas också på den svenska sidan om riksgränsen. Rydving nämner fem karakteristika som skiljer sydsamiskan från de andra samiska språken. Den har ett rikt utvecklat omljudssystem, den saknar stadväxling, den har kasusböjning, den har syntaktiska särdrag (såsom nominalsatser utan finit verb och SOV-ordföljd) och ett ordförråd som skiljer sig från bl.a. nord-samiskan.

De senaste decennierna av sydsamiskans historia rymmer flera viktiga initiativ till stärkande av dess ställning. Vi får veta att det har skapats en ortografi som fick officiell status 1976 och att det 1981–1985 kom ut en dialektordbok av Gustav Hasselbrink. De mest omfattande undersökningarna gjordes ändå från ca 1970 till ca 1880, då man samlade in ett stort talspråksmaterial. Det vetenskapliga studiet kom i gång på 1880-talet, men redan på 1630-talet publicerades de första texterna med särdrag som uppfattas som sydsamiska. Sydsamiskan 1880–1630 illustreras med språkprov, bl.a. en jojk om väder och »Fader vår».

En rik källa till kunskapen om ortnamn är för den delen det material som på 1740-talet samlades in i samband med arbetet med gränsen mellan Norge och Sverige, och listorna över s.k. *saajve*-fjäll från samemissionens arbete i Nord-Tröndelag på 1720-talet. Mest omskrivna är de namn som har tolkats som tidiga nordiska lån och till viss del kan dateras med hjälp av ljudförändringar i de nordiska språken.

Sydsamiskan är ett rikt språk med en lång men alltför lite utforskad historia, konstaterar Rydving till slut. Dagens forskning intresserar sig mest för den sentida revitaliseringen.

4. *Kva skjer i dag?*

Vad sker i dag? Det är frågan för bokens fjärde och sista del, som är skriven av Stian Hårstad. Språk ingår alltid i en social kontext, och det är mot en bakgrund av *av-traditionalisering*, *av-lokalisering* och *globalisering* Hårstad beskriver inte bara tröndermålen utan också sydsamiskan och den nya flerspråkigheten.

Den överordnade tendensen i dialektutvecklingen är *regionaliseringen*, en process som innebär att språkstrukturen förenklas och dialekterna påverkas av stadsmålen. Den maskulina pluralböjningen på -*a*, -*an/-an* t.ex., den sprider sig nu så att trönderskan får allt färre ord som böjs på något annat sätt i pluralis (*gri:san* 'grisarna', *ta:kan* 'taken' i stället för äldre *gri:sin*, *ta:ka*). Former som länge har varit i bruk i Trondheim vinner insteg, som fallet är när även gamla kortstaviga verb börjar apokoperas i infinitiv (*kåmm* 'komma'). Alla trondheimska drag är ändå inte på fram-marsch. Sådana drag som har stöd i bokmålsnära tal står sig mot inflytande från lokala stadsmål.

Sydsamiskan har i dag fler unga talare än för bara tio år sedan, men vägen till

funktionell tvåspråkighet är inte alltid så lätt. Inom samegemenskapen finns en mental barriär som får de halvspråkiga, *semitalarane*, att känna sig utanför. Många markerar etnicitet genom att skapa *etnolekter* där norska blandas med sydsamiska ord och uttryck. Etnolekten är ett sätt att signalera anknytning till gemenskapen, också för dem som inte behärskar språket fullt ut.

Som följd av *globaliseringen* är Tröndelag i dag mer flerspråkigt än det någonsin tidigare varit. De nya trönderna utvecklar nya former för språkbruk, både *etnolekter* och *multietnolekter*. Multietniska blir för många unga ett sätt att signalera tillhörighet till en gemenskap där etniska gränser är raserade. Även norska ungdomar har tagit till sig den »dårlege norsken» som ett protestspråk som ger status genom att spränga normerna i storsamhället.

Ännu är det långt kvar till en gemensam talspråksnorm, menar Hårstad till slut. Otänkbart är det inte att trönderna i framtiden samlar sig kring ett mer *fokuserat* talspråk, där lokala former övergetts. Till syvende och sist är det språkbrukarna själva som avgör om de vill stoppa likriktningen eller inte, om de med språket vill fortsätta att signalera tillhörighet till en viss bygd eller inte.

Mycket mera skulle det finnas att säga om innehållet i denna vackert illustrerade, digra och lärda bok om språket i en central region i Norden – om personnamnen, ordförrådet och striden om skolspråket. *Trøndersk språkhistorie* håller en klass som anstår ett landskap med anor från vår tideräknings början. Den samhälleliga aspekten är ständigt närvarande, och tolkningen av källor från längst försvunna dar belyses med lärrika metodresonemang. Boken är den första i sitt slag i Norge, ja i hela Norden. Må den inspirera och bli en förebild för andra landsändar med en språkhistoria av intresse att beskriva.

Ann-Marie Ivars

Kartan i forskningens tjänst. Föredragen vid ett symposium i Uppsala 23–25 november 2006. Utgivna av Lars-Erik Edlund, Anne-Sofie Gräslund & Birgitta Svensson. Uppsala 2008. 206 s. Inb., ill. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 104.) ISSN 0065-0897, ISBN 978-91-85352-77-7.

I november 2006 anordnades i Uppsala ett symposium om kartor. Arrangör var Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur. Symposiet har nu avkastat en bok och artiklarna i denna speglar vilken bredd det finns i användandet av kartor inom humanvetenskaperna. Där redovisas många olika perspektiv från en rad discipliner som i sin forskning använder kartor av skilda slag.

Boken innehåller sammanlagt tretton artiklar, i huvudsak ganska korta texter, som ligger nära de inlägg som gjordes 2006. De kan delas in i olika grupper. Där finns texter som handlar om kartan som källa och om hur man tolkar den. Andra berör olika perspektiv på kartor och – kanske mest värdefullt – hur olika vetenskapliga ämnen har använt kartorna i forskningen, dvs. kartan som verktyg. I denna korta recension kan inte alla artiklar tas upp.

Från etnologiskt håll beskriver exempelvis Birgitta Svensson på ett intressant sätt Börje Hanssens studier av Österlen och vad dessa studier har för betydelse i dagens forskning. Nils-Arvid Bringéus redogör för omständigheterna kring skapandet av

Atlas över svensk folkkultur. Båda dessa artiklar ger värdefulla bidrag till karteringens historia inom etnologin. Efter dessa stora projekt med Sigurd Erixon m.fl. har – det får man en känsla av – verksamheten med rumsliga representationer klingat av och etnologin har tagit andra vägar.

Daniel Löwenborg beskriver hur GIS (geografiska informationssystem) inom arkeologin kan underlätta och förenkla studierna av fornlämningar, och Anne-Sofie Gräslund presenterar några exempel på hur arkeologin har använt kartan under ämnets historia. Vi får också en inblick i språkvetenskapens bruk av kartor genom Lennart Elmevik, som behandlar något av det kartarbete som bedrivs inom det alleuropeiska projektet *Atlas Linguarum Europae* (ALE). Han belyser särskilt ALE:s s.k. motivkartor, där symbolerna inte grundar sig på ordens etymologi utan på det motiv som ligger bakom benämningen i fråga.

Inte helt oväntat finns också kulturgeografer representerade i boken. Staffan Helmfrid, Elisabet Gräslund Berg, Clas Tollin och Tomas Germundsson presenterar kartor och hur de ur olika synvinklar kan förstås och tolkas. Germundsson utgår från Lefebvre och visar hur kartan kan användas för att studera moderniteten och därmed bidra till ett nytt sätt att se på rummet. Vi måste, påpekar han (s. 122), kritiskt ställa frågor om »syfte, ideologi och makt». Tollin har som medförfattare sina medarbetare i ett projekt rörande äldre geometriska kartor, Mats Höglund och Olof Karsvall på Riksarkivet. I sin gemensamma artikel beskriver de kartor som källa, både kartbilden och textbeskrivningen, där den senare är minst lika viktig när det gäller 1600-talskartor. Dessutom redovisas hur denna information bearbetas digitalt inom projektet för att de lättare skall kunna svara på forskningens frågor till materialet.

Gräslund Berg anlägger i sitt bidrag ett genderperspektiv. Lars-Erik Edlund skriver om mentala kartor och lyfter också i en passus fram det perspektivet i anslutning till de ofta citerade Aiviliki-inuiternas mentala kartor över sin ö, i mitt tycke en intressant observation. Detta område, alltså hur genderskillnader genererar olika mentala kartor, borde kunna studeras mer. Gräslund Bergs utgångspunkt är existerande historiska kartor.

Det finns också andra läsvärda artiklar i boken: Else-Marie Karlsson Streses om humleodling under historisk tid, Carola Wingrens om användning av planer bland landskapsarkitekter samt Göran Bäärnhjelm om fantasikartor från förr. Fantasikartor visar sig ha en äldre historia än man i förstone kanske tänker sig. Bäärnhjelm lyfter fram humoristiska och moraliska kartor från främst 1500-, 1600- och 1700-talen.

Man kunde önska att boken hade inbegripit även naturvetenskaplig forskning och dess bruk av kartor. Det skulle ha givit en intressant kontrast. Att en bok från Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur främst handlar om humaniora och samhällsvetenskap är dock ganska naturligt och det speglar symposiets tema. Karlsson Streses studie av humleodlingen kan måhända klassas som naturvetenskaplig i det här avseendet, även om källorna är historiska.

Kvaliteten på illustrationerna i boken är tyvärr, åtminstone i mitt exemplar, inte helt tillfredsställande. Det förefaller som om något gått fel i tryckningen, vilket givit skuggor i de svartvita bilderna. Några av kartorna och färgfotografierna återges inte heller på bästa sätt, vilket är synd eftersom det är kartorna som står i centrum. Resonemangen i texterna blir dock inte lidande av brister i illustrationerna.

Rolf Kjellström, Polarliv. Stockholm 2009. 202 s. Inb., ill. ISBN 978 91 7331 269 1.

I sin forskning har Rolf Kjellström sökt sig till trakter där temperaturen ligger under nollstrecket, gärna en bra bit. Hans doktorsavhandling i etnografi hette Eskimo marriage och följdes av ett flertal studier av de grönländska inuiternas traditionella livsföring. När han sedan blev intendent på Nordiska museet och föreståndare för dess samiska avdelning, försköts den geografiska tyngdpunkten till Nordskandinavien och dess samekultur. Under de senaste decennierna har han dessutom ägnat ett allt större intresse åt 1800-talets och det tidiga 1900-talets polarforskare.

Den som främst har stiftat bekantskap med Rolf Kjellströms större vetenskapliga arbeten, t.ex. Jakt och fångst i södra Lappland i äldre tid (1995) och Samernas liv (2000), vet kanske inte att han också är en flitig popularisator av sina forskningsresultat. Både i radio och i tidskrifter som Forskning och framsteg och Kulturens värld har han delat med sig av sina kunskaper om människor och händelser i arktiska områden. Det har gett honom en stor publik som tacksamt kommer att läsa Polarliv, en bok som har tillkommit på initiativ av Carlssons bokförlag.

Polarliv innehåller ett tjugotal artiklar, tillkomna under en tidsrymd av mer än trettio år. Den äldsta, »Eskimåiska barnamord», publicerades i Fataburen 1975. Den hör till de tidiga studier som följde efter doktorsavhandlingen och som skildrar hur de hårda livsbetingelserna på Grönland tvingade fram extrema överlevnadsstrategier hos inuiterna. Förutom artiklar som sammanfattar innehållet i avhandlingen finns här även »Mord på gamla och sjuka hos eskimåerna» och en grundlig redovisning av »Eskimåiska och ostsibiriska tatueringar», föredömliga exempel på klassisk etnografi.

I ett par artiklar redogör han för en sjukdom som var vanligare förr än nu och som särskilt drabbade sjömän och polarfarare: skörbjugg, »den onödiga sjukdomen». Som bekant beror den på brist på C-vitamin. Kjellström ger exempel på hur man i polartrakterna har fått vitaminet från bland annat fågelägg och blodmat, på Svalbard från den växt som heter just skörbjuggsört.

Huvudparten av artiklarna innehåller dramatiska skildringar av polarexpeditioner. Flera av dem har blivit legendariska, som Andrées och hans medresenärers ballongfärd, Nordenskiölds expeditioner och Shackletons färd över Antarktis. Men där finns också beskrivningar av mindre kända, strapatsfyllda resor. Dit hör berättelsen om »Den glömda expeditionen». Den företogs 1892 till Grönland av den 21-årige Alfred Björning och hans tre år äldre kamrat Evald Kallstenius som båda försvann under oklara omständigheter; möjligen kan de ha drunknat. Senare hittades bl.a. ett fickur tillhörigt Kallstenius som nu finns på Nordiska museet.

Som ett slags ledmotiv i skildringarna av polarexpeditionerna går de många gånger ofattbara umbäranden som upptäckarna fick utstå. I »Två män och en sovsäck» berättar Rolf Kjellström om två norrman, Björvig och Bentsen, som fått till uppgift att stanna över vintern 1898–99 i en primitiv koja, medan de övriga medlemmarna i expeditionen tog sig tillbaka till huvudlägret. Kojan var så liten att man inte kunde stå rak, och utanför den strövade isbjörnar omkring i 30-gradig kyla. För att hålla värmen sov männen i samma sovsäck. Bentsen blev sjuk och dog på morgonen den 2 januari. Under de nästan två månader som dröjde innan de andra männen återvände, låg sedan Björvig i samma sovsäck som den döde. Han hade lovat honom att inte placera liket utanför hyddan, där det skulle ha blivit uppätet av isbjörnarna.

Den som har hört Rolf Kjellström berätta om polarfärder i radio vet att han har en ovanlig förmåga att fånga sina åhörare. Han berättar enkelt, rakt och med inlevelse. Han förlitar sig på den dramatik som finns i konkreta fakta, och han vet hur han ska

få lyssnaren/läsaren på kroken. Ta till exempel de första två meningarna i artikeln »Novaja Zemlja»: »En av de absolut mest kända, uppskattade och framgångsrika ishavs skepparna på Svalbard under andra hälften av 1800-talet var Sivert Kristian Tobiesen. Men den hårda hösten 1872 frös hans fartyg fast vid Novaja Zemlja.» Inga inledande piruetter, rakt på. Som läsare är man fast och måste följa dramat ända till slutet.

Men att boken bjuder på högiligen dramatisk läsning är inte hela sanningen. Rolf Kjellströms inlevelse i polarresenärernas ofta tragiska levnadsöden gör att den också kan läsas som ett äreminne över dessa personer, både kända och okända.

Bengt af Klintberg

Ingvar Svanberg, Groddjur och kräldjur i svensk folklig tradition. Stockholm 2009. 166 s. Inb., ill. ISBN 978-91-7504-214-5.

Etnobiologin, det vill säga studiet av folklig kunskap om växter och djur och deras användning, har på bara ett par årtionden blivit ett av de vitalaste forskningsfälten inom svensk etnologi. Det är till mycket stor del Ingvar Svanbergs förtjänst. I en till synes oändlig ström av böcker och artiklar har han formulerat etnobiologins syften och metoder och presenterat ett högintressant källmaterial, främst hämtat ur äldre botanisk och zoologisk litteratur.

Den senaste boken, Groddjur och kräldjur i svensk folklig tradition, är den första i sitt slag i Sverige och redan därför värd intresse. Den består av ett drygt tiotal uppsatser som tidigare har publicerats i olika tidskrifter och som nu sammanförts i bearbetad form. I ett förord avslöjar Ingvar Svanberg att hans herpetologiska intresse väcktes redan i ungdomen. Han företog inventeringar i Bergslagen och tågloffade genom södra Europa på jakt efter ödlor, grodor och salamandrar. Så småningom kom han att uppfatta människors föreställningar om dessa djur som minst lika intressanta som djuren själva.

Om man som undertecknad recensent ingår i redaktionen för Svenska landsmål och svenskt folkliv, så kan man med tillfredsställelse konstatera att några av bokens intressantaste kapitel tidigare har stått att läsa i denna tidskrift. Dit hör »Ormens läkare» som handlar om ormslån, den ormlänkande benlösa ödla som även har benämnts kopperorm. I vår tid vet förhoppningsvis de flesta att den är ofarlig för människan, men Ingvar Svanberg minns att många ännu i hans ungdom slog ihjäl den »för säkerhets skull».

Enligt folktron var ormslån blind men inte desto mindre farlig på grund av sin giftighet; på den tid då alla djur kunde tala sade den: »Skulle jag se som min broder huggormen, skulle jag göra tolv lik om dagen.» Ännu märkligare är föreställningen att ormslån efter mörkrets inbrott kunde hela ormar som blivit slagna av människor under dagen. En liknande tro har funnits om fiskar; sutaren har uppfattats som gädans läkare.

Även kapitlet »Tomtormar» återgår på en artikel som har stått att läsa i Svenska landsmål och svenskt folkliv. Här beskrivs den kult som ägnades snoken på många håll i det gamla bondesamhället. Det ansågs lyckobringande att ha en snok på tomt; den fick inte slås ihjäl utan skulle tvärtom utfodras med mjölk. Att snoken sökte sig till människoboningar är förståeligt: det fanns gott om springor i de gamla torpgrunderna, och värmen i gödselstackarna befordrade kläckningen av snokäggen.

Andra djur som ägnas ingående etnobiologiska beskrivningar är huggormen och våra vanligaste ödlor. I kapitlet om vattenödlor får läsaren möta skrattabborren, en skapelse av folkfantasin som inte verkar vara känd utanför Sverige. Fick man en skrattabborre på kroken under en fisketur skulle man inte bli förvånad om den raskt klättrade upp i ett träd allt under det den gav ifrån sig ett skrattande läte.

De olika grodarterna i Sverige har fått fem innehållsrika kapitel, av vilka de två sista ägnas den fantastiska föreställningen om grodregn och den grymma leken »gifta toska». Att myriader av grodor ibland kunde regna ner från skyn finns omtalat redan i antika källor och har rapporterats i populärkulturella medier långt in i vår tid. Filmen »Magnolia» innehåller en oförglömlig scen, där en bilist upplever hur grodor faller ner på vindrutan under ett regnväder. Bakgrunden är de invasioner av grodor som plötsligt kan visa sig under ett sensommarregn. Jag minns en nattlig biltur i Bohuslän, då regnet strömmade över asfalten och vägbanan uppfylldes av otaliga hopande grodor. Den gången var det inte svårt att föreställa sig att de hade regnat ner.

Att »gifta toska» gick till på så sätt att man placerade en groda eller padda, oftast det senare, på ena ändan av en bräda som var lagd över en stock eller en sten och gav den andra ändan av brädan ett kraftigt slag, så att paddan flög iväg. Ingvar Svanberg återger äldre uppgifter som tyder på att paddor nära husen har uppfattats som otursamma och att man på detta sätt ville bli kvitt dem utan att behöva slå ihjäl dem. I yngre tradition har metoden blivit ett roligt upptåg, även om nöjet inte har varit på grodans eller paddans sida.

Bokens källmaterial är rikt och omväxlande och innehåller texter som inte har uppmärksammats tidigare i etnologiska eller kulturhistoriska sammanhang. En av de viktigaste källorna är Uppsalaprofessorn Sigfrid Aron Forsius manuskript *Physica*, daterat 1611, vars uppgifter om reptiler ofta förefaller återgå på samtida muntlig tradition. Tyngdpunkten i Ingvar Svanbergs framställning ligger på djurens dialektala benämningar som visar stor variation, på trosföreställningarna om deras utseende och egenskaper och på de många sätt på vilka de har använts i äldre tid, t.ex. inom folkmedicinen.

Det kan kanske tyckas otacksamt att inte nöja sig med all den kunskap som förmedlas i boken. Men jag måste avslutningsvis notera att författaren behandlar den intressanta sägentraditionen om grodor och ormar påfallande kortfattat. Ett avsnitt som gärna hade fått vara längre är »Ormkungen och ormstenen», ett fascinerande sägenkomplex om hur ormarna samlas till ett ting och en person rövar med sig den magiska ormstenen. Här hade man gärna sett att Olaus Magnus hade fått komma till tals; hans version av sägnen (21:48) anses av kommentatorn John Granlund gå tillbaka på nordisk folklig tradition. Sägner har varit särskilt vanlig i Finland och återges i Alexis Kivis Sju bröder. Det hade också varit intressant att ta del av författarens syn på förhållandet mellan sägnernas ormsten, skapad av ormarna själva när de blåser ut sitt gift, och de ormstenar som har förekommit som handelsvara. Sådana finns beskrivna i Brehms Djurens liv: de är svarta och släta, framställda av hemliga beståndsdelar och drar ut giftet om de läggs på det ormbitna stället. En av Brehms källor är Carl Peter Thunberg, som kom i kontakt med ormstenen under sin vistelse i Kap-provinsen.

En annan sägen som har en intressantare historia än vad som framgår i boken är den om vitormens spad som gör den som förtär det allvetande. Denna sägen, som återges av Bureus i hans *Sumlen* och som har knutits till en rad kända folkliga botare, främst i södra Sverige, kan ju föras tillbaka på sägnen om Sigurd Fafnesbane, dokumenterad i Sverige redan på 1000-talet i den berömda Ramsundsristningen i Södermanland.

Ett tredje exempel är sägnen om förlossningshjälpen som skymtar i boken i en text

upptecknad av Gustaf Ericsson (s. 109). Denna sägen, en av de allra vanligaste i nordisk folktradition, har behandlats av bl.a. Inger Lövkrona (Arv 1989) och står i ett intressant samband med folktron att det underjordiska vitterfolket (i Norge huldrefolket, på Island alverna) kunde uppträda som paddor eller grodor.

Att Ingvar Svanberg har avstått från att fördjupa sig i dessa sägner beror säkert på att han uppfattar sägenstoffet som mer perifert än de mer handfasta data som utgör hans huvudsakliga källmaterial. Det ska också villigt erkännas att detta källmaterial presenteras på ett så sakkunnigt och intresseväckande sätt att boken förtjänar att få många läsare. Man ser med förväntan fram emot de kommande två böcker om den folkliga biologin i Sverige som Ingvar Svanberg planerar att ge ut.

Bengt af Klintberg

Ingvar Svanberg, De svenska växtnamnens ABC. Stockholm 2009. 216 s. Ill. ISBN 978-91-7504-213-8.

I flera av Ingvar Svanbergs etnobiologiska böcker förmedlas lärdomarna i lexikografiskt kortfattade artiklar, ordnade alfabetiskt från A till Ö. År 1998 kom *Människor och växter* med undertiteln Svensk folklig botanik från »ag» till »örtbad». Två år senare var det dags för en liknande bok om fiskar i Norden. Titeln var *Havsråttor, kuttluckor och rabboxar*, och den började med abborre och slutade med öring.

Den bok som ska recenseras här följer samma mönster. Den är inte nyskriven utan är en ny upplaga av *Gökblomster, ryssgubbe och vandrande jude* med undertiteln Svenskt växtnamns-ABC, som kom ut i ett par upplagor 2002 och 2003. I förordet nämns att boken har bearbetats på ett par punkter, men denna bearbetning är gjord med lätt hand och verkar främst bestå i att ingressen »Varför heter växten så?» har förkortats med cirka en sida.

Som framgår av titeln vill boken främst förklara vad växternas benämningar betyder och hur de har uppstått. I *Människor och växter* fick kunskapen om hur de traditionellt har använts (som föda och medicin, till växtfärgning m.m.) största utrymme. De etnobotaniska aspekterna finns med även i den nya boken, men mer sparsamt.

I gengäld har antalet uppslagsord utökats. Det handlar här inte bara om vilda växter utan även om krukväxter, parkväxter och andra prydnadsväxter, liksom om de grönsaker och frukter vi i våra dagar finner i livsmedelsbutikerna. Exempel på den förra kategorin är gardenia, monstera, Norfolkgran, Ornäsbyörk och stockros, medan den senare kan exemplifieras med avokado, broccoli, kivi, mango och satsuma.

Många av dessa benämningar har sedan länge officiell vetenskaplig sanktion, men Ingvar Svanberg har också velat se till att den mer folkliga växtnamnstraditionen är representerad. Som han så riktigt anmärker: »Krukväxtodlande husmödrar har förstås lika stor rätt att spontant skapa växtnamn som anställda på någon akademisk institution.» De folkliga benämningarna utmärks ofta av fantasi och iakttagelseförmåga: Arons skägg, Betlehemsstjärna, Flitiga Lisa och vandrande jude.

Källäget för den som vill författa ett svenskt växtnamns-ABC måste betraktas som utomordentligt gott. Linnés Flora svecica är en guldgruva vad gäller folkliga växtbenämningar, och forskarna efter honom har inte legat på latsidan; bland språkforskarna i vår egen tid kan man nämna Sigurd Fries och Mats Rydén. Ingvar Svanbergs nedslag i föregångarnas skrifter är många och träffsäkra.

Gång på gång konstaterar man att en häpnadsväckande mängd intressant information förmedlas på det korta utrymme som anslås åt varje växt. Ett och annat är förvisso kuriosa, men kuriosa som man inte skulle vilja vara utan. T.ex. får man veta att högerpopulister i Danmark kallas »ligusterfascister» – de tar betäckning bakom sina ligusterhäckar.

I förordet betonar Ingvar Svanberg att de växter som tas upp i boken utgör ett urval. För en läsare är det därför lätt att hitta exempel på växter som man kan tycka saknas. Ångsblomman Natt och dag finns med, men inte orkidén Adam och Eva. Man hittar sillkremla men inte mandelkremla och inte heller släktbenämningen kremla. Palsternacka och selleri ingår i urvalet, men inte kålrot och sockerbeta.

Men det gör inget. Läsaren accepterar nyckfullheten i urvalet och nöjer sig med de växter som har erövrat en plats i boken.

Bengt af Klintberg

Lindell, Lenny & Thorbjörnsson-Djerf, Kenth, Ordbok över svensk romani. Resandefolkets språk och sånger. Inledning, grammatik och bearbetning av Gerd Carling. Stockholm 2008. Ill. 222 s. ISBN 978-91-89196-43-8.

I det sena 1960-talet hördes en gång en ung vänsterradikal tala om »studenter, arbetare och andra utanförstående grupper». Tanken att studenter antagna till universitetsstudier eller arbetare i det då dominant socialdemokratiska Sverige skulle stå utanför samhället var naturligtvis helt befängd. Men i vårt land har det funnits och finns det grupper som i varierande grad präglats just av sin ställning utanför majoritetens samhälle. Bondesamhället var hierarkiskt ordnat, från den jordägande bonden via torpare och hantverkare ned till backstugusittare. Efter 1809 hamnade vissa grupper i utkanten av det dominerande, av svenskt språk karaktäriserade samhället. Det rörde sig om grupper med ett annat modersmål än svenska vilket gjorde sitt till för att de skulle placeras i samhällets periferi. Förhållandet kan exemplifieras med att samer som föddes i Sverige i tidigt 1940-tal kunde få personnummer av samma typ som utomlands födda.

Den grupp svenska medborgare, vars språk dokumenteras i föreliggande bok, kan verkligen sägas ha stått utanför storsamhället och till och med ha hållits utanför. Det handlar om romer som invandrade i Sverige kanske redan på 1400-talet och som hölls på armlängds avstånd från bondesamhället och genom generationer skälldes som tattare. Den beteckning de själva föredragit är *resande* och numera romer eller romanoer.

Boken Ordbok över svensk romani. Resandefolkets språk och sånger har kommit till genom ett samarbete mellan romanoerna Lenny Lindell och Kenth Thorbjörnsson-Djerf samt språkvetaren Gerd Carling. Lenny Lindell, av gammal resandesläkt från Västergötland, är en ung man som tagit upp kampen för sitt folks självrespekt och anseende. Kenth Thorbjörnsson-Djerf, som endast 56 år gammal avled under ordboksarbetets gång, kom från Halland. Och Gerd Carling, som disputerat i jämförande indoeuropeisk språkforskning och kan sitt sanskrit, har redan tidigare publicerat en bok om romani i svenskan (Carling 2005). Två modersmålstalare och en indoeuropeist – det är en förnämlig trojka som ligger bakom detta arbete. Det är värdefullt att Lindell och Thorbjörnsson-Djerf kommer från olika delar av Sverige och därmed representerar olika romani-varieteter; språket har ju inte utsatts för vare sig

standardisering eller språkvård och uppvisar därmed en naturlig, rik variation. Med författare från olika delar av landet återspeglas variationen på ett bättre sätt. Kenth Thorbjörnsson-Djerfs död ledde dock till vissa justeringar i ordbokens utformning; det blev t.ex. Lindells former som kom att bli uppslagsord i ordboken.

Carling har skrivit den inledande översikten som bl.a. redovisar forskningshistorien (s. 7–18) och hon står tillsammans med Lindell för det utförliga grammatikavsnittet (s. 19–50). Så följer den romani-svenska ordlistan med exempelsatser (s. 51–138). Tack vare Språkrådets hjälp kunde denna del av ordboken vändas och ordboken ger därmed även orden i motsatt ordning, från svenska till romani (s. 139–177). Boken avslutas med några fotografier över släktingar till Lindell (s. 178–181), ett par texter på romani med svensk översättning och några sånger med introduktion av Lenny Lindell och Kenth Thorbjörnsson-Djerf (s. 182–222).

Trots att romani har fungerat som ett hemligspråk för dem som hör hemma inom gruppen har en del studier av språket lagts fram även tidigare, främst Djos Per Anderssons ordlista från 1847 (se t.ex. Gjerdman 1950). Ett annat viktigt arbete är Roger Johanssons *Svensk rommani* (1977; i ordbokens litteraturförteckning anges felaktigt utgivningsåret som 1971). Mellan dessa båda skrifter ligger en avsevärd tid men än mer utveckling. Djos Per Andersson meddelade sina romaniord i fängelset, efter det att han fått veta att hans dödsdom var oåterkallelig; det var förutsättningen för att han skulle sprida de hemliga orden (Gjerdman 1947:8 f.). Johansson däremot var själv av resandesläkt och satte sitt eget folks språk på pränt. Bland övriga arbeten om romani finns det skäl att särskilt nämna Gerd Carlings *Romani i svenskan* (2005), som erbjuder en naturlig jämförelse med den nu utgivna ordboken. Carlings bok innehåller i sin lexikondel ca 160 uppslagsord på romani, Roger Johanssons *Svensk rommani* drygt 900 och den nu utkomna *Ordbok över svensk romani* innehåller ca 1800!

Det förhållandet att romani så länge tjänat som hemligt språk har i många hänseenden satt sin prägel på det. För det första är källorna få och det bidrar till att inte ens frågan om språkets ursprung är alldeles klar: antingen representerar denna form av romani den första vågen av romska invandrare eller också handlar det om ett språk i de lägsta samhällsklasserna, vilket påverkats av senare romska invandrades språk (så t.ex. Heymowski i Johansson 1977:5). Ordbokens författare ansluter sig till den förstnämnda uppfattningen, alltså att romani i den form det presenteras här representerar vad som kallas *stratum I* eller första vandringens romani. Det går då tillbaka på sådana romanitalande gruppers språk, som nådde Sverige kanske redan på 1400-talet. Argumenten för denna uppfattning är många. Ett tungt vägande är ordförrådets sammansättning som återspeglar skiftande kontakter genom historiens gång. Men även själva orden tycks mig peka i samma riktning. Att '50' heter *pansh descha* och 'tand' *danta*, förklaras enklast av deras ursprung direkt i ett nyindiskt språk, ett satem-språk som inte undergått den germanska ljudskridningen.

Utvandringen från de centrala delarna av Indien – inte de nordvästra som det brukar sägas men som Carling på goda grunder (s. 15) avvisar – gick i etapper och längre uppehåll under färden avsatte sina spår i språket. En fenno-ugrist associerar genast till ungrarnas vandringar bort från övriga ugriska folk med ty åtföljande vackra lånordsskikt i språket. Lånordsskikten gör att *Ordbok över svensk romani* bjuder den etymologiskt intresserade till fest. Ordet för 'väg', *drom*, är grekiskt och bakom ordet *snajdare* 'skräddare' ligger naturligtvis tyskans *Schneider*. Men också en rad andra språk har avsatte spår i de resandes språk. Ordet *skrippika* eller *skripka* 'fiol' är ren ryska (särskilt den senare formen, jfr ry. *skripka!*) och bakom *tęjta*, plural *tejter* 'lus' ligger finska *täitä*, partitiv pluralformen av *täi* 'lus' (Johansson 1977:87). Det finns mer att fundera över: Ordet *sárvis* 'älg, ren, horn' måste rimligen vara ett lån

från samiskan, jfr nordsamiska *sarvvis* 'älgdjur, rentjur'. Och när det gäller lån från romani: visst är romani *péko*, -t 'lapp, papper, brev' ett troligare ursprung för svenska *pek* än *pekorál* (Carling 2005:97 resp. SAOB P 551). Svenska *pek* behöver ju inte ha någon negativ laddning. Det är dessutom generellt sett svenskans vardagliga tal-språk och slang som berikats av romaniord, t.ex. med ord som *tjavo* (som ger *tjabo*, jfr Larsson 1990), *tjej*, *jykklo* (varav sv. *jycke*) och *pava*.

Den romani som talas av sådana familjer som svensken i gemen brukade kalla zigenare representerar en långt senare invandring. Det går tillbaka på stratum III, en språkform talad av romer som hållits som slavar (!) i Moldavien och Valakiet och som frisläpptes först 1855. Däremellan finns stratum II, dialekter som främst talas av romer från Balkan. De olika lånordsskikten i romani är således tillsammans med ordens form ett starkt argument för att den form av romani som ordboken presenterar faktiskt representerar stratum I. Det förefaller inte troligt att resandesläkters kontakter med senare invandrade romska grupper som representerade stratum III skulle resultera i så prydliga lånordsskikt, som de man finner i föreliggande ordbok.

Mot vissa punkter i ordboken kan man naturligtvis anföra kritik. De båda romanitexterna i slutet av boken (s. 182–187) hade t.ex. gärna kunnat analyseras, inte endast förses med svensk översättning. Annars är det avsnittet om uttal och stavning (s. 20–26) som, alldeles oväntat, är valhant skrivet och innehåller en rad oprecisa formuleringar. Det talas om att en användning av det svenska grafemet <å> skulle ha resulterat i »många onaturliga stavningar» – trots att varje stavningssystem är konventionellt och inget naturligt. Varje språks ortografi bör därför baseras på dess eget fonologiska system, utan något sneglande på majoritetsspråken i omgivningen. Sydsamiska erbjuder många exempel på hur det annars kan gå. Inte heller är det något kort å i svenskans *gård* (s. 21) och hur »synnerligen aktiva» aspirerade klusiler låter vore intressant att få veta. Beskrivningen av uttalsvariationen av <ch> (s. 22) präglas inte heller direkt av någon klarhet. Däremot är själva ordlistan, så vitt jag kunnat finna, nästan felfri. På s. 100 under *mula* 'dö' står dock ett *mengrar* i första exempelsatsen; eftersom det är imperativ skall formen lyda *mengra*. Ytterligare ett par sådana futiliteter skulle kunna letas fram.

Romani har varit de resandes hemliga språk och det är i kontakter resande emellan och inom hemmets fyra väggar det använts och används. Det innebär att språket idag – trots sin förbättrade ställning som ett av Sveriges officiella minoritetsspråk – är sårbart. Hoten är flera, bl.a. en vilja att även fortsättningsvis hålla språket okänt för andra, variationen inom romani och säkert också en purism. Förhållandena är med andra ord i många stycken analoga med de samiska språkens ställning, inte minst kanske med sydsamiskans. Lenny Lindell har valt att göra sitt språk tillgängligt för andra och inte nog med det. I en bilaga till ordboken publicerar han till och med fotografier ur sitt familjealbum. På sin hemsida försvarar han sitt förfarande med att han därigenom vill öka överlevnadschanserna för romani i Sverige och då särskilt bland yngre generationer. Detta är lika modigt som lovvärt och man önskar gärna all framgång åt alla goda krafter som verkar för att bevara och utveckla den språkliga mångfalden i Sverige.

Det som hittills framförts om ordboken är ändå det som är minst fascinerande för en språkman. I alla undersökningar av språkkontakter är utvecklingsgången i språklig påverkan densamma: det börjar med lånord och på kuppen kommer det lätt med en del syntaktisk påverkan. Lånorden kan också medföra påverkan på ljudsystemet, men vi får alltid höra att det är morfologin som är det opåverkade språkets sista bastion; språkets formsystem bevaras i regel trots kraftig påverkan på övriga delsystem. Allt detta vänds upp och ned när man studerar Ordbok över svensk romani. Syntaxen ser svensk ut, t.ex. vad gäller ordföljden. Många funktionsord ser ut att vara kalke-

rade på svenska, så t.ex. ordet *pälla* (med variantformer) som betyder 'om', både som preposition och konjunktion. Ljudsystemet överensstämmer i stort med svenskans (s. 20), sägs det; det finns t.ex. både grav och akut accent. Det är frestande att se än fler drag av svensk påverkan i ljudsystemet. På s. 23 heter det att fonemet /r/ realiseras på olika sätt hos ordbokens båda modersmålstalande författare: Thorbjörnsson-Djerf hade [ʀ] medan Lindell har [ʁ]. Kan inte detta sättas samman med att Thorbjörnsson-Djerf kom från Halland där /r/ är en uvular frikativa i dialekten, medan /r/ (i vissa ställningar) realiseras som uvular tremulant i västgötska dialekter? Lindell kommer från Lidköpings-trakten. Morfologin slutligen är nästan skrattretande svensk. Komparationen omfattar tre grader med ändelser som i exv. *schukkrano* 'vacker' : *schukkranoare* : *schukkranoast*. Bestämd form bildas med samma ändelser som i svenskan och verbets tempusbildning är lika svensk den: *jūra*, *jürade*, *jürat* betyder 'titta, tittade, tittat'. Även om det finns en del drag i t.ex. morfologin som inte kan härledas från svenskan, är ändå majoritetsspråkets påverkan på romani fundamental. Utom vad gäller ordförrådet! I ordförrådet finns gammalt språk gods bevarat. Det rör sig ofta om ord som pekar rakt mot ett ursprung i Indien: 'herre, förnäm herre' heter *raj* och 'pojke' heter *tjavo*. Det är sanskritorden *rājan-* 'furste' resp. *śāva(ka)-* 'unge' i nyindisk tappning (Larsson 1990 om *śāva-*). Tydligt har romanis funktion av hemligt språk lett till en utveckling, där det egna ordförrådet bevarats genom hundratals år. Svenska lånord har till och med kunnat kamoufleras med hjälp av inhemska avledningsändelser (Carling 2005:25). Annars har i princip allt annat varit öppet för påverkan från majoritetsspråket. Förklaringen ligger i att det är ordförrådet som mest försvårar utomståendes möjligheter att förstå vad resande talar om. Språkets funktion som hemligt språk har givit det dess karaktär. Det mänskliga språket rymmer ofattbart många utvecklingsmöjligheter!

Det var mycket länge sedan jag läste en så stimulerande och fascinerande bok som Ordbok över svensk romani. Den låter oss komma nära en grupp människor som genom sekler hållits utanför det svenska majoritetssamhället och den visar en typ av språkpåverkan som åtminstone jag aldrig mött tidigare. Utgivningen av Ordbok över svensk romani är en kulturgärning av stora mått, där en i ordets egentliga mening utanförstående grupp i det svenska samhället kommer oss till mötes, till och med i form av privata fotografier. Det är angeläget att Carling och – inte minst – Lindell fortsätter sitt arbete för att bidra till att de resande i Sverige kan fortsätta att bevara sitt språk och sin identitet.

Lars-Gunnar Larsson

LITTERATUR

- Carling, Gerd, 2005: Romani i svenskan: storstadsslang och standardspråk. Stockholm.
- Gjerdman, Olof, 1947: Djos Per Anderssons ordlista över svenskt förbrytarspråk. I: Svenska landsmål 1950. Uppsala. S. 1–46.
- Johansson, Roger, 1977: Svensk rommani. Uppsala. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 55.)
- Larsson, Lars-Gunnar, 1990: The Origin of Mordvin M *šaba*, E. *žaba* 'child' and Cheremis *šufō*. I: Nyelvtudományi Közlemények 91 (Robert Austerlitz Emlékönyv). Szerk.: M. Bakró-Nagy. Budapest. S. 147–153.

Från Lars Thomassons penna. Bibliografiska anteckningar 1956–2006. Redigerad av Per Frånberg, Peter Sköld och Per Axelsson. Umeå 2007. 139 s. (Skrifter från Centrum för Samisk forskning 7. Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar 60.) ISBN 91 974468 5 8.

Den som vill upprätta en förteckning över platser i vårt land där betydelsefull samisk forskning bedrivs får under inga omständigheter underlåta att föra upp Hällefors på sin lista. Där finns visserligen ingen högskola med samiska på programmet – men där finns Lars Thomasson.

Lars Thomasson föddes 1928 i Åre som son till Nils Thomasson, en man som kanske framför allt är känd som fotograf: den fotosamling, som donerades till Jämtlands läns museum efter hans död, omfattar runt 30 000 bilder! Lars Thomassons levnadsbana ledde in i storsamhället: efter studier i svenska och historia blev han först lärare på olika håll i landet och slutligen rektor och skolchef i Hällefors. Han gjorde också karriär som både kommunpolitiker och samepolitiker. Mellan 1961 och 1982 var han verksam i SSR, Svenska Samernas Riksförbund, först som sekreterare, slutligen som vice ordförande. Här fungerade han som Israel Ruongs högra hand.

Vid sidan av dessa arbets- och tidskrävande insatser har han också hunnit ägna sig åt samisk forskning på en sådan nivå att han 1994 kallades till hedersdoktor vid Umeå universitet. Hans publikationer har en imponerande omfattning. Skrifterna från de senaste femtio åren, som sammanställts i föreliggande bibliografi, omfattar 943 nummer som publicerats på många olika håll: Samefolket, Nationalencyklopedin, Norrländsk uppslagsbok och i dagspressen.

Bibliografin »Från Lars Thomassons penna» inleds med en presentation av Thomassons verksamhet av Per Frånberg. Som historiker i Umeå understryker han naturligtvis Thomassons betydelse för forskningen där, inte minst hans roll som mentor för samiska doktorander. Detta avsnitt följs av några personliga vittnesbörd om Thomassons betydelse. Urvalet domineras av samiska forskare och doktorander i Umeå, men också Olle Andersson finns med. Han var under många år redaktör för tidningen Samefolket, där Lars Thomasson publicerade sin serie »Ur Jämtlandssamernas historia». Det blev en verklig långkörare på över 150 artiklar som senare publicerades samlat i boken »Ur Jämtlandssamernas nutidshistoria. En mer än hundraårig kulturkamp», recenserad i Svenska landsmål 2003. Ett annat arbete som bör framhållas särskilt är Thomassons bidrag till boken »Jämtlands och Härjedalens historia», i vars femte del – rörande perioden 1880–1980 – han publicerade ett utförligt kapitel baserat på primärkällor. I det fallet erbjöd tillgången till källmaterialet ett problem: källorna fanns till största delen i Riksarkivet eller Landsarkivet i Östersund och Thomasson var genom sitt arbete bunden till Hällefors. Problemet löstes genom att materialet lite oortodox lånades ut till pastorsexpeditionen i Hällefors, som hade godkänd arkivlokal.

Alla arbeten i bibliografin har naturligtvis inte ett så stort omfång och åtskilliga av dem har också publicerats på flera håll. Det gäller t.ex. de fyra minnesteckningarna över Israel Ruong från 1986, där mer eller mindre samma text publicerats både i Dagens Nyheter och i Samefolket och de fyra över Anders Åhrén, där samma artikel publicerats i Läntidningen (Östersund), Samefolket och Svenska Dagbladet. Detta är emellertid helt i sin ordning. Ruong torde vara väl känd även utanför det samiska samhället och Åhrén var SSR:s ordförande under en period av tio år. När sådana personer går ur tiden är det viktigare att deras verksamhet uppmärksammas i flera fora än att texten varierar.

Bibliografin Från Lars Thomassons penna ger bilden av en outtröttlig forskare.

Särskilt glädjande är att Thomasson framför allt ägnat sig åt det sydsamiska området, ett område där mötet mellan samiskt och svenskt understundom varit extra komplicerat. Man fäster sig också vid hans intresse för samiska författare och gläds dessutom över att möta en person med en i våra dagar så sällsynt egenskap som civilkurage. Thomasson har aldrig skyggat för att diskutera frågor som är komplicerade också inom det samiska samhället. Många personer och samhällsfrågor behandlas i de arbeten bibliografin förtecknar och därför hade naturligtvis åtminstone ett personregister, helst även ett ortregister, ökat användbarheten.

Lars Thomassons texter har publicerats under en lång följd av år och på många olika håll. Genom föreliggande bibliografi har den samiska forskningen fått ett hjälpmedel att finna angelägen litteratur.

Lars-Gunnar Larsson

Inger Larsson, Millefolium, rölika och näsegräs. Medeltidens svenska växtvärld i lärd tradition. Stockholm 2009. 256 s. Inb., ill. (Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 45. Supplement till Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens Tidskrift.) ISSN 1402-0386, ISBN 378-91-85205-83-7.

1. Framför mig ligger en ovanligt vacker bok med en lockande titel, ett delresultat av ett större projekt som avser att behandla förinneanska och linneanska växtnamn. Av Inger Larssons inledning framgår att boken i första hand »skall behandla samtliga svenska namn på växter som förekommer i tryckta utgåvor av texter tillkomna före 1526». Författaren är förstås medveten om att »svenska namn» egentligen är en omöjlig inskränkning: varför skulle t.ex. »*aloe*, *cypress*, *rosmarin* och *viol* betraktas som svenska namn»? Det medelhögtyska *hirs* är väl inte svenskt? Sanningen att säga: det finns få medeltida växtnamn i Sverige »för vilka utländsk påverkan inte har kunnat spåras». Och vad växte faktiskt i det medeltida Sverige? Ja, inte är det t.ex. *paradisäpple* 'granatäpple' och *daktil* 'dadelpalm'. Man upptäcker vid läsningen av denna spännande bok att den svenska växtvärlden genom de medeltida källornas generösa förmedling kan te sig yppigt exotisk.

I den välmatade och instruktiva inledningen diskuteras de förinneanska växtbenämningarna och skillnaden mellan den vetenskapliga och den folkliga botanikens sätt att klassificera växter, t.ex. att benämningen *gräs* i den folkliga botaniken kom att betyda 'ört', 'växt' i allmänhet. De källskrifter som framställningen bygger på – de som motsvarar »lärd tradition» i bokens titel – är de medeltida lagarna, Klemmings Läke- och örteböcker från Sveriges medeltid, Peder Månssons skrifter samt ett antal handskrifter, bl.a. glossarier från Vadstena kloster. Författaren söker i sin inledning ge en bild av hur det främmande inflytandet har kunnat påverka det svenska växtnamnskicket. Klostren spelar en viktig roll; man kan visa att 800-talets »växtrepertoar» också förekommer i Henrik Harpestrengs Den danske urtebog från 1200-talet och i Christiern Pedersens legebog från 1500-talet. Och dessa två, Harpestreng och Pedersen, har genom sina böcker spelat en helt väsentlig roll för de svenska läke- och örtaböckerna.

2. I den drygt 130 sidor långa växtförteckningen kommenteras ca 250 olika växter,

från *Acer platanoides* 'skogslönn' till *Zingiber officinale* 'ingefära'. Till varje växt fogas t.ex. uppgifter om fornsvenska, forndanska och fornvästnordiska benämningar. Äldre latinska namn anförs. I förekommande fall anges t.ex. om växten är en läkeväxt. Dessutom ges ett eller flera citat från källskriften. Så står det exempelvis om *Achillea millefolium* 'rölleka': *Millefolium är nese gräs wpa swensko ok rölika wppo dansko*. Källskriften i detta fall är Klemmings Läkebok 3. De fornsvenska citaten har författaren i regel översatt som hjälp för den ovane läsaren.

Att många av växterna har en religiös innebörd förstår man t.ex. av det citat som fogas till *Commiphora* 'balsam' och 'myrra': *min älskelike christus är mik mirra kärwe* (från Svenska Medeltids-Postillor). I andra fall sägs det tyvärr enbart att växtnamnet förekommer i »religiös kontext».

En asterisk dyker då och då upp i artiklarna. Den anger resp. växts tidigaste förekomst i Norden (ofta intetsägande: »Introducerades under medeltiden», ibland förunderligt exakt: »Känd sedan ca 200 f.Kr.»). Om *Verbena officinalis* 'järnört' sägs det att den introducerades under första århundradet efter Kristi födelse. Vad betyder »introducerades»? Ibland skapas en besynnerlig motsättning: *Lepidium sativum* 'smörgåskrasse' och *Nasturtium officinale* 'källfräne' behandlas under samma rubrik, eftersom det är svårt att avgöra vilken växt som avses: »*Lepidium* (*sativum*) introducerades under vikingatiden medan *Nasturtium* är ovanlig.» Var introducerades *Lepidium*? Det hade hursomhelst varit bättre om författaren för varje uppgift hade hänvisat till den källa det är fråga om, en artikel i tidskriften *Populär arkeologi*.

En del identifieringar av växterna kan vara tveksamma. Så är fallet med den *korsyrth*, om vilken sägs att den *pleghir wäxe aa husum oc i mwrom*. Författaren menar att det med utgångspunkt från belägget är »omöjligt att avgöra vilken växt som avses med *korsyrth*». Förvirrande nog kallas örten ändå *Centaurea benedicta* 'kardbenedikt' och förses med bilden av just denna växt.

Ett liknande exempel är *Convolvulus arvensis* 'åkerbinda'. Det handlar om det fornsvenska belägget *colobium iord homble* i ett latinskt-svenskt glossarium. Växten har identifierats som 'åkerbinda', vilket författaren misstror. Hon menar att det kan vara fråga om någon fibbleart. Ändå denna rubrik och bild av åkerbinda!

Ibland undrar man över anledningen till att författaren tvivlar på en identifiering. Om *Peucedanum palustre* 'kärrsilja' står det på s. 152 att beskrivningar »i läkeböckerna om växtens egenskaper pekar snarare mot att det skulle vara *Pimpinella saxifraga* 'bockrot'». Formuleringen ropar på belägg ur läkeböckerna.

En helt annan typ av självklart mångtydiga växtnamn är t.ex. *hönsa gräs* som kan avse *Polygonum aviculare* 'trampört' eller *Stellaria media* 'våtarv' eller *Capsella bursa pastoris* 'lomme'.

Någon gång ifrågasätts den svenska namngivningen – så i fråga om *Paliurus spina-christi* 'borre'. I det latinskt-svenska glossariet GU C 20 förekommer *Paliurus borre*. Författaren menar s. 148 att den svenska översättningen (!) skulle vara felaktig; busken är stor och växer vild vid Medelhavet. I själva verket är det väl *borre* i betydelsen 'kardborre'. Busken är ovanligt taggig och har förknippats med Kristi törnekrona.

Under *Petroselinum crispum* 'bladpersilja', 'persiljerot', tas av obekant anledning också upp *Aethusa cynapium* 'vildpersilja'. Det står (s. 150) att den nu är »förvildad i hela landet», vilket torde vara en överdrift.

Mer eller mindre egendomliga kommentarer bör ändras i senare upplagor: »Nämns i medicinska sammanhang och hemindustri» (om *Gossypium* 'bomullssläktet'), »Läkeväxt och seder och bruk» (om *Hedera helix* 'murgörna'), »Odlingsråd» (om *Olea europaea* 'olivträd').

Några rena slarvfel eller korrekturfel har jag noterat: s. 78, *Aquilegia vulgaris*

'akleja' har halkat med av bara farten. Den »nämns inte i svenska medeltida texter» och borde överhuvudtaget inte ha tagits med; s. 142 står *skvattram* under det latinska namnet *Myrica gale* (= Pors) i stället för *Ledum palustre* eller *Rhododendron tomentosum*; s. 189 står det om *väpling* och *kleverblad*: »används även om andra växter med tredelade blad, t.ex. klöver, harsyra» – skall kanske vara *vattenklöver*; s. 201 står *Gentiana purpurea* 'gullgentiana' – skall vara *lutea*.

3. En stor grupp växtnamn är de som hör hemma i de fornsvenska lagarna (inklusive Gutalagen och Skånelagen). Enligt inledningen s. 31 uppgår de till ca 30 namn. Det visar sig att redovisningen blir något nyckfull. Ofta finner man citat från lagtexter, så t.ex. *Avena sativa* 'havre' och *Phragmites australis* 'vass'. Ibland anges enbart »Lagväxt», t.ex. *Allium* 'löksläktet', *Cannabis sativa* 'hampa', *Myrica gale* 'pors', *Triticum aestivum* 'vete'. Någon gång finns ingen hänvisning alls, t.ex. *Pinus silvestris* 'tall' eller möjligen felaktig hänvisning, *Fucus vesiculosus* 'blåstång'.

Den största växtnamnsgruppen är givetvis läkeväxterna, hämtade från läkeböckerna. Man får t.ex. under rubriken *Foeniculum vulgare* 'fänkål' veta om botemedel mot sjuk och kall mage: *Tw skalt taka myntha oc spykunardhus, malyrth oc skathana aff fenikaal*. Den nyfikne finner dock att vare sig *Mentha*, *Nardostachys jatamansi* eller *Artemisia absinthium* erbjuder samma bot. Under dessa rubriker ges andra exempel. Man anar dels att valet av rubriker är tillfälligt, dels att växtnamnsmaterialet är stort. Läsaren kan med andra ord inte veta hur ofta de dåtida läkeböckerna använde t.ex. malört i sina recept. Till sin hjälp har läsaren dock väl fungerande register över både nutida svenska och fornsvenska namn.

Som sagt finns det i materialet få svenska folkliga växtnamn med inhemsk anknytning. Avslutningsvis behandlas några av dessa lite mera ingående, bl.a. *Gentiana purpurea* 'baggasöta', 'söta från Norge' (jfr 'norrbagge'), *Frangula alnus* 'brakved', vilket namn enligt författaren förslagsvis kan knytas till kruttillverkning och *Artemisia vulgaris* 'gråbo', som Bengt Hesselman i en berömd artikel har menat utgå från ordet *buna* 'ben, isht stort lårben', förleden *grå* 'något mindrevärdigt eller rent av något besvärligt eller otrevligt'.

Några kommentarer till framställningen:

S. 202 *Typha latifolia* 'bredkaveldun' beläggs en gång genom *dwnkäfle* i Peder Månssons skrifter på svenska. »Namnet *dwnkäfle* skulle kunna vara inhemskt, men det kan också vara nybildat av Peder Månsson.» *Dunkjävle*, som förekommer i svenska dialekter (västgötskan och småländskan enligt Rietz) och i norskan *dunkjevle* tyder väl på en vidare utbredning.

S. 203 *Plantago major* 'groblad', »det svenska namnet [är] unikt» och antas ev. vara inhemskt; jfr dock det besläktade isl. *græðisúra* och också *græðiblaðka* från *De mirabilibus Islandiae*, 1638, av Gísli Oddsson. Inte medeltida, men ändå.

S. 207 *Myrica gale* 'pors': »Att pors använts som ölkrydda i vårt land kan man knappast utläsa ur läkeböckerna.» Jfr dock uppgiften ur Läkebok 3:170 »oc skal drikka thz öl som wel är brukgit mz pors».

S. 214 *Fucus vesiculosus* 'thangh', en något egendomlig framställning som avslutas: »Peder Månsson anför det av mig enda kända medeltida belägget på växtnamnet *thangh* från nordiskt språkområde.» Dock anger författaren själv på s. 115 förekomsten av fvn. *þang*; jfr *þangs láð* 'hav' i en dikt av Steinn Herdísarson från ca 1100.

4. Illustrationerna i växtförteckningen är till största delen hämtade från *Ortus sanitatis*, den upplaga som trycktes i Tyskland 1517. Egentligen har *Ortus* mycket litet med de svenska växtnamnen att göra. Det enda sambandet är att Christiern Pedersen

har använt ett känt exemplar av boken. Författaren säger att hon vill »förmedla något av samtidens syn på växtillustrationer men också de svårigheter Christiern Pedersen stod inför vid sammanställningen av sin örtabok». Visst, svårigheterna att identifiera växter utifrån illustrationerna är stora. (Avsevärt mycket lättare blir det t.ex. i den kommenterande, sista delen, vari författaren har hämtat sina illustrationer från bl.a. J. W. Palmstruch, *Svensk botanik, 1802–1829*, och C. A. M. Lindman, *Bilder ur Nordens flora 1–3, 1901–1905*.) Men vinsten är att man handfast kommer medeltiden närmre genom de vackra träsnitten. Det har blivit en mycket fin bok, estetiskt tilltalande, innehållsrik, stimulerande att titta i, bläddra i och njuta av.

Jan Nilsson

Språk i Oslo. Ny forskning omkring talespråk. Red.: Janne Bondi Johannessen og Kristin Hagen. Oslo 2008. 245 s. ISBN 978-82-7099-471-7.

Metodiska och teoretiska framsteg inom språkforskningen är inte sällan resultat av tekniska landvinningar som gjort det lättare att registrera, analysera och arkivera tal och texter och möjliggjort allt pålitligare, rikare och mer preciserade resultat. Under tidernas lopp har, för att ta några exempel, boktryckstekniken, kymografen, oscillografen, sonagrafen, fonografen med dess efterföljare grammfonen och bandspelaren och under de senaste ca 40 åren alltmer avancerade digitala apparater och dataprogram befordrat en djupare kunskap om språket i alla dess aspekter. Sentida utveckling av datortekniken har lett till vad som ibland kallas korpuslingvistik. Det karakteristiska för den forskningsinriktningen är stora, systematiskt insamlade och lagrade skrift- eller talspråksmaterial som sorteras efter olika inom- och utomspråkliga kriterier, vilket möjliggör en mängd olika sökningar och bearbetningar. Särskilt användbar blir en sådan korpus om de ingående enheterna (ord och konstruktioner) är morfologiskt, syntaktiskt och semantiskt märkta eller taggade som facktermen lyder.

Syftet med den nu anmälda boken är att presentera en sådan ny korpus, *NoTa-korpusen* (Norsk Talespråkskorpus – Oslo delen) och demonstrera hur denna vetenskapligt kan användas. Volymen omfattar förutom en inledning 19 uppsatser som är grupperade i fyra avdelningar: ord: lexikografi, sociolingvistik, grammatik, fonetik (7 st.), samtalsanalys (3 st.), syntax: ordföljd och konstruktioner (4 st.), språkteknologi (4 st.) samt en avslutande översiktlig redogörelse för den interna sociolingvistiska variationen i några variabler i Oslospråket. Bidragen är bearbetningar av föredrag som hölls vid ett seminarium arrangerat i november 2006 med anledning av att NoTa-korpusen blev färdigställd i en första version. Artiklarna är överlag ganska korta (10–15 sidor) och bygger så gott som alla empiriskt på materialet i korpusen. Boken får därmed karaktär av ett smörgåsbord som bjuder på lockande smakbitar snarare än bastanta varmrätter. De flesta bidragsgivarna är naturligt nog norrmän, men bland författarna finns också danskar, svenskar och en islänning. Merparten är etablerade seniora forskare men också yngre forskare är representerade. Arbetet med att skapa korpusen har stötts av Norges forskningsråd.

Korpusen består av halvformella intervjuer och informella samtal, inspelade 2004–2006, med i allt 166 informanter som är födda, uppvuxna, arbetande och bosatta i Osloområdet, vilket här inkluderar kommuner på pendlingsavstånd från huvudstaden. I det som kallas det representativa urvalet ingår 144 personer, jämnt för-

delade på variablerna kön, ålder, utbildning och geografisk tillhörighet, definierad efter det område där de bott längst, och områdena har slutligen dikotomiserats i Oslo väst och Oslo rest. De 22 talarna utöver de 144 består av sådana samtalspartner som inte själva ingår i den ursprungligen konstruerade informantmatrisen och som inte beaktas vid interna gruppjämförelser men vilkas tal utnyttjas för de rent fonologiska, grammatiska och lexikala analyserna. Talarurvalet är inte slumpmässigt utan ett s.k. omdömesurval, något som har praktiserats i de flesta klassiska sociolingvistiska undersökningarna. Korpusen omfattar lite drygt 900 000 ord som är ortografiskt transkriberade och morfologiskt taggade i fråga om ordklass och böjningsdetaljer. Detta gör att man nu kan söka efter bestämda ord, ordelement, ordsekvenser och grammatiska kategorier och att dessa sedan kan kombineras med utomspråkliga variabler som informanternas ålder, kön, utbildning, bostadsområde och med talsituation. Till transkriptionerna är också kopplade ljud- och videofiler. Det framgår vidare av ett par bidrag att man också arbetar på en automatiskt genererad fonetisk transkription och på en syntaktisk notation som ska göra det möjligt att automatiskt analysera syntaktiska strukturer och bl.a. automatiskt känna igen yttrandegränser. Beskrivningen av korpusen och transkriptionen är i boken påfallande summarisk, och för den som vill använda korpusen är det nödvändigt att ta del av den utförligare beskrivning som finns på projektets hemsida, till vilken det hänvisas i boken.

Det är givetvis ogörligt att i en kort recension göra rättvisa åt alla bidrag, och presentationen av innehållet blir därför mycket översiktlig. En uttalad ambition med projektet var att skapa ett förhållandevis stort och mångsidigt talspråksmaterial som skulle kunna användas för att fylla ut de luckor och avhjälpa de skevheter som behåftar befintliga norska ordböcker och grammatikor, som ju till alldeles övervägande del bygger på skriftspråk. Med det symposium som den här volymen är ett resultat av ville man dels demonstrera användbarheten för olika slags språklig analys av stora, systematiskt insamlade och bearbetningstekniskt smidiga material, dels bidra till vidgade empiriska och teoretiska kunskaper om modernt norskt språk. Ett genomgående drag i författarnas argumentation är därför att den förs mot den bakgrund som bildas av tämligen sena standardverk om norskt språk som Faarlund, Lie & Vannebo, *Norsk referansegrammatikk* (1997), Wangensteen et al., *Bokmålsordboka* (2005), Hovdenak et al., *Nynorskordboka* (2006), Vikør et al., *Norsk ordbok* (1966–) och i speciella fall *Svenska Akademiens Grammatik*.

Ett par exponenter för denna uppläggnings är de två första, lexikografiskt inriktade artiklarna »Talespråksforskningens betydning for leksikografien» av Ruth Vatvedt Fjeld och den med den i förstone inte helt genomskinliga rubriken »'Syns du jallanorsk er lættis, eller?' – om taggen [lang=X] i NoTa-Oslo-korpuset» av Toril Opsahl, Unn Røyneland & Bente Ailin Svendsen. Den förra pekar på lakuner och snedrepresentationer av synonymer och betydelseutvecklingar i den välrenommerade *Bokmålsordboka*, vilka sägs bero på dess källmaterial som missgynnat talspråket. Determinativerna *herre* och *derre* som i *sånn derre* t.ex. är båda med i NoTa, den förra med 178 belägg och den senare med 1339, men i ordboken saknas *derre*. I många fall framkommer i talspråkskorpusen stora frekvensskillnader mellan olika synonymer eller formvarianter av samma begrepp som inte alls återges rättvisande i ordboken. Det ges också flera exempel på betydelsespplittring mellan t.ex. konkret och metaforisk användning av variantformer som inte framgår i ordboken. Förf. framhåller det otillfredsställande med detta förhållande, speciellt med tanke på språkvårdens mål att skriftspråket ska ligga nära talspråket. Den andra artikeln tar upp ord i NoTa som man inte påträffar alls i *Bokmålsordboka*. Det rör sig om slangord, lånord från engelska och lånord från andra språk. De engelska lånorden är talrikast, därefter de norska slangorden. Som väntat är det främst ungdomar som använ-

der de här orden och de äldsta talarna, 51+, minst. Här finns också en hel del intressanta gruppdata om den interna variationen bland ungdomarna.

I de flesta av uppsatserna gör man också jämförelser med andra korpusar, som *Oslo-korpusen av tagga norske tekstar*, *nynorskdel* och *Oslo-korpusen av taggede norske tekster*, *bokmålsdelen*, *Leksikografisk bokmålskorpus*, *TAUS-korpusen* med *Oslo* från 1970-talet och den svenska *PAROLE*-korpusen. Det här kan ge en antydning om att tyngdpunkten i boken ligger på morfologi och syntax och det är alldeles riktigt. Nio artiklar behandlar grammatiska frågor, däribland två – av Elisabet Engdahl och Jan Svennevig – ur ett interaktionellt perspektiv, men bara en handlar om fonologi, skriven av Gjert Kristoffersen & Hanne Gram Simonsen. Den tar upp uttalet av *sl*-sekvenser, dvs. variationen mellan [sl] och [ʃl], bl.a. manifesterad i uttalet av *Oslo*, och är en mönstergill variationslingvistisk analys av inom- och utomspråkliga faktorer som påverkar variantvalet. Språkstrukturellt skiljer man primärt på inommorfematisk ställning och ställning där /s/ och /l/ åtskiljs av en morfemgräns, inom den förra sedan på initial, medial och final position; vidare särhålls fall där /l/ är stavelsebildande som i sekvensen *-sel* och slutligen tas hänsyn till detaljer i den fonetiska kontexten i övrigt. De sociala faktorerna utgörs av ålder, kön och bostadsområde; det sistnämnda samvarierar i rätt hög grad med socioekonomisk ställning. Däremot hade man vid excerperingstillfället inte tillgång till den situationella indelningen i mer och mindre formell. Resultaten är både väntade och överraskande. I framljud är apikalt uttal i det allra närmaste helt genomfört, men i övriga ställningar varierar uttalet. I gruppen *Oslo rest* finns inga könsskillnader, hos yngre och vuxna, dvs. talare upp till 50 års ålder, är apikalt uttal det enda förekommande, men hos äldre lever [ʃl]-varianten kvar till 30 %. I *Oslo vest* är det bara de yngre som i det närmaste når upp till 100 % [ʃl], medan de två övriga åldersgrupperna totalt sett ligger ganska lika på 60–65 % apikalt uttal. Där är dock könsskillnaderna påfallande, särskilt det förhållandet att de går åt olika håll. Ett plus i förhållande till andra artiklar är att förf. här också utnyttjar individdata och inte bara gruppdata i redovisningen av variantfördelningen. När sekvensen *sl* splittras av en morfemgräns, visar det sig vidare att det nyare uttalet är klart vanligare när gränsen avskiljer ett avledningssuffix än sammansättningsleder. Här blir det också frågan om variation på ordnivå, *koselig* med 99 % bakre uttal och *plutselig* med bara 1,4 % bakre. Förf. räknar i dessa fall förutom med fonologisk kontext också med expressiva faktorer.

Kristoffersen & Gram Simonsens bidrag skiljer sig från övriga inte bara genom att behandla ett fonologiskt ämne (att det här är den enda uppsatsen inom detta område är uppseendeväckande när korpusen utgörs av talspråk och ljudfiler är tillgängliga), utan också genom att den presenterar en gedigen sociolingvistisk analys. Det ingår i några andra bidrag också en del uppgifter och resonemang om sociolingvistisk variation, men de verkar oftast lite påklistrade och tillkomna mest av plikt snarare än av insikt om socialpsykologiska faktorer inverkan på språkliga förändringsprocesser. De allra flesta resultat som presenteras baseras dessutom på råa gruppdata. Det allmänna intryck jag får är att man lagt väsentligt större vikt vid de grammatiska och semantiska analyserna än de sociolingvistiska, som inte borrar lika djupt som de förra. (Nästan) alla uppsatser baserar sig på *Oslo*-korpusen, men *Oslo*-språket framställs, i de flesta bidrag, inte särskilt tydligt som en varietet i förhållande till andra eller som rymmande intern variation. Det behandlas mer som representant för allmänt nutida talspråk, kanske med viss tonvikt på ungdomsspråk.

De bidrag som är grammatiskt inriktade ger alla ny och intressant kunskap om fras- och satsstrukturella fenomen. Två artiklar utmärker sig genom sitt förhållande till *NoTa*-korpusen. Inger Margrethe Hvenekilde Seim gör en fallstudie av ett samtal mellan två yngre män från en flerkulturell miljö i *Oslo*, vilket kretsar kring etnicitet

och identitet, och den styrande forskningsfrågan är hur dessa görs relevanta och förhandlas fram i samtalet. Här spelar det ingen roll att samtalet ingår i en stor korpus; förf. går aldrig utanför samtalet och uppsatsen kunde lika gärna ha baserats på ett enskilda samtal vilket som helst. Tyvärr saknar framställningen konkreta exempel, något som kan förklaras av att den är ett sammandrag av en masteruppsats, men med den samtalsanalytiska metod som förf. tillämpar blir resultatet inte så lyckat. Den andra något avvikande artikeln är Lars-Olof Delsing's genomgång av två talakter, nämligen exklamativa och undringar, i skandinaviska standardspråk och dialekter. Båda typerna kan stå i satser som framhäver ett led och sådana som inte gör det; framhävorna kan knytas till adjektiv/adverb eller till nominal och satserna kan ha huvudsatsordföljd eller bisatsordföljd. Delsing demonstrerar den utbredda variationen över skandinaviska varieteter med likheter och olikheter, men han har vad jag kan se inte ett enda exempel från NoTa. Där fann han inga exklamativa satser utan bara självständiga exklamativa fraser. Det är en mycket instruktiv artikel, men man kan möjligen tycka att den hamnat i fel sällskap.

I alla de tre bidragen som klassificerats som samtalsanalys – Engdahls, Seims och Svennevigs – framkommer viss kritik av transkriptionsnormen som otillräcklig för samtalsanalytiska syften. Det är särskilt avsaknaden av eller bristfälligheten hos markeringar av pauser, överlappningar, intonation och betoning som påpekas. Samtidigt måste man betänka att NoTa är avsedd för flerfunktionellt bruk och inte gärna kan innehålla allt som forskare med olika intressen efterlyser. Specialbearbetningar får de enskilda forskarna själva utföra; det kan vara bra att veta.

Andra strukturer på fras- och satsnivå som behandlas är variationen mellan adnominalt *åssen* och *hvordan* i Oslomålet (och synonymer i några andra norska dialekter) (Vangnes), *hun* och *han* som demonstrativer med psykologisk distal betydelse omedelbart före en personbeteckning (Johannessen), bruket och den pragmatiska innebörden av *veldig*, *sånn* och kombinationen *veldig sånn* + substantiv (Lie), substantiverade nakna superlativer i fraser som *det er verste jeg har hørt* (Hrafnbjargarson), rak ordföljd i underordnade, av talaren hävdade *att*-satser (Julien), ellipser dels med utelämnat subjekt och dels med utelämnat huvudverb+riktningsadverbial efter modalverb (Nygård, Eide & Åfarli). Den artikel som har det längsta historiska perspektivet är Vannebos om utvecklingen av sättet att räkna med tiotalen före entalen som infördes 1951 och som gått stadigt framåt sedan dess.

De fyra sista artiklarna tar alla upp språkteknologiska problem vid försöken att göra korpusen sökbar för olika syften. Här beskrivs problem och (del)lösningar på vägen mot att möjliggöra automatisk fonetisk och syntaktisk analys av korpusen. När det gäller att få till en norsk ljudskrift på grundval av den ortografiska transkriptionen har man funnit det förmånligast, i varje fall arbetsekonomiskt, att gå över en till danska överförd ortografi och sedan utnyttja ett befintligt system för att förvandla denna version till dansk ljudskrift som i sin tur med hjälp av en uppsättning regler transsubstantieras till norsk ljudskrift. Jag är inte kompetent att bedöma de program som skapas eller modifieras för att nå fram till de önskade automatiskt analyserbara versionerna eller värdera de lösningar man stannat för men kan konstatera att det för att åstadkomma i slutändan felfritt fungerande program krävs en del manuell taggning och hanterande av undantag. Den arbetsekonomiska vinsten för de framtida nyttjarna av korpusen är dock med säkerhet den nuvarande mödan värd.

Något som inte nämns explicit men som framgår indirekt av ett par av artiklarna är den resurs som NoTa utgör för studiet av språklig förändring i realtid. Detta genom att man har tillgång till en digitaliserad version av Talemålsundersøkelsen i Oslo (TAUS) från början av 1970-talet. Även om denna är betydligt mindre och inte lika systematiskt uppbyggd som NoTa, borde det med lite justeringar av åldersgrup-

per och utbildningsklasser i den äldre undersökningen gå att göra korpusarna jämförbara. TAUS är ju numera både ortografiskt transkriberad och morfologiskt taggad. Två så stora talspråkssamlingar insamlade med 30 års mellanrum från en storstad är sällsynta. I Sveriges tre största städer finns inte något liknande. Jag vill alltså sluta med att uttala den förhoppningen att en grupp hängivna norska sociolingvister tar sig an oppgiften att beskriva OsloSpråkets sentida förändring i virkelig tid. Den aktuella volymen lovar att detta foretag skulle avsätta mycket intressanta resultat.

Bengt Nordberg

Samlade visor. Perspektiv på håndskrivna visbøcker. Red.: Gunnar Ternhag. Uppsala 2008. 258 s. Inb., ill. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 105.) ISBN 978-91-85352-78-4.

De fleste av de tolv artiklene i denne antologien bygger på et symposium holdt på Svenskt visarkiv i Stockholm den 6.–7. februar 2008. Seminaret og denne påfølgende antologien har et *kildemateriale* i sentrum, ikke et forskningsfelt, et begrep eller et felles teoretisk utgangspunkt, slik antologier ofte har. Her samles forfatterne rundt en materialkategori – håndskrevne visebøker. Bidragsyterne kommer fra ulike vitenskapelige disipliner, de er musikkvitere, folklorister, litteraturvitere, historikere og forskere i nordiske språk. Det stilles vidt forskjellige spørsmål, og emnet belyses på mange forskjellige måter. I forordet skriver redaktør Gunnar Ternhag at meningen med boka i første rekke er å rette oppmerksomheten mot et lite brukt kildemateriale og demonstrere hvor mangesidig det kan utforskes. Ønsket er at den kan stimulere til nye, og ennå uante, måter å studere slike kilder på. Ternhag understreker også viktigheten av tverrfaglighet og dens betydning for utveksling og utvidelse av vitenskapelige verktøy, som angrepsmåter og terminologier. Ti av forfatterne har tilknytning til svenske institusjoner, én er dansk og én er norsk. Antologien har et viseregister som henviser til artiklene, noe som er med på å gi boka økt anvendelighet.

Gunnar Ternhag innleder antologien med å lede oss inn i en skrivesituasjon der vi får møte soldateleven Anders Örn, torsdag 26. januar 1899, og vi får en liten smakebit på hvordan selve det å skrive en sangtekst i ei visebok kan være en sosial setting der viser utveksles, skrives av etter andres visebøker, og at selve skrivingen kan fungere som en øvelse i skriveferdigheter. Leseren forstår med andre ord raskt at håndskrevne visebøker kan berette langt mer enn bare hvilke viser som ble sunget og skrevet ned. Videre i innledningskapittelet blir vi presentert for noe av det mangfoldet av problemstillinger og innfallsvinkler som antologien presenterer. Det er inspirerende lesning, og redaktøren evner å dra i alle fall denne leseren inn i teksten slik at jeg får lyst til å lese videre for å få utdypet det mangfoldet av temaer som innledningen gir en smakebit av. Det faktum at mange visebøker inneholder mye mer enn visetekster, gir informasjon om visenedtegnelsenes kontekst, der fokuset i større grad kan rettes mot visebokeieren enn mot selve visetekstene. Dette gjør at de håndskrevne visebøkene inngår i en større materialsammenheng sammen med brev, dagbøker o.l., som tyske forskere karakteriserer som «Ego-dokumente», altså dokumenter der mennesker framstiller seg selv, oftest i form av den hverdagslige skrivingen. En fordel for forskeren – og for leseren – er at kildene er så nære det enkelte menneske. Et annet voksende forskningsfelt har å gjøre med det utvidede musikkbegrepet, der Christopher Smalls term «musicking» har åpnet manges øyne. Med musick-

ing inkluderer Small alle slags aktiviteter knyttet til musikk for å vise hvor komplekst musikk opptar oss, og å skrive visetekster i en skrivebok faller absolutt inn under betegnelsen.

Antologien omtaler håndskrevne visebøker skrevet så langt tilbake som til slutten av 1500-tallet, men storhetstiden anslås til å være fra slutten av 1800-tallet, og kanskje spesielt begynnelsen av 1900-tallet, til det hele tones ned på 1950- og 60-tallet, da utklipp fra ukeblad tok mer og mer over. I «Visefugger og slagerbøker i Norge» nevner Velle Espeland *Rygnestadboka* fra Valle i Setesdal, skrevet omkring 1590–1620, og videre *Røldalsboka* fra første halvdel av 1600-tallet, men det er først på 1700- og 1800-tallet kildetilfanget øker. Margareta Jersild har skrevet artikkelen «'Wersar författade på Kongsholm och Jacobsberg'. Jacob Gravers versifierade dagbok från 1760-talets sällskapsliv». Gravers dagbok inneholder sangvers som alle er forbundet til eierens selskapsliv og ulike anledninger i hans og familiens liv med ditto hyllester, og er forfattet av ham selv og andre i hans omgangskrets. Jersild påpeker at det finnes en sterk jeg-sentrering i dokumentet. Graver har sammenstilt viser og skrevet dem inn i et eget vakkert skinnbind. Det er han selv som står i fokus, og det kan se ut til at han med dette ville bekrefte sin stilling som hyllet vert og venn i selskapslivet. Graver hørte til borgerskapet, behersket skrivekunsten, og avstanden mellom talespråk og skriftspråk var trolig ikke så stor.

I artikkelen «Visboken – en deltagare i flera skriftpraktiker» ser Ann-Catrine Edlund på den håndskrevne viseboka som literacy-artefakt, at den i språkvitenskapelig perspektiv er et spennende dokument over hvordan nyvunnet skrivekunnskap utnyttet til personlig bruk. Hun skriver om hvordan dialekttalende barn i skolen på tidlig 1900-tall ikke bare skulle lære å skrive, men i tillegg ble introdusert for en ny variant av det svenske språket. Sven-Bertil Jansson skildrer i «'Behaglig röra?' Den sjuke soldatens visböcker» soldat Brosenius, som i løpet av en lengre sykehusperiode, og så tidlig på 1900-tallet, fylte to tykke innbundne bøker med viser. Bøkene viser den skrivendes (ofte manglende) evne til korrekthet, og derigjennom hvordan det muntlige og auditivt oppfattede språket kolliderer med det som står skrevet og oppfattes med øynene. De sier noe om hvordan den skrivendes hjerne arbeider når han overfører en skrevet tekst fra et forelegg og gjør den til sin egen – det er åpenbart at Brosenius ikke skrev av bokstav for bokstav. I prinsippet, skjønt på et enklere plan, mener Jansson at viseoppskriftene vitner om prosesser som ligner den muntlige tradisjonens overføringer. Velle Espeland beskriver noe av det samme i forbindelse med et visemanuskript fra begynnelsen av 1800-tallet, der eieren, Torgrim Knudsen Linddefjeld fra Kvinesdal i Vest-Agder, har lært å skrive dansk, men avstanden mellom hans dagligtale og det danske skriftspråket er så stort at han gjør mange ortografiske feil. Spesielt problematisk viser det seg å ha vært når han forsøker å skrive dialekten han snakker til daglig, der resultatet blir en blanding av lydskrift og fordansket ortografi. Flere av de andre artiklene beskriver visebøker med skriveøvelser, både bokstaver og enkeltord, som prøver på skjønnskrift og hele visetekster der selve skriveøvelsen virker sentral.

Ungdomstiden synes å ha vært den viktigste perioden for å utveksle, samle på og skrive ned viser, både for unge kvinner og menn. Flere av artikkelforfatterne peker spesielt på menn i mannsmiljøer, som soldater, sjømenn, rallarer og menn i fengsel – menn med stor tilgang på ledig tid. Eva Danielson har i «Någonstans i Sverige. Några soldatvisböcker från beredskapstiden» undersøkt 16 visebøker fra 1942, skrevet av 7 kjente eiere pluss én anonym. I visebøkene er verdenskrigen knapt til stede, mens flere av bøkene har et rikt utvalg av grove viser, slagere, skriveøvelser m.m. Det bemerkelseverdige er at flere mer eller mindre identiske bøker synes å tilhøre samme eier. Danielson avslører at det ikke var så uvanlig å eie to eller flere visebøker, noen viser var de samme, mens andre – de pornografiske – fantes bare i den

ene boka. Én visebok var ment til å ta hjem og vises fram til kjæreste og familie, mens den andre kun var til bruk blant soldatvennene. I Gunnar Ternhags artikkel, «'Ett lejon var jag på norrbro.' Soldaten Örn skriver om sin plats», møter vi også soldaten, men fra en helt annen innfallsvinkel. Ternhag viser hvordan en visebokskriver – og visesanger – forflytter seg mellom tre plasser; hjemmets plass, skrivehandlingens plass og visas plass. Vi kan synges og lytte oss til et bilde av et visst sted, selv om vi aldri har vært der i virkeligheten.

Jens Henrik Koudal mener vi gjennom å studere håndskrevne visebøker kan finne sammenhenger mellom bokens repertoar og eierens miljø og personlighet, og han spør: hvilken sammenheng? I artikkelen «Stand, kærlighed og nation i to håndskrevne visebøger fra 1840'erne» sammenligner han visebøkene til Chresten Jensen Saxkjergaard, som var bondesønn og tjenestegjorde ved den danske flåte på 1840-tallet, og Mads Pedersen, som kom fra en husmannsfamilie, tjenestegjorde rundt omkring i sitt nabosokn og etter hvert som møllerdreng og tømrrersvenn. Mads' bok er fra samme periode som Chrestens, men innholdet i de to bøkene er ganske ulikt. Chrestens bok avspeiler et optimistisk livsperspektiv der stand, kjærlighet og nasjon gikk opp i en høyere enhet. Mads' bok er mer preget av tungsindige tanker med sørgelige sanger eller eventyrlige viser der han kunne lengte etter noe annet enn det han hadde. Koudal konkluderer med at gjennom valg av viser demonstrerer man sin interesse for diktets tema, avprøver sin identitet og bearbeider derved sin mentale situasjon. Gjennom visenes ord kan man uttrykke følelser som man ikke selv makter å formulere, og rette kritikk mot forhold som man ellers ikke tør kritisere offentlig. Den *betydning* som tilskrives den enkelte vise, varierer imidlertid. Diktets ord blir alltid tolket av mennesker i en kontekst. I Britt Liljewalls artikkel «Kärlekssamtal med visbokens hjälp» får vi møte to som bruker viser og sitat fra viser som den følelsesmessige og tildekte samtalen i kjærlighetsbrev, en samtale som er ment bare for de to i en tid da forlovelsesbrev ble betraktet som familiens kollektive eiendom. Hun viser hvordan visetekstene synes å ha fylt et behov og stilt et språk til rådighet, en mulighet for å uttrykke andre og sterkere følelser enn det var mulig å gjøre i klartekst.

Annika Nordström har undersøkt hvordan syv søsken, søsknene Svensson, snakker om og forstår sitt repertoar. I artikkelen «'Vi har tagit den till oss.' Handskrivna visböcker och levnadsberättelser» fokuserer hun spesielt på den nest yngste av søstrene (Vera, f. 1918) og hennes visebøker fra ungdomstiden på 1930-tallet. Nordström viser forholdet mellom en fiktiv teksts scene og ens eget liv, hvordan visebøkene har blitt til på ulike vis: for å lære seg, «snappe opp», huske, for å samle på nye ting og for å befestes, minnes og ta med videre noe gammelt. Og hvordan de i ettertiden vekker minner til live, dels som artefakter, dels som symboler på mennesker og livsperioder. Alf Arvidsson diskuterer i «Kontekstualiseringar av visböcker: ledtrådar och tolkningar» visebøkernes rolle i folkloristikken, og hvordan de bl.a. har blitt brukt for å rekonstruere kollektive repertoarer, som etter hvert ble avløst av et kontekstperspektiv. Märta Ramsten understreker i sin artikkel «Handskrivna visböcker: bruk och repertoar» viktigheten av å skille mellom repertoaret i en håndskrevet visebok og visebokskriverens eget sangrepertoar. Hun resonnerer rundt skriverens forhold til repertoar og de tidbildene vi får i de ulike bøkene. De er individuelle og særpregede, men gir også et enhetlig uttrykk. Kanskje kan man snakke om et kollektivt skapende, et slags «allsvenskan», som speiles i håndskrevne visebøker. Ramsten understreker at det også er viktig å se på hva som *ikke* eller sjelden er med i bøkene, som vogge- og barneviser, polsktraller og sangleker.

Alle artiklene er skrevet av erfarne forskere, noe som preger kvaliteten som helhet. Tverrfagligheten løfter boka ikke bare ved å gi den en spennende og overraskende faglig bredde, men også ved å synliggjøre hvor fruktbart samarbeid over faggrensene kan være. Antologien er interessant lesning, noen artikler mer enn andre, men her

er det mye å hente for lesere med ulike interesser. Artiklene spriker i innhold, men nettopp det er bokens styrke. Og den hadde tålt enda flere innfallsvinkler til temaet, men disse kommer forhåpentligvis etter hvert, inspirert av denne antologien. Det er ingen tvil om at det er et viktig kildemateriale initiativtakerne, redaktøren og forfatterne her løfter fram. De fleste forfatterne diskuterer hva ei håndskrevet visebok er, og hvor grensene går i forhold til andre medier. Velle Espeland og Karin Strand strekker grensene lengst fram i tid, og nevner mp3-spillere som en mulig arvtager for slagerbøkene. Gunnar Ternhag skriver at etter bevarte visebøker å dømme har de fleste visebøkene blitt skrevet av menn i typisk mannlige miljøer. Dette overrasker meg, og det hadde vært spennende om noen gikk det nærmere etter i sømmene med kjønnsperspektiv som utgangspunkt. Er dette typisk for Sverige? Finnes de fleste visebøkene skrevet av kvinner fortsatt i privat eie, og dermed ikke kjent for arkiver og forskere? Denne antologien speiler i alle fall den virkeligheten Ternhag beskriver; der kjønn er et tema, er det menns visebøker som er utgangspunktet i de fleste av artiklene. Slutten av 1800-tallet og de første tiårene på 1900-tallet er som nevnt de håndskrevne visebøkens storhetstid. Sven-Bertil Jansson beskriver det som en periode da lese- og skrivekunnskapen ble allmenn gjennom folkeskolen, og produksjonen og distribusjonen av moderne skrivebøker gjorde det mulig for nær hvem som helst å bygge opp en samling av viser og gjøre andre slags notater. En annen og svært viktig omstendighet var at spredningen av skillingstrykk med populære viser kulminerte i samme periode. Fra å være en aktivitet for adelen (1500–1700) og borgerskapet (1700–1800-tallet) ble det nå allment tilgjengelig.

Dette bringer oss over til et av de forskningsområdene hvor jeg tror de håndskrevne visebøkene kommer til å bli et svært viktig kildemateriale framover: studier av populærmusikk og forholdet mellom populærmusikk, tradisjonsmusikk og det flere artikkelforfattere i denne boka kaller det «allsvenske» repertoaret. Avslutningsvis vil jeg derfor løfte fram den artikkelen jeg mener er antologiens sterkeste bidrag til økt forståelse av de håndskrevne visebøkens rolle på dette området. Det er «På pränt och mellan raderna. Perspektiv på en handskrivnen 'schlagerbok'» av Karin Strand. Hun påpeker bl.a. at visebøkene fra denne perioden utgjør en blandingsform av kulturelle uttrykk som vi i dag konseptualiserer som *folkelig/tradisjonell* respektive *populær*, men som i sin samtid levde i ubekymret sameksistens. For forskeren kan disse visebøkene være noe ubekvemme som studieobjekt fordi de er vanskelige å plassere mellom folkløst og populært konsept. Men nettopp derfor er de også spennende grenseobjekter som byr på muligheter til mer forutsetningsløst å prøve ut metoder og perspektiver ut fra materialets egne forutsetninger og ikke etter de sjanger- og faginddelingene vi vanligvis anvender. Visebøker fra 1920-, 30- og 40-tallet speiler samtidens kommersielle, massemediale tilbud av populærmusikk ved siden av et eldre repertoar. Møtet mellom den tradisjonelle samlings-/spredningsformen og en ny tids musikkproduksjon stiller oss overfor interessante spørsmål om konstitusjonen av ulike kultursfærer, men også om moderne tradering og om konsumentens rolle i omgangen med populære tekster, skriver Strand.

Totalt sett synes jeg antologien har klart å vise et godt spenn av noen av de mulige innfallsvinklene disse personlige avtrykkene kan fortelle ettertiden om sang-, lese-, skrive- og samleaktiviteter, og jeg tror den kan utfordre fastlagte oppfatninger av muntlighet/skriftlighet, tradisjonell/populær og verdifullt/verdiløst kildemateriale. Jeg forundres hvis ikke antologien inspirerer flere enn undertegnede til å studere håndskrevne visebøker.

Mikael Parkvall, *Lagom finns bara i Sverige och andra myter om språk*. Stockholm 2009. 172 s. Inb. ISBN 978-91-7738-797-8.

Intresset för språkliga frågor hos den svenska »allmänheten» är idag glädjande stort, om än stundom onyanserat. Kunskap ersätts med trosvisshet. Svårutrotliga myter växer fram. Om sådana livskraftiga vanetänkanden och vandringssägner har Stockholmslingvisten Mikael Parkvall skrivit en rolig och angelägen bok, *Lagom finns bara i Sverige och andra myter om språk*. Analyserna tar vanligen avstamp i uttalanden av journalister och insändare i tidningar.

Ett av de 25 korta kapitlen i boken heter »Rätt ska vara rätt» och är ägnat åt språkriktighetsfrågor, där den frågande oftast vill ha ett enkelt ja- eller nej-svar.

Språk är möjligheter, »the infinite use of finite means», eller som Parkvall skriver (s. 132): »Det är just produktiviteten som skiljer mänskliga språk från djurens kommunikation.» Ordförrådet i ett levande språk är obegränsat.

Men vårt förhållande till språkliga varianter är oftast polariserat i »rätt» och »fel». Det ger trygghet och stärker självkänslan. En källa till denna polarisering är den elementära, normerande skolgrammatiken, vanligen vårt första språkliga rättesnöre, med en lång tradition, som vi finner den i t.ex. Johan Strelings latinska 1700-talsgrammatik: »GRAMMATICA, språklära, är en Wetenskap, at rätt tala, och rätt skrifva et språk.» Vad skolgrammatiken säger följer oss livet ut, såvida vi inte fortsätter våra språkliga studier.

Vi bombarderas idag, inom och utom vetenskapen, med procentsiffror och »statistiskt säkerställda» värden, som kan ge en falsk bild av språklig exakthet. Självfallet behöver vi i den språkliga variantanalysen frekvensanalyser, men den språkliga verkligheten kan endast delvis fångas i siffror. Varje yttrande är, noga taget, situationellt unikt.

Mats Gellerfelt ondgör sig i Svenska Dagbladet 31.1.09 över »engelskans växande tyranni» i vårt land. Detta speglar många människors negativa attityder till lånord (importord), inte minst engelska. Men det utländska inflytandet på vårt språk har ju gamla anor, liksom kritiken av detta inflytande. Parkvall citerar här bl.a. Gustav Vasa, Johannes Bureus och Samuel Columbus, till vilka bland många andra kan läggas Jesper Swedberg, som i sin *Swensk Ordbok* (utgiven av Lars Holm 2009) är bekymrad över att svenskarna även sinsemellan »tala och skrifva tyska, fransöska och italienska, med modernmåletz stora föracht».

Som Parkvall betonar, är i många språk, inklusive engelska och svenska, mer än hälften av ordförrådet av utländsk härkomst. Visst finns det ofog i den språkliga invandringen, men det är till syvende och sist vi »vanliga» språkanvändare som avgör ett ords eller en konstruktions hemmahörande. Det är en myt att de flesta importorden i svenskan härrör från engelskan, även om slussarna öppnats på vid gavel de senaste decennierna.

En annan myt är att svenskan skulle vara »ett mycket litet språk». Globalt är svenskan bland de 100 största av de approximativt 6 000 språk som talas på vår jord. Det finns endast 17 språk på vilka det trycks fler tidningar och bara 11 har en större bokproduktion än svenskan. Många av jordens språk är mycket små och flera är i utdöende (se t.ex. K. O. Harrison, *When Languages Die*, 2007).

En myt om Shakespeare är att han skulle ha haft det största ordförrådet, såsom det manifesteras i hans texter, av alla engelska diktare, levande och döda. Men som David Crystal påpekar i sin bok *Think on my Words – Exploring Shakespeare's Language* (2008) är detta varken rätt eller rimligt. Det dokumenterade sammantagna engelska ordförrådet (med reservation för definitionen av »ord») uppgick på Shakespeares tid till omkring 150 000 ord, vilket kan jämföras med dagens cirka 600 000.

Av den elisabetanska engelskans registrerade ord är omkring 20 000 funna i Shakespeares texter, fler än hos någon annan elisabetansk författare.

Parkvalls bok rymmer också fakta och tankar om exempelvis »världens gamlaste språk», »språk» och »dialekt», »släktskap» och »likhet», eskimåiska och svenska ord för 'snö', finlandssvenska, esperanto, teckenspråk och »etymologiska myter». Etymologier verkar inte vara Parkvalls största förtjusning och han påstår, falskeligen (s. 50), att det här »inte [längre] finns något att forska på»!

Begreppet 'lagom' finns inte bara i Sverige, och Parkvalls bok är en tankeställare och en motvikt till tvärsäkra åsikter om svenskan och andra språk. En litteraturlista hade vidgat kunskapsgränserna ytterligare.

Mats Rydén

Nils-Arvid Bringéus, Åke Campbell som etnolog. Uppsala 2008. 218 s. Inb., ill. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 103.) ISSN 0065-0897, ISBN 978-91-85352-76-0.

Med *Åke Campbell som etnolog* fortsätter Nils-Arvid Bringéus sina studier av etnologins historia. År 2006 publicerades hans bok om folkloristen Carl Wilhelm von Sydow; nu är det Åke Campbell (1891–1957), den förste svensk som disputerade i ämnet nordisk etnologi, som står i centrum. Med hjälp av en riklig mängd citat redogör Bringéus för Åke Campbells bakgrund, studier i Lund och karriär, först som folkhögskollärare och senare som föreståndare för folkminnesavdelningen vid dåvarande Landsmålsarkivet i Uppsala (nu inlemmat i Institutet för språk och folkminnen) och därmed även som forskare.

Åke Campbell började sin vetenskapliga bana i Lund, där han studerade folkminnesforskning för Carl Wilhelm von Sydow och var med om att starta *Folkminnen och folktankar*. Till tidskriften, som kom att bli landets kanske främsta folkloristiska organ, bidrog Campbell med ett antal artiklar, bl.a. om folkmedicin och militära folkminnen. Efter studierna, under en period som lärare på Hvilans folkhögskola, färdigställde han skriften *Våra bondgårdar* (1921), en grundbok i allmogeetnologi som kom att användas av både studenter och upptecknare. 1929 försvarade Åke Campbell framgångsrikt sin avhandling *Skånska bygder under 1700-talets första hälft*.

Några år efter disputationen tillträdde Åke Campbell tjänsten som föreståndare för folkminnesavdelningen vid Landsmålsarkivet i Uppsala. Verksamheten vid nämnda arkiv är tidigare grundligt undersökt, bl.a. genom Agneta Liljas avhandling *Föreställningen om den ideala uppteckningen* (1996). Bringéus sätter dock, till skillnad från Lilja, Campbells verksamhet i centrum. Med all rätt betonar Bringéus dennes stora insatser som arkivman. Kort sagt kom arkivet under Campbells tid att förändras från att ha varit ett dialektarkiv till att bli ett dialekt- och folkminnesarkiv. Förutom att Campbell var en av landets främsta frågelistförfattare, och därmed oundvikligen präglat materialet i arkivets samlingar, kom han också att stå bakom flera stora projekt. Främst bör initiativet till *Atlas över svensk folkkultur* framhållas, ett projekt som på många punkter kom att förändra samtliga svenska traditionsarkiv, deras arbetsmetoder och framför allt prioriteringar. Den etnologiska och folkloristiska delen av projektet påbörjades under det tidiga 1930-talet och avslutades först i slutet av 1970-talet, långt efter Campbells frånfalle. Vidare förtjänar hans initiativ till en sys-

tematisk undersökning av herrgårdarnas muntliga traditioner att nämnas. Han var också den drivande kraften när det gällde de svenska traditionsarkivens gemensamma undersökningar av traditioner i de svenska städerna.

Ett annat viktigt kapitel i boken rör de internationella kontakterna, något som i tidigare ämneshistoriska studier oftast bara behandlats i förbigående. Bringéus ger här en bild av Campbells omfattande kontakter med och resor till kolleger, bl.a. på Irland och i Skottland. Senare, under krigsåren, kom Campbell att intressera sig för Lappland, samerna och deras kontakter med nybyggare, vilket bl.a. resulterade i boken *Från vildmark till bygd* (1948). Hans sista bok, monografin *Det svenska brödet*, publicerades 1950. Två år senare fick Campbell professors namn.

I sin samtid var Campbell högt aktad. Till skillnad från sin lärare von Sydow var han ingen polemiker. Ytterligare en skillnad dem emellan var att Campbell inte satsade på karriären, i varje fall inte alls i samma utsträckning som sin lärofader. Möjligt är detta en av orsakerna till att Campbell idag är långt ifrån lika berömd som von Sydow. En av många förtjänster med Bringéus bok är också att det är en relativt okänd men samtidigt ytterst betydelsefull ämnesföreträdare som lyfts fram.

Nils-Arvid Bringéus har redan tidigare gjort stora insatser inom studiet av ämneshistorien. Med *Åke Campbell som etnolog* har han lagt ännu en viktigt pusselbit till förståelsen av både etnologin och traditionsarkiven. Trots att boken är skriven på svenska kommer den med all säkerhet också att uppskattas internationellt, inte minst i Edinburgh och Dublin, där Campbell fortfarande är ett relativt känt namn. Ett tecken härpå är utställningen »Through a Swedish lens – images of early twentieth-century Irish life», bestående av bilder från samlingarna vid National Folklore Collection. Bland fotografierna återfinns både Åke Campbell och Carl Wilhelm von Sydow. Hösten 2009 visades utställningen på National Photographic Archive i Dublin. Jag hoppas att utställningen också hittar hit till Sverige – den skulle vara ett utmärkt komplement till Bringéus båda biografier.

Fredrik Skott

Linda Oja, Rättens källor. Rättsligt material på Landsarkivet. Uppsala 2006. 40 s. Ill. (Landsarkivet i Uppsala småskriftserie 6.) ISSN 1651-369X.
Reine Rydén, Bland bönder och godsägare. Att forska i hushållningssällskapens arkiv. Uppsala 2006. 34 s. Ill. (Landsarkivet i Uppsala småskriftserie 7.) ISSN 1651-369X.

Reine Rydén, Skogsnycklar. Att forska om skog på Landsarkivet. Uppsala 2007. 78 s. Ill. (Landsarkivet i Uppsala småskriftserie 8.) ISSN 1651-3696X.

Vid Landsarkivet i Uppsala finns närmare 40 000 hyllmeter arkivhandlingar. Fordonsregister och folkbokföringsmaterial samsas med arkiv från åklagarmyndigheter, bergsmästare, provinsialläkare, enskilda personer osv. Att hitta rätt i det omfattande arkivbeståndet är allt annat än lätt, åtminstone för den oinvidige. För att underlätta användandet av samlingarna, men också inspirera till forskning utifrån dem, har Landsarkivet startat en skriftserie med kortfattade vägledningar in i arkiven. Hittills har sju häften publicerats i serien. De tre senaste står historikerna Linda Oja och Reine Rydén för.

Rättens källor fokuserar, som namnet antyder, på det rättsliga materialet i Lands-

arkivet. Initierat går Linda Oja igenom olika domstolar, både världsliga och kyrkliga. Hon redogör också för skilda typer av ärenden (t.ex. brottmål och civila mål) och källor (t.ex. protokoll, inneliggande handlingar och stämningsslistor) samt ger tips på olika sökvägar in i det omfattande rättsliga materialet. I häftet finns också konkreta exempel på vilken sorts information man kan hitta i de olika källorna.

Att forska om skog på Landsarkivet är undertiteln på Reine Rydén's skrift *Skogsnycklar*. Häftet inleds med en kortfattad historik över skogslagstiftningen, följt av redogörelser för olika myndigheters handlingar men även för andra arkiv av särskilt intresse för skogshistoriskt inriktade forskare. Rydén tar särskilt upp ett antal forskningsområden, t.ex. skogsvaktare och bönder, jakt, personhistoria och sågverk. För varje område ges tips på litteratur men också på lämpliga ingångar i arkivet. På ett liknande sätt är *Bland bönder och godsägare* uppbyggd. Här är det forskning i hushållningssällskapens arkiv som står i centrum. I häftet koncentrerar sig Rydén på de sex sällskap som varit aktiva inom Landsarkivets verksamhetsområde. Samtliga är grundade under 1800-talets första hälft med uppgift att arbeta för jordbrukets och dess binärings utveckling.

Linda Ojas och Reine Rydén's vägledningar ger en god överblick över respektive områden. Även om fokus ligger på Landsarkivet i Uppsala kan häftena med fördel användas också av besökare på andra landsarkiv. Förutom att underlätta användandet av arkiven fyller häftena också sitt andra syfte: att inspirera till ytterligare forskning. Man kan även kostnadsfritt ladda ned vägledningarna som pdf-filer (www.sta-tensarkiv.se/upsala).

Fredrik Skott

Hans Mebius, Vaajese. Torkel Tomasson – traditionsbärare och forskare. Östersund 2008. 128 s. ISBN 978-91-88672-46-9.

Hans Mebius är en central aktör inom forskningsfältet samisk religionshistoria. Hans doktorsavhandling, *Värrö. Studier i samernas förkristna offerriter* (1968), är ett standardverk inom den forskningen, och för några år sedan publicerade Mebius det första bredare översiktsverket sedan 1950-talet om förkristen samisk religion på svenska: *Bissie. Studier i samisk religionshistoria* (2003) på förlaget Jengel i Östersund. Nu har Mebius publicerat ytterligare ett arbete på samma förlag med titeln *Vaajese. Torkel Tomasson – traditionsbärare och forskare*, som vänder sig till alla som är intresserade av samisk kultur, och samiskt berättande om riter och trosföreställningar.

För en läsare som inte är insatt i samiska språk är huvudtiteln *Vaajese* något kryptisk. Först på s. 31 får läsaren stilla sin nyfikenhet, där detta sydsamiska begrepp förklaras. Det motsvarar det nusvenska begreppet *sägen* och kan jämföras med andra sydsamiska termer, t.ex. *saernie* 'sägen' (jfr sydsamiska *sopises* 'berättelse'). Undertiteln på arbetet preciserar däremot huvudtemat i Mebius bok, nämligen den samiske kulturkämpen och redaktören, Torkel Tomasson (1881–1940). Det är hans insatser som »forskare» och förmedlare av samisk tradition, som här kommenteras av Mebius och sätts in i ett bredare sammanhang. I Tomassons produktion spelar de samiska sägner en central roll och därmed blir även huvudtiteln för Mebius arbete relevant.

Torkel Tomasson, som själv var same, är en av förgrundsgestalterna och pionjerna inom den samiska kulturkampen. Under perioden 1918–1940 var han redaktör för *Samefolkets Egen Tidning* och skrev där ett antal artiklar som bl.a. behandlar samiska sägner, trosföreställningar och riter. Under sommaren 1917 reste han runt i det sydsamiska området och gjorde en rad uppteckningar som rör det samiska kulturarvet. Dessa publicerades dock först efter Tomassons död 1988 under titeln *Några sägner, seder och bruk upptecknade efter lapparna i Åsele- och Lycksele lappmark samt Herjedalen sommaren 1917 af Torkel Tomasson* (red. Leif Lindin & Håkan Rydving). Man kan karaktärisera Tomasson som ett språkrör för äldre samiska traditioner. Han var en »insider» som tack vare sin etniska bakgrund hade tillgång till samma språk och kulturella koder som sina meddelare. På ett obehindrat och censurerat sätt kunde de informera Tomasson om äldre föreställningar, seder och bruk. Dessutom var Tomasson själv en traditionsförmedlare och bar på viktiga kunskaper, som han bl.a. fått från sin far Thomas Nilsson (1844–1922). Som ung arbetade Tomasson dessutom själv som renskötare under närmare tio år. Senare i livet reste han till Stockholm, tog studentexamen och mötte så småningom också den svenska akademiska världen vid Uppsala universitet. Det är denna dubbelhet, »samisk renskötare» och »akademiker», som gör Tomasson så unik och som också utgör den röda tråden i Mebius framställning.

I inledningskapitlet till *Vaajese* redogör Hans Mebius för arbetets utgångspunkter. Syftet är att »uppmärksamma och lyfta fram Torkel Tomassons insatser dels som upptecknare av sydsamisk tradition dels hans artiklar kring dessa traditioner i *Samefolkets egen tidning*» (s. 9). Källmaterialet för Mebius består därmed av två huvuddelar: å ena sidan Tomassons uppteckningar från 1917 (se ovan), å andra sidan hans artiklar i *Samefolkets Egen Tidning* mellan 1918 och 1940. Mebius tillvägagångssätt är att kortfattat presentera Tomassons levnad och verk. För att avgränsa arbetet riktar han in sig på det folkloristiska och religionshistoriska innehållet i Tomassons nedtecknade och publicerade arbeten. Målet är att skapa en strukturerad helhetsbild av detta genom att dels belysa det med äldre skriftliga källor från den tid då den samiska religionen fortfarande var en levande del av den samiska kulturen, dels ställa det mot den forskning som gjorts på detta område. Ett annat syfte med Mebius bok är att synliggöra de sagesmän som Tomasson intervjuade under sina resor i Västerbotten, Jämtland och Härjedalen under sommaren 1917, och låta dem komma till tals med egna ord och formuleringar.

Huruvida Mebius arbete ska betraktas som en lärd betraktelse över Tomassons liv och verk eller ett vetenskapligt forskningsbidrag är något osäkert. Visserligen finns flera karaktäristiska kännetecken för den vetenskapliga texten i denna framställning (se föregående stycke); samtidigt får läsaren ingen redogörelse i inledningskapitlet för tidigare forskning om Tomasson och andra traditionsbärare från Sápmi. Någon tydlig teoretisk ram eller övergripande hypotes presenteras aldrig då och inte heller några explicita konklusioner i slutet av boken. Detta skymmer dock inte framställningens många kvaliteter. Boken är välskriven, systematiskt upplagd och innehåller trots sitt ringa omfång oerhört mycket information för den som är intresserad av samisk kultur och religion. Här finns spännande avsnitt om sydsamiska sägner, ett intressant kapitel om tro och sed knutna till renskötsel, ett annat avsnitt om trumman samt ett om seder och bruk i anslutning till kåtan.

I inledningen av boken får vi också ett gripande kapitel om Tomassons liv och verksamhet. Det handlar om en människa som står i brytningen mellan två världar: den traditionella samiska och den akademiska-kulturpolitiska världen. Detta illustreras bl.a. med två foton. På s. 15 ser vi Torkel Tomasson som 22-åring stå i traditionell klädsel med en grupp samer utanför Borgafjällsamernas kåta i Fatmomakke. Ett

annat foto på s. 30 visar Tomasson efter studentexamen med vit studentmössa vila vid kaffeelden tillsammans med sin svåger Lars Stinnerbom och Govert in de Betou. Tomasson omfattade vida kunskaper, som han tillägnat sig under sin tid som renskötare, vid studier på universitetet i Uppsala, under intervjuer med samer (1917) och i sin kanslitjänst vid länsstyrelsen i Falun. Kanalen mellan de två världarna var troligen artikelförfattandet och redaktörssysslan på Samefolkets Egen Tidning, där han på svenska fick utlopp för sitt kunnande om sydsamisk kultur och därmed också tog del i den s.k. samiska kulturkampen.

Jag ska avslutningsvis ge exempel på ett av de många viktiga teman som Mebius belyser i Tomassons etnografiska och religionshistoriska arbeten. Redan i första årgången av Samefolkets Egen Tidning skrev Tomasson en kortare artikel med rubriken »Jättarnas kojtomter», som handlar om ett slags fornmärken på V. Vardofjäll i Vilhelmina socken (se Mebius s. 33 ff.). Det rör sig om fyra ovala fördjupningar i marken, som var och en omges av en ca 2 dm hög jordvall. I artikeln tolkar Tomasson dessa »märken» som spår av »tomter efter bostäder, som av allt att döma varit kåtor». Under slutet av 1920- och början av 1930-talet återkom Tomasson till dessa tomtplatser i tre längre artiklar under rubriken »Bidrag till kännedom om de s.k. stalotomterna» och går här in i ett slags vetenskaplig debatt. Med hänvisningar till uppteckningar gjorda av O. P. Pettersson i Vapsten hade Sigrid Drake i en avhandling *Västerbottenlapparna under förra hälften av 1800-talet* (1918) hävdad att dessa minnesmärken skulle tolkas som gravar (»staloringar», »stalogravar» eller »jehnagravar») och att de som åstadkommit dem var germaner. I artiklarna opponerar sig Tomasson mot den tolkningen. På ett skarpsinnigt sätt för han fram sina argument. Han låter först sina sagesmän komma till tals, som enhälligt tolkar dem som gamla platser för bebyggelse. Till exempel Nils Andersson Vinka (f. 1826) använder beteckningen 'jättarnas kojtomter' (»jehnai gåterikkeh», jfr sydsamiska *jeəhnaj gæetieraakngoeh*) men ansåg att dessa platser inte hade något med jättar att göra utan var spår av kåtor. En annan meddelare från Frostviken, Anna Thomasson, kallar dem 'Stalos kåtaplatser' (»staloi gætesaijeh», jfr sydsamiska *staaloej gætiesijjeh*). Tomasson gjorde också okulära besiktningar av dessa platser, där han utförde noggranna uppmätningar och utförliga teckningar av tomtorna (se t.ex. Mebius s. 36). Han argumenterade på ett övertygande sätt för att dessa tomter var spår av den samiska bägstångskåtan och att de inte alls hade något med germaner att göra. I folktron har dessa tomter efterhand blivit förknippade med en samisk sägengestalt kallad Stalo. Detta väsen hade dock ingen reell koppling till de arkeologiska fynden.

I sin bok lyfter således Hans Mebius fram den metod som Tomasson tillämpar och påpekar att den har vetenskapliga kvalifikationer (se Mebius s. 102 ff.). Flera forskare som senare undersökt stalotomterna, t.ex. Ernst Manker, Inga-Maria Mulk och Inger Storli, har också beaktat Tomassons resultat i sina vetenskapliga studier. Manker anser dessutom att Tomassons tolkning är övertygande. Även Mebius vill poängtera den vetenskapliga dimensionen i Torkel Tomassons produktion. Inom ämnena folkloristik och religionshistoria har hans uppteckningar och artiklar dock enligt Mebius fått alldeles för liten uppmärksamhet. Detta är nog ett av de viktigaste budskapen i den fina och intressanta skriften Vaajese.

Olof Sundqvist

Gunvor Gustafson & Jan Lundell, Lador, logar och längor: om Hälsingeböndernas uthus. Hudiksvall 2008. 160 s. Ill. ISBN 978-91-976185-3-3.

De mäktiga bostadshusen – hälsingegårdarna – som utmärkt landskapet Hälsingland har fått berättigad uppmärksamhet under senare år. De aspirerar på världsarvsstatus. Men en hälsingegård består inte bara av ståtliga rödmålade bostadshus, utan på gården ryms dessutom en mängd andra byggnader av olika slag: lador, fåhus, stall, bakstugor, trösklogar, smedjor, kvarnar, sågar och hundkojor, bara för att nu nämna några av de ekonomibyggnader och uthus som hör till. En väl utrustad gård kan bestå av upp till 30 olika byggnader – ja, säkert flera – var och en med sina speciella funktioner. Gården baserade ju sin ekonomi på ett flertal olika aktiviteter i närmiljön, där man utvann vad man behövde eller kunde avyttra genom odling, uppfödning, avverkning, förädling, insamling, fångst och fiske. Den här vackra volymen, skriven av Gunvor Gustafson och Jan Lundell och utgiven vid Hälsinglands museum i Hudiksvall, bygger på en inventering av uthusen i Hälsingland.

De båda byggnadsantikvarierna har vid sina inventeringar i landskapets byggnadsbestånd funnit mer än hundra olika slags uthus, som därtill uppträder i en rad olika varianter. Uthusens historia är ganska okänd, och därför är det förtjänstfullt att museet gett ut den här volymen, rikt illustrerad med vackra nytagna färgfoton – för det handlar om byggnader som fortfarande finns kvar i landskapet och alltså speglar en »levande kultur» – varvat med ritningar, kartutdrag och äldre bilder ur museets samlingar. Presentationerna är så detaljerade att man till och med kan använda volymen som ett slags bestämningshandbok. Författarna ger ett fint tvärsnitt av de olika hustyper för skilda funktioner som hör till gårdarna i Hälsingland.

Tidsspannet för husens tillkomst sträcker sig från medeltiden fram till 1900-talets början. Här finns ålderdomliga eldhus, s.k. *störs*, en hustyp som Sigurd Erixon en gång skrev så suggestivt om (fast de var från Dalarna), och de likaså ålderdomliga härbrena; i Ljusdalsbyn Sandvik finns fortfarande ett härbre som dateras till omkring 1298. Men här skildras också de säregna men betydligt modernare tippladorna, som byggdes på sluttningar för att kunna härbärgera stora mängder torkat hö, samt jordkällare av olika slag. Inte minst linkulturens flerahanda byggnader kommer med. Ej heller glöms utedasset och ålstugan bort. Självt hade jag gärna sett att hundkojan fått ett något större utrymme – den nämns dock – eftersom den är så föga dokumenterad i andra sammanhang. Boken avslutas med en nyttig ordlista och en förhållandevis utförlig bibliografi.

Som jag framhållit tidigare är vi inte bortskämda med nya framställningar av den materiella kulturen, trots att museerna sitter på oerhörda samlingar av detta ett av våra viktigaste kulturarv. Här har Gustafson och Lundell på ett berömvärt sätt dokumenterat ekonomibyggnader som kanske inte så ofta längre är i funktion, åtminstone inte för sitt ursprungliga ändamål, men som ändå finns kvar på gårdarna. Det är bara att gratulera till ett fint arbete, som måste glädja alla som är intresserade av hälsingekultur och som förtjänar att uppmärksammas också av byggnadshistoriskt intresserade, av hembygds- och lokalhistoriker, av etnologer, över huvud taget av alla som intresserar sig för kulturhistoria. Vi får hoppas att detta projekt får efterföljd i andra landsändar men också att museerna lär sig uppskatta det lokala materiella kulturståndet – som de är bäst på att dokumentera och förvalta – och tillgängliggör det på detta föredömliga sätt.

Ingvar Svanberg

Susanna Hedenborg, Arbete på stallbacken: nittonhundralets svenska galoppsport ur genus- och generationsperspektiv. Malmö 2008. 212 s. Ill. (Malmö Studies in Sport Sciences.) ISBN 978-9185645-03-9.

Hästar tillhör i dag, vid sidan av hundar, våra vanligaste hobbydjur som engagerar och på många sätt sysselsätter människor i Sverige (katthållandet, som är större, är en mer passiv verksamhet). Det finns enligt *Manimalis-rapporten 2009* närmare 300 000 hästar i Sverige. Trots denna mängd för sport och rekreation är forskningen rörande hästens plats i nutidsmänniskans tillvaro alltfjämt ganska obetydlig. Ridsport som avkoppling och hobby omfattar säkert en halv miljon människor; merparten utövare är flickor eller unga kvinnor (85 %). När vi ändå redovisar siffror kan nämnas att det också är den största enskilda fritidsaktiviteten för funktionshindrade, med över 4 000 utövare. Hästen är alltså viktig. Ändå – varken den kulturzoologiskt orienterade sällskapsdjursforskningen, som jag själv representerar, eller idrottsforskningen har ägnat hästen något större intresse, även om det skett en viss förändring de sista åren. Denna brist på studier gäller inte minst galoppsporten, som trots att den är populär just i Sverige, är förknippad med många klichéer, förmedlade genom bl.a. (James Bond-)filmer.

I själva verket handlar väldigt lite inom galoppsporten om champagnepimplande överklass i exklusiva miljöer, tjusiga kläder och uppseendeväckande hattar, vilket filmerna lätt ger intryck av, utan mera om stirriga hästar, om att mocka dynga och det dagliga hårda arbetet i stallet. Detta är också utgångspunkten för ekonomihistorikern och hästentusiasten Susanna Hedenborgs studie av galoppsporten i Sverige, eller snarare om vardagen kring verksamheten, ur ett genus- och generationsperspektiv, under 1900-talet. Boken innehåller, som sig bör, en kortfattad men nyttig översikt om kapplöpningssportens historiska bakgrund. Här finns också en redogörelse som förklarar kopplingen mellan sport och spel, som är så viktig i sammanhanget. Framför allt skildrar hon livet på stallbacken ur ett historiskt perspektiv. Barn har alltid spelat en viktig roll i sammanhanget. De har börjat med att mocka, utfodra och att ta hand om rutiner kring hästarna, betydelsefulla sysslor för djurens väl och ve. Det handlar mestadels om obetalt, och därmed också ett ganska osynliggjort (barn)arbete. Många verksamma inom galoppsporten har börjat så, men med växande ålder har de alltmer knutits till själva verksamheten och så småningom har de också börjat bli avlönade.

Arbetet runt hästen tycks vara ganska likartat över tid, men det som förändrats är dess organisering, inte minst genom kvinnornas växande betydelse i sammanhanget. Fram till 1930-talet var galoppsporten en angelägenhet mest för militärer och därmed en maskulin verksamhet, men den kom senare att övertas av professionella rytare, vilket också möjliggjorde för kvinnliga aktörer. Först på 1970-talet blev det emellertid tillåtet för kvinnor att försörja sig som jockeys och lärlingar. Hästsporten i stort har feminiserats, konstaterar Hedenborg, något som också gäller galoppsporten, där kvinnor i dag återfinns som både hästskötare, rytare och tränare. Hedenborg analyserar i sin intresseväckande studie bakgrunden till detta. Boken avslutas med en diskussion om intervjumetodens möjligheter och begränsningar för historisk forskning.

Ingvar Svanberg

Lucius Junius Moderatus Columella, Tolv böcker om lantbruk: en tvåtusen-årig romersk lantbrukslära. Översättning från latinet av Sten Hedberg. Stockholm 2009. 671 s. Ill. (Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 43.) ISBN 978-91-85205-77-6.

Den romerska författaren Lucius Junius Moderatus Columellas lärobok *De re rustica libri XII* tillhör lantbrukslitteraturens klassiker. Verket anses ha haft betydelse för det europeiska jordbruket långt in i modern tid. Vi erinrar oss bl.a. Peder Månsson som omsatte delar av den till svensk språkdräkt redan i början av 1500-talet. Columella, som föddes år 4 i Gades (Cádiz) i nuvarande södra Spanien, förvaltade som vuxen flera lantegendomar i mellersta Italien (han dog omkring år 70). Han var en initierad agronom, som inhämtat gedigna kunskaper i ämnet och ägnade sig t.ex. åt att utveckla husdjursstocken genom korsningsavel. Så småningom sammanställde han sina erfarenheter och sina läsefrukter i ett uttömmande arbete om lantbruk, som omfattar tolv delar, med en Publius Silvinus som adressat. Verket är givetvis av stort intresse för var och en som vill veta mer om antikens lantbruk, ja om agrarhistoria i allmänhet. Här ryms texter om åkerbruk, vinodling, trädgårdsskötsel, boskapsskötsel, fiskodling, biodling m.m. Med nöje tar vi också del av vad Columella har att säga om hundar, turturduvor och påfåglar.

Det är därför en storartad insats att ha låtit översätta och ge ut Columella på svenska. Vi hälsar detta med stor tacksamhet och gläds åt såväl Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens framsynthet som översättaren, latindocenten och universitetsbibliotekarien Sten Hedbergs idoghet, när nu *Tolv böcker om lantbruk* äntligen tillgängliggörs för en svenskspråkig läsekrets. Hedberg skall förstås ha all heder av att ha fullgjort detta storverk. Boken är utgiven, som sig bör, i en typografiskt vacker och på alla sätt gedigen volym. Den kommer att läsas grundligt av alla och envar som är intresserade av agrarhistoria i dess skilda aspekter. Columella visar ju själv på ämnets spännvidd. Utgåvan är därtill försedd med goda och ofta imponerande kommentarer, författade av Janken Myrdal, Jan Rendell, Erik Husberg, Kjell Lundquist m.fl. Dessutom kompletteras boken av ett vackert och intresseväckande illustrationsmaterial.

Här finns alltså mycket att fördjupa sig i under mörka vinterkvällar. En utförligare granskning av text och utläggningar kräver mer tid och plats än vad som medges här. Bara en kort observation: växtbeteckningen *balsama* (10.301 »balsama cum casia nectens croceosque corymbos») tolkas exempelvis som balsamblad, *Tanacetum balsamita*, vilket inte är helt oproblematiskt och kunde ha föranlett en reflektion i växtregistret (s. 402). Heinrich Marzell har skrivit en utförligare essä rörande balsambladets äldre historia i Europa (publicerad i *Centaurus* 1 (1951), s. 235–241) och han nöjer sig med att förlägga det äldsta omnämmandet av växten till Karl den stores lantgodsförordning *Capitulare de villis vel curtis imperii* från 800-talet (Marzell vidhåller också 1979 att detta är första belägget). Ett möjligt översättningsalternativ är att det rör sig om balsamträd *Commiphora opobalsamum*, i synnerhet som den sammanställs med *casia* och *croceos* i texten, men det är inte heller särskilt bra. I en spansk Columella-översättning av Manuel Fernández Galiano 1988 återges bara växtbeteckningen *balsama*, utan kommentar, vilket alltså inte är till någon hjälp (balsamblad heter *balsamito* på spanska). Dock har den franske översättaren Eugène de Saint Denis 1969 översatt *baumes*, och tillägger i en fotnot att det inte kan röra sig om balsamträd, däremot möjligen om balsamblad. I senmedeltida texter är balsam ofta benämning på *Mentha*-hybrider, om jag förstått rätt. Det är förstås många växtbeteckningar hos Columella som står öppna för tolkningar; ej heller *casia* är ju, som utgåvorna antyder, självklara.

I en kommentartext sägs lite förbryllande att det skulle ha funnits karpdammar (»vet vi att det funnits») vid klostren i Roma och Gudhem (s. 581). Det påstås också att Gustav Vasa raserade den katolska karpodlingen i Sverige. Man får en känsla av att uppgifterna är hämtade ur någon turistbroschyr snarare än en historisk utredning. Monastisk karpodling i nordvästra Europa har avhandlats utförligt av bl.a. Richard Hoffmann, men några förreformatoriska karpdammar i Sverige (eller för den delen Danmark) finns, vad jag vet, ej dokumenterade. Eftersom ämnet diskuterats i den zoologihistoriska litteraturen, även i Sverige, blir uppgifterna här så pass uppseendeväckande att en utförligare kommentar hade varit på sin plats. Peder Månsson – den med klosterkulturen samtida auktoriteten på området, som dessutom är starkt inspirerad av Columella – har inget att säga om karpdammar, utan han talar som bekant bara om odling av rudor och sutare (*kroppor, swthara*; dessutom nämner han ål och nejonöga). I publicerade källskrifter, åtminstone i dem jag känner till, hittar man likaså bara ruddammar (exempelvis nämns *rudho damber* vid Vadstena 1470 och en *rwde Dam* inrättades av Ivar Axelsson Tott på Gotland omkring 1485). Faktum är att ruddammar var den form av akvakultur som dominerade såväl före som efter reformationen i Sverige. Inte var rudodlingen heller nödvändigtvis knuten till klostren; det fanns sådan också vid senmedeltida gårdar och herresäten. Vid Viborgs slott inrättades exempelvis en ruddamm 1446. John Bernström skriver 1963 uttryckligen att karpdammar överhuvudtaget inte finns omnämnda i medeltida källor från Norden, och anger en uppgift om *Carpe dammer* först från 1572 – alltså efter reformationen – då en sådan, med utländsk hjälp, skulle anläggas vid Kalmar slott. Gustav Vasa lät inte heller förstöra några förreformatoriska ruddammar utan värnade tvärtom om fiskodlingens utveckling. Ännu 1548 fanns ruddammar vid Vadstena. Om det har funnits karpdammar vid Roma och Gudhem under katolsk tid är det därför så pass historiskt intressant att det borde ha föranlett en liten diskussion för att uppdatera ämnet, även om det nu bara är ett sidospår i texten. Nu befarar man att det återigen är ostyrkta data som mekaniskt traderas, något som tyvärr är vanligt i svenska texter med kultur- och biologihistoriska utläggningar rörande djur och växter. Vi har alltför gott om sådana slentrianmässigt återgivna uppgifter, utan stöd i vare sig källor eller litteratur.

Men vi gläds förstås ändå åt att läsa Columellas egna utläggningar i ämnet fiskodling. Men var i herrans namn fick han tag på lake till sina dammar? Hämtade han dem ända från Lago Maggiore?

Ingvar Svanberg

Vicki Ellen Szabo, Monstrous Fishes and the Mead-Dark Sea. Whaling in the Medieval North Atlantic (= The North World, 35). Leiden 2008. 326 s. Ill. ISBN 978-90-04-16398-0.

Årligen strandar valar längs Nordsjökusten, och vid enstaka tillfällen händer det att någon valindivid navigerar fel och kommer upp i större älvar eller hamnanläggningar. Numera utlöser en sådan vilsekommen val en intensiv verksamhet bland människor som menar sig vilja rädda djuret och återbördna det till havet. Det lyckas nu sällan. På något märkligt sätt har valarna utsetts till ett slags närstående medarter i en fragil tillvaro. På fullt allvar hävdas att valarter som existerar i världspopulationer om nära en miljon djur är utrotningshotade. Organisationer, som säger

sig värna om valar, motsätter sig också med våldsamma aktioner den lilla jakt som ändå förekommer, i stället för att göra gemensam sak med valjägarna och bekämpa de verksamheter som ligger bakom det omfattande kvicksilverutsläpp som på sikt hotar inte bara valarnas framtid utan allt liv i havet. Men en sådan kamp skulle förstås inte vara lika action-betonad, en icke oviktig faktor i sammanhanget eftersom sådana organisationer nämligen ges okritiskt utrymme i de stora internationella tevebolagens utbud av naturprogram, där kampen beskrivs i en dramaturgi som passar den genomarbana och för primärnäringar främmande tittarens vardagsrumskonsumtion.

För medeltidens människor spelade valen en helt annan roll. De jättelika djuren kunde uppfattas som monstruösa. Strandade eller felnavigerade exemplar tolkades ibland som järtecken om stundande dåliga tider. Samtidigt var valen en välkommen resurs som man på inget vis avstod från om man fick tillfälle att sticka kniven i den. Ett illustrativt exempel på detta är Olaus Magnus avbildning på *Carta Marina* 1539 från Färöarna, där man kan se hur en handfull män påbörjat styckningen av en strandad val på Färöarna. I Olaus Magnus *Historia de gentibus septentrionalibus* (1555) finns för övrigt ytterligare sådana bilder. Inte minst de stora späcklagren var eftertraktade, eftersom de gav enorma mängder tran som användes till bränsle och andra nyttigheter. Många arter, i synnerhet de smärre, gav dessutom ett viktigt proteintillskott, något som särskilt öbefolkningarna i Nordatlanten förstod att ta tillvara. Skelettdelar, skinn och andra delar av valar kom också till användning. Det byggdes till och med hus med hjälp av valben. I Västnorden har man ännu under historisk tid gjort murar av valens skelettdelar. Kommersiell valfångst, med baskiska aktörer och med nordkapare som viktigaste bytesdjur, var, vilket bl.a. historikern Ole Lindquist tidigare visat, för övrigt fullt utvecklad längs de norska kusterna under medeltiden.

Den amerikanska historikern Vicki Ellen Szabo har haft en tacksam uppgift när hon tagit sig an valfångsten och föreställningar om dessa djur i samhällen längs kusterna av det medeltida Nordatlanten, dvs. inom främst brittiskt och västnordiskt område. Det finns nämligen ett förvånansvärt omfattande källmaterial som hon kunnat utnyttja, därtill tillgängligt i ett tillräckligt stort antal kritiska utgåvor, ofta i engelsk översättning. Lagsamlingar som *Gulatinglagen* och *Frostatinglagen* har varit viktiga, likaså det fragmentariska *Seyðabrævið* från Färöarna. Också den isländska lagsamlingen *Grágás* har kommit till användning. Mycket nyttiga i sammanhanget är de omfattande arkeologiska analyser som numera föreligger från kustnära bosättningar på Orkney, Shetland, Skottland, Norge och Island, vilka på ett konkret sätt bär vittne om valarnas betydelse för befolkningarna i gången tid. Olaus Magnus ägnar ju valarna ett stort utrymme och har dessutom ett fint illustrationsmaterial, som författaren naturligtvis förstått att dra nytta av, liksom förstås vackra bilder ur en handskrift av *Jónsbók*. Sagalitteraturen ger också besked om valar. Szabo har därtill nyttjat recent etnografiskt material, inte minst den litteratur och de källor som beskriver den ålderdomliga grindvalsjakten på Färöarna, där man fortfarande, på samma sätt som under medeltiden, använder grindakniven (vanligen en morakniv!) som dödande vapen när djuren avlivas. Det går snabbt och utsätter inte djuren för utdraget lidande, men man riskerar inte heller att skada medmänniskorna i det tumult som kännetecknar fångstens slutfas.

Resultatet har blivit en spännande och välskriven bok, fylld av detaljer, som ger oss fina inblickar i valarnas mångsidiga och skiftande betydelse för människorna längs norra Atlantens kuster. Såväl ekonomiska som mytiska aspekter beaktas och skildras under lockande rubriker som »Blubber missiles and whale riders» och »Hidden harpoons and poached whales». Också smärre detaljer diskuteras, och jag

noterar att Szabo kommenterar de små broskskivor efter olika småvalar som man funnit i arkeologiska utgrävningar efter piktiska och norröna bosättningar i Skottland. Man har spekulerat om att de skulle ha varit sländtrissor, men, som Nelson Annandale i början av 1900-talet visade, användes de till en vanlig men mycket ålderdomlig leksak – en snurra som vi gjorde med knappar – på Färöarna. Brosk-skivan från grindval används faktiskt än i dag på detta sätt på Färöarna (se *Gardar* 39/2009 s. 42–46). Bokens omfattande bibliografi är nyttig läsning för den som vill söka vidare i detaljer, och ett föredömligt utförligt register underlättar läsningen av denna bok.

Ingvar Svanberg

Margrit Wettstein, Liv genom tingen. Människor, föremål och extrema situationer. Stockholm/Stehag 2009. 155 s. Ill. (Etnolore 33. Archives of the Nobel Museum 12.) ISSN 0280-9559, 1404-7586, ISBN 978-91-7139-831-4.

Att som kulturforskare idag försöka besvara frågan om vilken betydelse tingen har i våra liv är inte helt lätt. I takt med den globala konsumtionskulturens utbredning har mängden föremål och dess omsättning ökat till den grad att det skapats ett materiellt överflöd vars like aldrig tidigare skådats. Kulturforskarens första slutsats kunde därför vara att tingen har större betydelse än någonsin och att det är genom konsumtion den nutida människan skapar sig själv. Å andra sidan utmärks konsumtionskulturen samtidigt av en sorts tingens tilltagande förbannelse eftersom vi också ständigt blir överhopade av ting, blaserat övermätta och bundna vid föremålen. I och med den accelererande omsättningen får varje enskilt föremål paradoxalt nog mindre betydelse, ett relativt sett minskat värde och en allt kortare livslängd. Därtill hopar sig ohållbarhetens och ojämlikhetens problem i form av naturresursernas förbrukning, klimatförändringar och ökade spänningar mellan världsbefolkningens fattiga och rika. Frågan blir därmed om inte tingen rentav tenderar att leda till mer olycka än lycka för mänskligheten. Ifall vi dessutom frågar oss vilka föremål som vi verkligen anser vara omistliga i våra liv, blir svaret än mer paradoxalt: det är egentligen ytterst få föremål, om ens några, som är oersättliga och i djupaste mening betydelsefulla och som vi därför är så fästade vid att vi verkligen skulle sakna dem. Intressant nog har dessa ting ofta inte heller något som helst ekonomiskt värde.

Det är också just sådana oersättliga ting och deras speciella värde som undersöks i uppsalaetnologen Margrit Wettsteins avhandling *Liv genom tingen*. Hennes fråga är närmare bestämt vilken betydelse tingen får när människors existens ställs på sin spets genom att de hotas till livet eller genom nära anhörigas död. Eller som Wettstein formulerar det är syftet »att tolka vilken betydelse ting får för människor som varit med om extrema livssituationer» (s. 14). I motsats till de ordinära, utbytbara tingen handlar det alltså om föremål som på olika sätt utgör minnen eller erinringar om närstående och om de händelser man råkat ut för. De extrema livssituationer som hon valt att utgå från är dels nazismens förföljelse och förintelse av framför allt judar under andra världskriget, dels attacken på World Trade Center i New York 11 september 2001. I båda fallen är det människors upplevelser, erfarenheter och känslor som står i fokus – »subjektets upplevelser och hennes försök att finna mening ... med hjälp av föremålen» (s. 15). Föremålen analyseras således som ett slags

nycklar till människors levnadsberättelser; det är vad människor berättar genom tingen som står i fokus snarare än tingen som sådana. Till syftet hör också en ambition att skapa en djupare, mer individnära förståelse för de mänskliga följderna av de historiska händelserna. Ytterligare ett syfte är att belysa hur det som traditionellt kallas »materiell kultur» kan studeras av den nutida etnologiska forskningen.

Sammantaget återges elva personers levnadsberättelser. I fallet med Förintelsen kretsar texten kring överlevandes berättelser och bevarade föremål från förlorade anhöriga eller en förlorad värld, slagen i spillror genom deporteringar, landsflykt och folkdöd. I studien figurerar flera kända personer, däribland främst nobelpristagarna Thomas Mann, Nelly Sachs och Roald Hoffman (de förstnämnda fick nobelpris i litteratur 1929 respektive 1966, den sistnämnde i kemi 1981). Undersökningarna bygger bl.a. på publicerade verk, biografier, dagboksanteckningar och intervjuer. Vad gäller händelserna 11 september 2001 utgår undersökningarna dels från fältarbeten i New York, dels från intervjuer, samtal, telefon- och e-postkontakter med anhöriga till omkomna. Bl.a. intervjuas föräldrar vars vuxna barn omkommit i de sammanstörtande byggnaderna. Deras upplevelser kommer till uttryck med hjälp av kvarvarande föremål eller kvarlevor efter attacken, slumpvis bevarade och funna i ruinerna, eller genom de saker man lämnat efter sig i sina bostäder. I motsats till Förintelsens offer är dessa personer okända och måna om sin anonymitet. En del av Wettsteins arbete handlar därför också om svårigheten att överhuvudtaget få kontakt med offrens anhöriga, som sedan inte heller alltid vill bli intervjuade. Det visade sig, som hon skriver, finnas »många stängda dörrar», som bara kunde öppnas genom tålmodigt förtroendebyggande.

Vad som blir särskilt tydligt i Wettsteins avhandling är vilka förhållandevis banala och sköra ting det är som blivit viktigast i människors liv och att just detta faktum i sig är betydelsefullt. Det är som om tingen på ett bakvänt sätt blir mer betydelsefulla av själva sin anspråkslöshet och skörhet. Ju obetydligare de är, desto starkare tycks känslorna vara. Till exemplen hör bl.a. en pärlemorknapp, bokmärken, ett inspelat telefonmeddelande och kvarlämnade klädesplagg. Några än mer flyktiga exempel är den lukt som sitter kvar i de omkomnas kläder, hågkomster av personers speciella uttrycks sätt, minnet av värmen från den bortgångne pappans hand. Det är så långt ifrån konsumtionskulturens värdeskalor man kan komma; det är ting och förmömmelser av en helt annan dignitet och som tingens ägare aldrig vare sig skulle vilja eller kunna byta bort. För dem som är berörda har de en obestridlig autenticitet. Eller som Wettstein, med hänvisning till barnpsykologen Donald Woods Winnicott, vill definiera tingen är de övergångsobjekt, *linking objects*; dvs. de utgör framför allt länkar till de personer eller platser som inte längre finns.

Ett svar på frågan om vilken betydelse tingen fått blir därmed närmast att de har en existentiell betydelse, i meningen att de länkar de överlevande till de döda. De kvarvarande föremålen utgör den enda återstoden av de närstående och illustrerar därför på ett mycket påtagligt sätt människans gradvisa försvinnande, hennes kvardröjande närvaro i tingen. Härvid är Wettsteins studie omisskännligt fenomenologisk. Betydelsen förstås främst utifrån människors subjektiva upplevelser och känslor, som i sin tur understryker dess specifika och unikt individuella natur. Överhuvudtaget beskriver *Liv genom tingen* mycket utförligt de innebörder personerna lägger i föremålen och den funktion de har i deras livsvärld. Den centrala betydelsen är föremålets förmåga att förmå människor att leva vidare, trots det fruktansvärda som hänt. Sätillvida kommer studien stundtals individerna mycket nära.

Häri ligger också det jag ser som avhandlingens främsta styrka. Genom det personnära perspektivet reduceras individerna aldrig till enbart offer, men de heroiseras inte heller. Författaren sätter sig aldrig över någon utan framstår framför allt som ly-

hörd och genuint intresserad av människorna och deras berättelser. Hon finns också själv med i texten, är närvarande och medkännande, vilket är nödvändigt för den förståelse av handlingen syftar till. Det är först i det mellanmänniska mötet som all sorg, saknad och smärta kan framträda utan överord.

Till avhandlingens styrka hör även att den genom att tillhandahålla en mängd vitt skilda exempel på hur människor knyter an till det andra lämnar efter sig belyser själva relationen till detta efterlämnade på ett mångsidigt och tankeväckande sätt. Därigenom tillförs också händelserna en väsentlig dimension och ett djup som går utöver vad historieskrivningen vanligtvis förmår erbjuda läsaren. Kanske skulle man rentav kunna säga att effekten blir en »humanisering» som på en och samma gång gör händelserna både mer begripliga och än mer ofattbart omänskliga. Som läsare är det svårt att värja sig, att inte låta sig beröras. Exempelen på de kvarvarande, sköra förnimmelserna av värmen från den närståendes hand eller lukt är talande och starka nog.

Här kan anmärkas att det trots författarens deklaration att det rör sig om en »undersökning om livskrisers materialitet» (s. 14) aldrig egentligen är tingen som är det centrala utan alltid själva hågkomsten, minnet eller »länken». I flera av de nämnda exemplen handlar det ju också om helt immateriella fenomen, vilket Wettstein något motsägelsefullt vill kalla »imaginära eller fiktiva objekt» (s. 25). På motsvarande sätt är det inte egentligen föremålets materialitet som är intressant utan dess immateriella egenskaper – objektens subjektivitet, så att säga. Följaktligen tangerar avhandlingens en rad intressanta frågor kring relationen mellan subjekt och objekt i och med att den i praktiken – dvs. i sin empiri – tenderar att överskrida den klassiska men problematiska dualism som sedan länge präglat denna relation. Detta görs emellertid aldrig till en explicit analytisk fråga. Exempelvis finner jag en av de slutsatser som dras i avhandlingens avslutande kapitel både tankeväckande och en aning förbryllande: »Det är föreningen människa–föremål som är det intressanta, som gör att människan kan överföra delar av sin existens till ett bevarat föremål och det ligger en särskild kvalitet i de anspråkslösa tingen som såg ut att bevaras av en händelse ...» (s. 138).

Vad jag kan se blir det aldrig klargjort vad det innebär att »överföra delar av sin existens till ett bevarat föremål» eller vad som menas med »en särskild kvalitet». Wettstein avslutar med att hänvisa till survivalteorin, men förklarar inte vad den tillför analysen. Därmed förblir en del av de centrala begreppen diffusa. De analytiska och tolkande avsnitten framstår också ofta som förhållandevis tunna och osammanhängande. På det hela taget saknas ett tydligt ställningstagande. Texten rymmer visserligen referenser till många och vitt skilda tänkare – alltifrån Albert Eskeröd till Jacques Derrida – men till priset av att texten bitvis ger ett spretigt och ogenomtänkt intryck. I sin helhet pendlar också avhandlingens mellan en tydlig, mycket konkret framställning och oklarare avsnitt som rör sig på ett vagt allmänt och resonerande plan.

Detta avspeglar sig även i avhandlingens något ovanliga disposition. Av de 128 sidorna brödtext (frånsett förordet) utgörs mer än hälften, 69 sidor, av ett enda kapitel, nämligen kapitlet »Förlust», som redogör för var och en av de elva huvudpersonernas berättelser. Kapitlet har en alltigenom deskriptiv och biografisk karaktär. Avhandlingens övriga fyra kapitel, inklusive inledning och avslutning, är fölaktligen relativt korta (mellan 10 och 19 sidor) och av en annan, analytisk men också otydligare karaktär. Totalt sett finns det alltså en stilistisk och innehållslig obalans som förvirrar läsningen. Det tycks nästan som om boken skrivits av en tvehågsen författare som väldigt gärna ägnar sig åt konkreta beskrivningar men ibland känt sig nödgad att teoretisera över det som ändå oftast verkar självklart och allmänmänniskt

förståeligt. Det hade därför inte skadat med åtminstone en kort motivering till varför avhandlingen ser ut som den gör.

Framför allt saknar jag en del teoretiska kopplingar och diskussioner som kunde vara bärande och sammanhållande. Exempelvis hade begreppet *spår* kunnat användas som en ingång till en fördjupad diskussion rörande de existentiella och implicita etiska frågor avhandlingen väcker. I t.ex. Emmanuel Levinas mening kan spåren efter andra analyseras som både närvarande och frånvarande, som en paradoxal »frånvarande närvaro», och inbegripa alla former av sinnligt förnimbara spår, utan att någon åtskillnad mellan det materiella och immateriella behöver göras. Vad jag kan se är det ju också just detta slags spår som blir ovanligt tydligt och påfallande i Wettsteins avhandling: vad som genomgående är omistligt, dvs. verkligt betydelsebärande, går i själva verket hela tiden tillbaka till den förlorade och oersättlige andre, och de spår han eller hon lämnat efter sig. På ett ställe står exempelvis följande iakttagelse att läsa: »Det är oftast inte föremålet i sig som är det centrala, utan känslan av att saken innehåller en gnista liv av den person som ägde föremålet ... i det finns ett spår kvar av den älskade» (s. 65 f.). Närmare än så kan man knappast komma en definition av den andres spår. Hur vi sedan hanterar själva försvinnandet och ändligheten analyseras bl.a. i Martin Hägglunds avhandling *Kronofobi* (2002), där vårt begär eller behov av att hålla kvar det vi vet är förgängligt och skört framstår som en insikt om det nödvändiga i att trots allt som ständigt går förlorat ändå välja livet framför döden. Hägglund tillhandahåller dessutom en kritisk granskning av fenomenologins förhållande till det tidsliga villkor som utmärker människans existens.

Teorierna kring människans spår och försvinnande är också fullt möjliga att vidga till bredare tolkningar rörande vår kulturs förhållande till döden och dödligheten, till ett upphävande av dualismen subjekt/objekt och vidare till teorier om kollektiva eller kulturella spår, samt därmed även mer generellt rörande »vi» och »de andra» i globaliseringens tidevarv. Som Wettstein mycket riktigt påpekar utsätts miljontals människor dagligen för livshotande omständigheter men förblir vanligtvis en »oidentifierbar massa» i såväl nyhetsrapportering som historieskrivning, varför förmänskligandet av alla offer framstår som en ytterst omfattande och trängande uppgift – detta då inte minst med tanke på att det ofta just är statusen som »andra» som rättfärdigar och underlättar olika övergrepp och våldshandlingar. Emellertid saknas dessa globalt sett »andra» i Wettsteins avhandling. De drabbade tillhör ett västerländskt »vi» med tillgång till både massmediernas intresse och erkända litterära och konstnärliga fora. Det är offer som de flesta av oss utan större svårigheter kan identifiera sig med. Det skulle däremot bli desto mer komplicerat om det handlade om vår tids »vanliga» offer, såsom invånarna i Gaza, flyktingarna från översvåmningskatastrofer eller vattenbrist i tredje världen, eller alla de barn och kvinnor som dagligen utsätts för den globala sexhandelns övergrepp. Skulle det på samma sätt vara möjligt att skapa förståelse för deras livssituation? Har tingen överhuvudtaget någon större betydelse för dem? Är den speciella förening människa-föremål som Wettstein talar om allmänmänsklig eller kulturspecifik?

Med ett vidgat perspektiv blir det slutligen befogat att ställa aktuella frågor beträffande den pågående globaliseringens följder. Vilken betydelse får tingen när mänsklighetens existens – t.ex. på grund av klimatförändringar – står på spel? Vad händer ifall hela konsumtionskulturen drabbas av världsekonomin sammanbrott? Vad blir verkligt viktigt? Vad bör vi kulturellt och existentiellt sett framför allt värna om?

Att frågorna inte ställs har kanhända med en begränsning i det fenomenologiska perspektivet att göra. Mitt intryck är åtminstone att fenomenologin inom kulturforskningen ofta medför en överdriven rädsla för generaliseringar och därmed lätt stannar vid det subjektiva och ibland alltför okritiskt »nära». Eller så låter man sig

kanske nöja med att begränsa sig till ett självklart »vi».

Personligen anser jag att också de »stora», globala och kritiskt övergripande frågorna måste ställas ifall den etnologiska forskningen ska bli tillräckligt angelägen. Det innebär å andra sidan naturligtvis inte att varje enskild undersökning nödvändigtvis måste ha ett globalt perspektiv. Frågan om tingens betydelse kan vara tillräckligt komplicerad ändå. Jag ser det i vilket fall som helst som ett gott tecken att *Liv genom tingen* kan leda vidare till de frågor jag just ställt. I sina bästa delar är det en avhandling som pekar mot en kulturforskning som angår oss alla och som rentav kan sägas ha potential att bidra med en humanisering av historiens stora katastrofer. På det mer konkreta planet har ju avhandlingen faktiskt vidarefört och vidgat betydelsen av en mängd ytterst viktiga spår. Och det är gott nog. Det är inte bara fråga om en viktig uppgift för dagens humanistiska forskning; det antyder förhoppningsvis också att det pågår en välbehövlig nyorientering inom etnologin och förståelsen av den samtida materiella kulturen.

Mikael Vallström

Författare

Alf Arvidsson, fil. dr, professor i etnologi, Umeå universitet.

Gustaf Bockgård, fil. dr i nordiska språk, forskare vid Svenska Akademien, Uppsala.

Nils-Arvid Bringéus, fil. dr, teol. kand., professor emer. i etnologi, Lunds universitet.

Ulla Börestam, fil. dr, docent i nordiska språk, universitetslektor, Uppsala universitet.

Åke Daun, fil. dr, professor emer. i etnologi, Stockholms universitet.

Birgit Eaker, fil. dr, docent i nordiska språk, förste redaktör, Svenska Akademiens ordboksredaktion, Lund.

Lars-Erik Edlund, fil. dr, professor i nordiska språk, Umeå universitet.

Katarina Ek-Nilsson, fil. dr i etnologi, arkivchef vid Nordiska museet.

Lennart Elmevik, fil. dr, professor emer. i nordiska språk, Uppsala universitet.

Anne-Sofie Gräslund, fil. dr, professor emer. i arkeologi, Uppsala universitet.

Jan Ragnar Hagland, professor, Institutt for nordistikk og allmenn litteraturvitenskap, NTNU, Trondheim.

Kristina Hagren, fil. dr i nordiska språk, forskningsarkivarie, Institutet för språk och folkminnen, Dialektavdelningen, Uppsala.

Cecilia Hedlund, fil. dr i allmän språkvetenskap, lektor i svenska, Jyväskylä universitet.

Mats Hellspong, fil. dr, professor emer. i etnologi, Stockholms universitet.

Ann-Marie Ivars, fil. dr, professor emer. i nordisk filologi, Helsingfors universitet.

Ulf Jansson, fil. dr i kulturgeografi, Stockholms universitet.

Bengt af Klintberg, fil. dr, professor, författare, Lidingö.

Lars-Gunnar Larsson, fil. dr, professor i finsk-ugriska språk, Uppsala universitet.

Jan Nilsson, fil. dr, docent i nordiska språk, f.d. chef för Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå, Kungsbacka.

Bengt Nordberg, fil. lic. i nordiska språk, professor emer. i sociolingvistik, Uppsala universitet.

Astrid Nora Ressem, cand. philol. i musikkvitenskap, musikkfaglig ansvarig, Norsk visearchiv, Oslo.

Mats Rydén, fil. dr, professor emer. i engelska språket, Uppsala universitet.

Fredrik Skott, fil. dr i historia, forskningsarkivarie, Institutet för språk och folkminnen, Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg.

Mathias Strandberg, doktorand i nordiska språk, Uppsala universitet.

Olof Sundqvist, fil. dr, docent i religionshistoria, universitetslektor, Högskolan i Gävle.

Ingvar Svanberg, fil. lic. i etnologi, särskilt europeisk, universitetslektor, Södertörns högskola.

Mikael Vallström, fil. dr i etnologi, forskare vid FoU Söderhamn.

För översättning/granskning av sammanfattningar svarar aukt. translator Martin Naylor, Uppsala.